

ДОМИНАНТЫ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Материалы I научно-практической школы сербистики

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова
Филологический факультет

ДОМИНАНТЫ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Материалы I научно-практической школы сербистики

Издательство Московского университета
2020

УДК 811.163.41:811.161.1

ББК 81.416.4:81.411.2

Д66

*Публикуется по постановлению
Редакционно-издательского совета филологического факультета
МГУ имени М. В. Ломоносова*

Рецензенты:

кандидат филологических наук, доцент *Г. П. Тыртова*

кандидат филологических наук *Г. П. Пилипенко*

Доминанты сербской культуры. Материалы I научно-практической школы сербистики / сост. Е. И. Якушкина. — Москва : Издательство Московского университета, 2020. — 149, [1] с. — [Электронное издание сетевого распространения].

ISBN 978-5-19-011574-1

Сборник содержит статьи студентов и аспирантов — участников I научно-практической школы сербистики «Доминанты сербской культуры» (МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 8–13 ноября 2019 г.). Статьи посвящены проблемам сербского языкознания, литературоведения, культурологии и искусствоведения, а также вопросам сопоставительного изучения сербского и русского языков.

Книга предназначена для специалистов — филологов, культурологов, в том числе студентов и аспирантов, русистов и славистов.

УДК 811.163.41:811.161.1

ББК 81.416.4:81.411.2

СОДЕРЖАНИЕ

От составителя

Лингвистика

<i>Вишнякова А.А.</i> Романские заимствования и их синонимы со значением домашней утвари, приема пищи и продуктов питания в сербскохорватских говорах.....	5
<i>Дукић Д.Б.</i> Семантичке особине родбинске лексике у српском језику	13
<i>Ђорђевић Н.</i> О неким чиниоцима исихазма у „Слову о кнезу Лазару“ српског патријарха Данила III	25
<i>Жаворонкова А.Н.</i> Модернизација категорије ауторства в савременој сербској колумнистике	34
<i>Јевтовић Н.</i> Судбина гласа <i>x</i> у говорима на територији штокавског наречја	39
<i>Каприелова В.В.</i> Развитие системы глагольных времен в русском и сербском языках	47
<i>Кикило Н.И.</i> Некоторые случаи разграничения зависимого и независимого типов да-конструкции (на материале сербского и македонского языков).....	51
<i>Кузина Т.И.</i> Синонимия глагольного компонента в составе глагольно-именных сочетаний в русском и сербском языках	60
<i>Ломаева А.А.</i> Лингвистически анализи Литургије апостола Иакова из рукописа Хил. 332	63
<i>Макевић М.</i> Судбина малопродуктивних и непродуктивних именичких старословенских суфикса у савременом српском и руском језику.....	68
<i>Назаркина А.А.</i> Языковое представление эмоционального состояния печали (на материале русского и сербского языков).....	74
<i>Реџић А.</i> Фонолошки системи Сиринића	78
<i>Хабибовић Ш.</i> Континуитет српског језика и српски језик данас у Црној Гори.....	97

Литературоведение, культурология, искусствоведение, история славистики

<i>Вукчевић Б., Симоновић Љ.</i> Његошево дјело и лик у огледалу промјена у културном животу на простору Црне Горе.....	106
<i>Зимодро С.С.</i> Србија в призма руског воспријатија рубеза XIX–XX века.....	112
<i>Ивановић А.Б.</i> Концепција <i>освећеног језика</i> и наслеђе средњовековног песништва у песми <i>поглед</i> Момчила Настасијевића.....	119
<i>Копривица Т.М.</i> Положај надреализма у књижевноисторијском процесу.....	125
<i>Славгородская Е.Е.</i> Вук Стефанович Караджич – родоначалник сербског литературног језика на народној основи	139
<i>Щеглова И.</i> Архитектура Овчарско-кабларских манастиреј и возрождение древнесербских традиций зодчества в период османского завоевания	143

ОТ СОСТАВИТЕЛЯ

В настоящем сборнике публикуются рекомендованные к печати доклады участников I научно-практической школы сербистики «Доминанты сербской культуры» (МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет, 8–13 ноября 2019 г.).

Авторы – студенты и аспиранты филологических факультетов Белградского, Московского, Санкт-Петербургского, Саранского университетов и университета Черногории, а также Сербской академии наук. Многие студенты из России по своей основной специальности являются русистами, совмещающими изучение сербского языка с основным направлением своих исследований.

Основная тематика вошедших в сборник работ – лингвистическая. Ее составляют сербская книжность и история литературного языка, диалектология, лингвокультурология, сопоставительное изучение сербского и русского и сербского и македонского языков (словообразование, синтаксис, семантика, лексикология), сербское культурное и языковое наследие в Черногории. Несколько статей посвящены литературоведческим, культурологическим и искусствоведческим проблемам.

Статьи публикуются в авторской редакции.

ЛИНГВИСТИКА

А.А. Вишнякова¹

(МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет)

Научный руководитель: к.ф.н. Е.И. Якушкина

РОМАНСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ И ИХ СИНОНИМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ ДОМАШНЕЙ УТВАРИ, ПРИЕМА ПИЩИ И ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ В СЕРБСКОХОРВАТСКИХ ГОВОРАХ

В статье анализируются романизмы *kofa* ‘ведро’, *pirun* ‘вилка’, *zdjela* ‘миска’, *marenda* ‘завтрак’, *ocat* ‘уксус’, *riža* ‘рис’, *sukar* ‘сахар’, *ulje* ‘растительное масло’, *palenta*, *pura* ‘каша из кукурузной муки’, представленные в разных говорах сербскохорватского языка, а также синонимичные им славянские обозначения, турцизмы, грецизмы. На материале диалектной лексикографии исследуется география данных лексем, делаются выводы об ареалах их распространения.

Ключевые слова: романизм, диалектология, лексика, сербскохорватский язык.

В настоящей работе описывается география романских заимствований *kofa* ‘ведро’, *pirun* ‘вилка’, *zdjela* ‘миска’, *marenda* ‘завтрак’, *ocat* ‘уксус’, *riža* ‘рис’, *sukar* ‘сахар’, *ulje* ‘растительное масло’, *palenta*, *pura* ‘каша из кукурузной муки’ и их синонимов славянского и иноязычного происхождения в различных говорах сербскохорватского диалектного языка. Материалом для исследования послужили диалектные словари сербских и хорватских говоров и этимологические словари.

kofa

Итальянизм *kofa* (Jurišić 1973, 91) используется для обозначения ‘ушата, корзины’. Его синонимами являются следующие слова: *vedro*, *kabao*, *hamper* (заимствование из немецкого). Лексема *kofa* распространена в южночакавских говорах (Barbić 2011; Jurišić 1973; Vodopić 2006), причем в говоре села Куна (Vodopić 2006) и в северночакавском говоре в Цриквенице (Ivančić-Dusper, Bašić 2013) *kofa* обозначает ‘корзину для камней’. Слово *kabao* или *kaba* распространено в северночакавском говоре на острове Паг в форме *kabal*: *Kàd smo se podìlìli jedân lìpi kabâl san ostàvila nevìsti, a jâ san zêla jednû’ kopànjicu za krûh mîsît* (Vranić, Oštarić 2016), в кайкавском говоре Джурджевца (Maresić, Miholek 2011), в штокавских икавских говорах: в селе Шкабрне *kaba* в значении ‘ушат’ (Bašić 2013),

¹ aav1481@mail.ru

в селе Свети Рок – *kàbâ* ‘drvena posuda za vodu i pranje, sa dva uha, sastavljena od dužica stegnutih obručima, čabar, kabaо’ (Јарунић 1998), в Лике – *kàbâ* ‘kabaо, velika drvena posuda za pranje i lukšijanje bielog rublja zapremnine oko 50 litara’ (Ћулјат 2004), в Тршиче: *kàbао* ‘ведро, краљача, музлица’ (Караџић 1898), в Черногории: *кабâ* ‘дрвена посуда за музење или држање млијека, ређе за воду’ (Ћупић, Ћупић 1997). В говоре села Куна слово *kabo* обозначает ‘ведро для воды’ (Vodorić 2006). Скок пишет, что лексема *kabaо* имеет общеславянское и, возможно, праславянское происхождение в форме **къбыль* (Skok II). В ЭССЯ мы находим словарную статью, посвященную праславянскому слову **къбыль*, которое уже в видоизмененных формах присутствует во многих славянских языках, в том числе и в сербохорв. в форме *kabaо, kabal*, болг. *къбыл* ‘ведро, ведерко’, макед. *кобел* м. р. ‘подойник (деревянный)’, диал. *кобла*, серб.цслав. *къбълм*, ст.-сербохорв. *kabaо, kabal*, сербохорв. *кабао*, диал. *кабал* ‘деревянная кадушка, бадья, ведро; мера’, словен. *kebel, kdbel, kobel* ‘кадушка, ведро’, диал. *kobel*, чеш. *gbel, kbel* ‘кадушка’, ст.-слвц. *gbal, kbel* ‘мера сыпучих тел’, слвц. *gbel* ‘деревянная посудина’, диал. *gbel* ‘мера в 4 корца’, *dbal*, ст.-польск. *gbel* ‘большой сосуд’, др.-русс., русск.-цслав. *къбыль, кобель* ‘ковш’, ‘мера сыпучих тел’, укр. диал. *кобѣл, коблик* ‘мера в 128 литров’. В Дубровнике (Бојанић, Тривунац 2002) употребляется его производное *kablić*, обозначающее ‘деревянную посуду для масла и сыра’. Производные от *kabaо* можно встретить в новоштокавском икавском говоре в селе Свети Рок – *kàblica* ‘kabaо srednje veličine’, *kàblici* ‘mali kabaо s jednom ručicom’ (Јарунић 1998), в Лике в форме *kablica* ‘niska drvena okrugla posuda od dužica sa dva uha, obično služi za pranje rublja i posteljine, zapremnine oko 20 litara’ (Ћулјат 2004) и в чакавском говоре на острове Корчула в Лумбарде: *kablić* ‘mali drveni lonac’ (Sebalo 2005). В говоре Лумбарды также встречаются немецкое заимствование *hamper* в форме *hambar* ‘деревянная посуда, ящик, для приготовления муки и другой еды’, лексема *korda* ‘1. горшок/кастрюля для извлечения воды из цистерны; 2. пружина’ от лат. *chorda* > ит. *corda* (Skok II) и славянское слово *vedro* ‘ведро для воды’ (Sebalo 2005). Анализ собранного материала показывает, что романизм *kofa* характерен для чакавских говоров, причем чаще встречается на островах (остров Хвар – Питава и Завале, остров Вргада, полуостров Пелешац – Куна). Праславянское **къбыль* (*kabaо*) и его дериваты покрывают территорию штокавских говоров, в т.ч. штокавских икавских, а также лексема *kabaо* фиксируется в чакавских говорах и в кайкавском говоре Джурджевца. Слова *vedro* (праславянское происхождение), *hamper* (германизм) и лексема *korda* (латинизм) сосуществуют на территории южночакавского говора в Лумбарде. Параллельное существование италянизма *kofa* и *kabaо* (праславянское происхождение) мы встречаем в чакавском говоре Куны, причем отмечается их семантическая противопоставленность: *kofa* обозначает корзину для камней (Vodorić 2006), а *kabo* – ведро для воды (Vodorić 2006).

pirun

Романизм *pirun* ‘вилка’ имеет итальянско-венецианское происхождение (Jurišić 1973). Его синонимами являются слова *vilice* и *pantarul*. Лексема *pirun* встречается в южночакавском говоре – на острове Вргада (Jurišić 1973) и в северночакавских говорах – в Цриквенице (Ivančić-Dusper, Bašić 2013), на северо-западе острова Паг – в Новале (Vranić, Oštarić 2016) и в восточно-герцеговинском диалекте в Прошчене (Вујичић 1995). В форме *perun* эта лексема характерна для разных чакавских говоров (Sebalo 2005), (Belić 2005), (Vodopić 2006). В форме *pinjur* она распространена в новоштокавском икавском диалекте в Шибенике (Jakovlević 2006) и в селе Свети Рок (Јарунић 1998). В форме *пирун* данное слово фиксируется в говоре Кучей (Петровић, Ћелић, Капустина 2013) и Загарачей (Ћупић, Ћупић 1997). Также в дубровницком говоре и в южночакавском говоре села Куна встречается лексема *pantarul/pantaruј/pantaruо* (Mladošić, Milošević 2011) и *pantaruјо* (Vodopić 2006). Синоним *vilica* распространен в кайкавских говорах: в Джурджевце (Maresić, Miholek 2011) и в форме *v'ilce* в Чабре (Malnar 2002). Форма *vilice*, как пишет П. Скок, является деминутивом от общеславянского и праславянского слова *vile* ‘вилы’ (Skok III, 593). В литературном сербском языке употребляется другое производное от слова *vile* – *виљушка*. На основании анализа материалов словарей мы видим, что различные формы итальянско-венецианского *pirun* широко распространены в чакавских говорах, преимущественно в южных (на побережье и островах), встречаются в штокавских говорах и имеют микроареалы в Черногории. Новообразование *vilice* представлено в кайкавских говорах. Лексема *pantarul* встречается в дубровницком говоре и южночакавском говоре Куны. В говоре Куны наблюдается параллельное существование лексем *pirun* в форме *perun* и *pantarul* в форме *pantaruјо* (Vodopić 2006).

zdjela

Романизм *zdjela* ‘глубокая посуда’ происходит от лат. *scutella* (Skok III 1973). Его синонимом является лексема *činiја*. В формах *zdila*, *zdela* романизм распространен в чакавских говорах (Baldić 2006; Barbić 2011; Ivančić-Dusper, Bašić 2013; Vranić, Oštarić 2016) и в кайкавском говоре Джурджевца (Maresić, Miholek 2011). В штокавских говорах, а именно в косовско-метохийском (Елезовић), в восточно-герцеговинском диалекте в Прошчене (Вујичић 1995) и в Гламоче (Бојиновић 2015), в штокавском икавском диалекте в Лике (Ћулјат 2004) употребляется лексема *činiја* – балканский турцизм персидского происхождения (Skok I, 326). В говоре Гламоча лексема *чинија* ‘већа дрвена здјела’ существует параллельно со словом *здјела* ‘дрвена шерпа, чанак’ (Бојиновић 2015). В кайкавском диалекте в Чабре нами были найдены такие синонимы к романизму *zdjela*, как: *kaz'ica* ‘kaz'ica je je za ml'ejku k'uhat’ (Malnar 2002, 101), *pu'anoуca* ‘tava, zdjela’ (Malnar, 2002, 206), *r'angla* ‘zdjela s drškom, za kuhanje kave’ (Malnar 2002, 212), *skl'ejda* ‘zdjela’, ср. словен. *skledo* (Malnar 2002, 236), *й'atveca* ‘zemljana zdjela za kiselo mlijeko’ (Malnar 2002, 296). В дубровницком диалекте вместо лексем *zdjela* и *činiја* употребляются слова *plitica* (Mladošić, Milošević 2011, 141; Skok II, 685),

surpjera ‘zdjela za juhu’ (Mladošić, Milošević 2011, 72), *terina* ‘duboka zdjela, za juhu’ (Mladošić, Milošević 2011, 76). В куновском говоре также зафиксирована лексема *supira* ‘zdjela za juhu’ (Vodopić 2006, 128). Анализ материала словарей показывает, что латинизм *zdjela* характерен для чакавских говоров, а также имеет единичные фиксации в кайкавском говоре в Джурджевце и в восточно-герцеговинском говоре Гламоча. Турцизм *ćinija* распространен в штокавских говорах, в том числе находит отражение в штокавском икавском в Лике. Параллельное существование лексем *zdjela* и *ćinija* мы наблюдаем в говоре Гламоча, где они различаются по значению: *ćinija* имеет семантику ‘већа дрвена здјела’, а *zđjela* – ‘дрвена шерпа, чанак’ (Божиновић 2015).

palenta

Лексема *palenta* ‘блюдо из кукурузной муки’ происходит от лат. *polenta* и заимствованная в сербскохорватский посредством итальянского (Skok II). Его синонимами являются слова *pura*, *žganci*. Латинизм *palenta* распространен в северночакавском говоре на северо-западе острова Паг (Vranić, Oštarić 2016, 470) и штокавском икавском говоре в Лике (Čuljat 2004, 187). Также эта лексема в форме *palinta* встречается в кайкавском говоре в Чабре (Malnar 2002). В форме *pulenta* она зафиксирована в дубровницком говоре (Mladošić, Milošević 2011) и в куновском говоре (Vodopić 2006). Новообразование *žganci* (Skok III, 674) распространено в кайкавском говоре (Maresić, Miholek 2011). В южночакавском говоре – в Каштеле (Baldić 2006) и в штокавском икавском говоре (Čuljat 2004) также можно встретить романизм *pura* ‘каша из кукурзной крупы’. Лексема *pura*, как пишет П. Скок предположительно является заимствованием из языка средневековых влахов (Skok II 592). На основе анализа словарей можно сделать вывод, что латинизм *palenta* в разных формах распространен в чакавских говорах, фиксируется в штокавских говорах: штокавском икавском в Лике, где он сосуществует с другим романизмом – *pura*, и в дубровницком говоре. Романизм *pura* встречается в южночакавском говоре в Каштеле и в штокавском икавском в Лике. Лексема *žganci* зафиксирована в кайкавском говоре в Джурджевце (Maresić, Miholek 2011).

sukar

В различных областях Хорватии (Baldić 2006; Barbić 2011; Bašić 2013; Belić 2005; Cebalo 2005; Čuljat 2004; Ivančić-Dusper, Bašić 2013; Japunčić 1998; Jurišić 1973; Malnar 2002; Maresić, Miholek 2011; Mladošić, Milošević 2011; Vodopić 2006; Vranić, Oštarić 2016) используется венецианское (Jurišić 1973, 35) заимствование *sukar* ‘сахар’¹ вместо типичного для сербских говоров турцизма *šećer*, часто выступающего в форме *шићер* (Карацић 1898; Елезовић; Жугић 2005; Јовановић 2004; Стојановић 2010; Томић 1984). Также лексема *sukar* встречается в Черногории: в зетско-сеницком диалекте у Кучей в форме *ц’укар* (Петровић, Телић,

¹ В словаре джурджевцакого говора (Maresić, 2011, 96) лексема *sukar* классифицируется как заимствование из немецкого языка.

Капустина 2013) и у Загарачей (Ћупић, Ћупић 1997), в дубровницком говоре (Бојанић, Тривунац 2002). Таким образом мы видим, что романизм *sukar* распространен на всей территории сербскохорватского языкового ареала, тогда как турцизм *šecer* характерен для штокавских говоров.

ulje

Лексема *ulje* ‘масло’ от лат. *oleum*, заимствована в сербохорватский посредством итал. *oglio* (Skok III, 544). Его синонимом является слово *zejtin*. Латинизм *ulje* встречается в штокавских говорах: в дубровницком говоре в формах *уље/ује* и *ије* (Бојанић, Тривунац 2002; Mladošić, Milošević 2011) и у Вука (*Карачић* 1898), зафиксирован в северночакавских говорах: в Цриквенице – *ùlě/ ùljě* (Ivančić-Dusper, Vašić 2013) и в Новале – *ûlje* (Vranić, Oštarić 2016), в южночакавских: на острове Вргада (Jurišić 1973) и в Каштеле (Baldić 2006) – *ûje*, на острове Хвар в форме *ије* (Belić 2005) и в Питава и Завале в форме *ûje* (Barbić 2011), в кайкавском говоре в форме *й>олє* (Malnar 2002). Лексема *zejtin* – балканский турцизм арабского происхождения (Skok III, 648). Данное слово распространено в штокавских говорах: в косовско-метохийском говоре оно встречается в форме *зѣјтин* (Елезовић), в словаре Вука – *зейтин* (Карачић 1898), в говоре Свиницы в Румынии – *зайтин/zejтин* (Томић 1984). В сврлижско-запланьском говоре встречаются его дериваты. Так, в селе Каменица мы находим такие производные от *zejtin*, как прилагательное *zejтинлиќа* ‘тот, который желто-зеленного цвета, цвета, похожего на масло’ и его синоним *zejтинъав*, существительное *zejтинлиќа* ‘бутылка, в которой хранится масло’, уменьшительно-ласкательное существительное от *zejтин* – *zejтинчак*, прилагательное *zejтинъив* ‘испачканный в масле’ (Јовановић 2004), а в селе Црна Трава, мы фиксируем следующие производные: уменьшительно-ласкательное *zejтиньк* и его синоним *zejтинчък*, прилагательные *zejтинъив* и *zejтинъав* ‘цвета масла, замазанный маслом/испачканный в масле’, *zejтинъив* ‘замазанный маслом/испачканный в масле’ (Стојановић 2010). Анализ материала словарей показывает, что латинизм *ulje* выделяет территорию Хорватии, где встречается в чакавских говорах, преимущественно в южных, а также в кайкавских (Malnar 2002) и фиксируется в дубровницком говоре (Бојанић, Тривунац 2002; Mladošić, Milošević 2011). Турцизм *zejtin* и его дериваты представлены в штокавских говорах.

ocat

Латинизм *ocat* < лат. *acetum* (Skok II, 540) используется для обозначения уксуса. Его синонимами являются слова *kvasina* и *sirće*. Лексема *ocat* характерна для северночакавских говоров – мы находим ее в Цриквенице и Новале (Ivančić-Dusper, Vašić 2013; Vranić, Oštarić 2016). В форме *оцџт* она встречается в говоре Свиницы в Румынии (Томић 1984) и в сврлижско-запланьском говоре в Каменице (Јовановић 2004), в формах *оцџт* и *џста* – в зетско-сеничком диалекте у Загарачей (Ћупић, Ћупић 1997), в дубровницком говоре в формах *џцат* и *џста* (Бојанић, Тривунац 2002). В кайкавском говоре в Чабре вместо него употребляется

лексема *j'esek* (Malnar 2002), а в дубровницком говоре – *òsto* (Mladošić, Milošević 2011). Турцизм *sirće* (Skok III) не находит отражения в кайкавских и чакавских говорах, но распространен в штокавских говорах: встречается в словаре Вука (Караčić 1898), в косовско-метохийском диалекте (Елезовић), в зетско-сеницком диалекте в форме *сирћет/сирћет* (Ћупић, Ћупић 1997), в сврлижско-заплянском говоре (Јовановић 2004) данная лексема встречается только в фразеологизме “У мулѣћину и сирће слатко”. В говоре Загарачей (Ћупић, Ћупић 1997) также было найдено производное от данной лексемы – глагол *сирћетум се/сирћетум се* ‘превращаться в уксус, закисать (о вине)’. Праславянская лексема *kvasina* образована от праславянского слова *kvas* при помощи суффикса *-ina* (ЭССЯ 1987, 152; Skok II). Она встречается в сербохорватском – диал. *квасина* ‘уксус’, в словенском – *kvasina* ‘фермент’, русском – диал. *квасина* ‘осадок в квасе’, в украинском – *квасина* ‘квашенье’ (ЭССЯ 1987, 152). Употребляется в центральной части Хорватии – в штокавских икавских говорах (Вашић 2013; Јарунић 1998) и в южночакавских говорах: в Каштеле (Baldić 2006) и на островах (Barbić 2011; Јуришић 1973; Sebalo 2005). На основе анализа словарей мы видим, что латинизм *ocat* представлен на территории северночакавских говоров и встречается в штокавских. Турцизм *сирће* и его дериваты фиксируются на территории штокавских говоров, праславянское *kvasina* мы находим в основном на территории южночакавских говоров, а также имеются островные фиксации в штокавских икавских говорах. В говоре Загарачей (штокавский) мы наблюдаем параллельное существование романизма *ocat* и турцизма *сирће*. Также в кайкавском говоре Чабра и дубровницком говоре были зафиксированы новые лексемы со значением ‘уксус’: *j'esek* (Malnar 2002) и *òsto* (Mladošić, Milošević 2011).

riža

Романизм *riža* < ит. *riso* (Јуришић 1973) используются для обозначения риса. Его синонимами являются *oriz*, *пуринач*. В форме *риži* лексема *riža* фиксируется в северночакавском говоре Цриквеницы (Ivančić-Dusper, Вашић 2013). Итальянизм *riža* встречается в северночакавском говоре в Новале – на северо-западе острова Паг (Vranić, Oštarić 2016), в южночакавском говоре острова Вргада (Јуришић 1973), в штокавском икавском говоре (Ћулјат 2004). В южночакавском куновском диалекте (Vodopić 2006) и в дубровницком диалекте (Бојанић-Тривунац 2002) мы находим форму *rizi/pūzu*. Лексема *oriz*, как пишет Скок, является балканским грецизмом (Skok I, 44). В форме *ориži* она встречается в северночакавском говоре Цриквеницы (Ivančić-Dusper, Вашић 2013). В кайкавском говоре также присутствует видоизмененная форма лексемы *oriz* – *йор 'izję* (Malnar 2002, 308). В штокавских говорах: в косовско-метохийском говоре (Елезовић), в говоре Загарачей (Ћупић, Ћупић 1997), в сврлижско-заплянском говоре (Јовановић 2004; Стојановић 2010), в южноморавском говоре Ябланицы (Жугић 2005), в восточно-герцеговинском диалекте в селе Прочшене (Вујичић) и в селе Безуе (Гаговић 2004) – мы находим лексему *oriz*. В говоре села Безуе лексема *òриз* получает иное значение – ‘орнамент в вышивке’. Известная литературному сербскому языку лексема

пиринач – балканский турцизм персидского происхождения (Skok II, 661) – была обнаружена в следующих словарях: в косовско-метохийском в форме *пирињнач* (Елезовић), в говоре села Свиницы (Румыния) в форме *перњнњ* (Томић 1984). Анализ собранного материала показал, что романизм *riža* характеризует территорию чакавских говоров, встречается в штокавских говорах (в дубровницком и штокавском икавском в Лике). Лексема *oriz* широко представлена в штокавских говорах, а также в кайкавском и в северночаковском говоре. Турцизм *пиринач* зафиксирован на территории штокавских говоров. В северночакавском говоре Цриквеницы мы наблюдаем параллельное существование лексем *oriz* и *riža*. В косовско-метохийском говоре фиксируется сосуществование слов *oriz* и *пиринач*.

marenda

Романизм *marenda* полисемичный. Прежде всего он известен в значении ‘завтрак’, на основе чего в качестве его синонима в первую очередь можно называть лексему *doručak*. Однако в некоторых говорах сербскохорватского языкового пространства *marenda* приобретает иные значения. Рассмотрим каждый случай. В значении ‘завтрак’ романизм *marenda* употребляется в южночакавском (Baldić 2006) и в северночакавских говорах (Ivančić-Dusper, Bašić 2013; Vranić, Oštarić 2016) и в штокавском икавском в Шкабрне (Bašić 2013). На территории центральной Хорватии – в штокавском икавском говоре (Šuljat 2004) это слово выступает чаще всего в значении ‘полдник’. В значении ‘завтрак и ужин’ эта лексема появляется в южночакавском (Belić 2005, 195) и в новоштокавском икавском (Јарунић 1998). А в значении ‘завтрак или обед’ она появляется в южночакавском говоре Лумбарды (Sebalo 2005). В случаях, когда романизм выступает в значении ‘ланч’ на чакавской и штокавской икавской территории, лексемой, заменяющей литературное сербское *doručak*, может быть *ručak* от *ruka* (Barbić 2011, 333; Šuljat 2004, 225; Skok III). Также лексема *ručak* в значении ‘завтрак’ встречается в Черногории (Петровић, Ћелић, Капустина 2013). Анализ собранных данных показал, что лексема *marenda* характеризует хорватскую территорию. В значении ‘завтрак’ романизм выступает на побережье и островах, причем в говорах Свети Рок и села Врбоска на Хваре он приобретает дополнительное значение – ‘ужин’, а в Лумбарде (остров Корчула) – ‘обед’, в значении ‘ланч’ он встречается в центральной части Хорватии и на острове Хвар. Также было найдено нетипичное для сербского литературного языка значение лексемы *ručak* – ‘завтрак’. В этом значении она встречается в говоре Кучей, в штокавском икавском в Лике и в южночакавском говоре Питава и Завале, где, по-видимому, противопоставляется слову *marenda* ‘ланч’.

Итак, мы видим, что заимствования в данном семантическом поле существуют на территории всего сербскохорватского языкового ареала. Однако они по-разному по ней распределяются. Турцизмы мы обычно встречаем в штокавских говорах (*činija, šećer, zejtin, sirće, pirinač*). Германизм *hamper* фиксируется в Лумбарде. Грецизм *oriz* характерен для штокавских говоров на юге Сербии, фиксируется в Черногории, на севере Хорватии – в Чабре и в Цриквенице. Ро-

романизмы широко представлены в чакавских говорах, но могут иметь островные или мерцающие ареалы в штокавских и кайкавских говорах. В целом романизмы распространены на побережье и островах. На побережье больше всего фиксаций рассмотренных романизмов отмечено в Цриквенице (8) и в Дубровнике (7). На островах (и полуостровах) больше всего фиксаций мы наблюдаем в Новале на острове Паг (8). Также романизмы встречаются в Черногории (5), в Лике (5), в Чабре (2), в Джурджевце (2), в Каменице (1) и в Свинице (1). Самый частотный по фиксациям в словарях романизм в данном семантическом поле – *sukar*. После него идут *pirun*, *marenda*. Все они являются более поздними заимствованиями. В некоторых говорах романизмы сосуществуют со своими славянскими синонимами и другими лексемами. Так, в южночакавском говоре Куны параллельно существуют итальянизм *kofa* и слово праславянского происхождения *kabao*, причем отмечается противопоставление их по семантике: *kofa* обозначает корзину для камней, а *kabo* – ведро для воды, и лексемы *pirun* в форме *perun* и *pantarul* в форме *pantarujo* (Vodopić 2006). В штокавском икавском в Лике итальянизм *palenta* сосуществует с другим романизмом – *pura*. Параллельное существование лексем *zđjela* и *činija* мы наблюдаем в говоре Гламоча, где они различаются по значению. В говоре Загарачей и в говоре Каменицы (штокавские) мы наблюдаем параллельное существование латинизма *oçat* и турцизма *cupħe*. В Лике и на острове Хвар встречаются итальянизм *marenda* и новообразование *rućak*, причем мы наблюдаем семантическое противопоставление лексем. В Цриквенице параллельно фиксируются итальянизм *riža* и грецизм *oriz*.

Литература

- М. Бојанић, Р. Тривунац. Рјечник дубровачког говора // Српски дијалектолошки зборник XLIX. Београд, 2002.
- М. Бојиновић. Рјечник гламочког говора // Српски дијалектолошки зборник LXII. Београд, 2015.
- М. Вујичић. Речник говора Прошћенја (1995): електронско издање [Электронный ресурс].
URL: <http://www.raskovnik.org/recnici/MV.RGP>
Дата последнегo обраћенjа: 20.05.2020.
- С. Гаговић. Из лексике Пиве (село Безује) // Српски дијалектолошки зборник LI. Београд, 2004.
- Г. Елезовић. Речник косовско-метохиског дијалекта (1932, 1935): дигитално издање [Электронный ресурс].
URL: <http://www.raskovnik.org/recnici/GE.RKMD>
Дата последнегo обраћенjа: 20.05.2020.
- Р. Жугић. Речник говора Јабланичког краја // Српски дијалектолошки зборник LII. Београд, 2005.
- В. Јовановић. Речник села Каменице код Ниша // Српски дијалектолошки зборник LI. Београд, 2004.

В. Караџић. Српски рјечник (1898): дигитално издање [Електронни ресурс].

URL: <http://www.raskovnik.org/recnici/VSK.SR>

Дата последнегo обраћенjа: 20.05.2020.

Д. Петровић, И. Ђелић, Ј. Капустина. Речник Куча // Српски дијалектолошки зборник LX. Београд, 2013.

Р. Стојановић. Црнотравски речник // Српски дијалектолошки зборник LVII. Београд, 2010.

М. Томић. Говор Свиничана // Српски дијалектолошки зборник XXX. Београд, 1984.

Д. Ђунић, Ж. Ђунић. Речник говора Загарача // Српски дијалектолошки зборник XLIV. Београд, 1997.

ЭССЯ – этимологический словарь славянских языков. Т. 1 – . М., 1974 – .

Р. Baldić. Beside kaštelanske. Kaštela, 2006.

А. Barbić. Rječnik Pitava i Zavale. Zagreb, 2011.

М. Bašić. Rječnik govora mjesta Škabrnje. Škabrnja, 2013.

Ф. Belić. Varbuoska u uspomeni mojega dinstva. Split, 2005.

Р. Cebalo. Razgovori na Mrkenti. Stare lumbarjske riči. Zagreb, 2005.

М. Čuljat. Ričnik ličke ikavice. Gospić, 2004. Ђ.И. Dusper, М. Bašić. Rječnik crikveničkoga govora. Crikvenica, 2013.

И. Jakovljević. Veliki rječnik šibenskih riči, nadimaka, imena, prezimena, ronzanja, štracanja i štucigavanja. Šibenik, 2006.

М. Japunčić. Taslak. Zagreb, 1998.

В. Jurišić. Rječnik govora otoka Vrgade. II dio. Zagreb, 1973.

С. Malnar. Pamejnek. Govor u Čabarskom kraju. Čabar, 2002.

Ј. Maresić, В. Miholek. Opis i rječnik đurđevečkoga govora. Đurđevac, 2011.

Д. Mladošić, М. Milošević. Naški: dubrovački rječnik. Dubrovnik, 2011.

Р. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Т. 1, Т. 2, Т. 3, Загреб, 1971, 1972, 1973.

Н. Vodopić. Kunovske stare riči. Kuna, 2006.

С. Vranić, И. Oštarić. Rječnik govora Novalje na otoku Pagu. Novalja, 2016.

Д.Б. Дукић¹

(Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Ментор: проф. др Рајна Драгићевић

СЕМАНТИЧКЕ ОСОБИНЕ РОДБИНСКЕ ЛЕКСИКЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Циљ семантичке анализе јесте да истражи лексеме из родбинске терминологије и да их осветли са више аспеката. На првом месту је етимолошко гле-

¹ dragana.dukic13@gmail.com

диште, затим дистрибуција родбинских назива у лексикографском смислу, те специфични фразеологизми у чији састав ти називи улазе. Анализира се и полисемантичка структура коју неке од ових лексема поседују. На основу увида у речнике објављене почетком XIX века с једне и почетком XXI века с друге стране, изводе се закључци о изгубљеним и новим значењима. Предмет истраживања су и специфичности употребе родбинске лексике на дијалекатском подручју, културолошке околности у вези са њом и друге лингвистичке и нелингвистичке особине.

Кључне речи: родбинска лексика, лингвокултурологија, дијалектологија, етимологија, семантика, међујезички утицаји.

1. Увод

1.1. Родбинска лексика је једна од развијенијих тематских група у српском језику и по томе се он разликује од великог броја страних језика. У том погледу ове лексеме спадају у тзв. *безеквивалентну лексику*¹ у односу на бројне стране језике и представљају „културолошки специфичне појмове” битне за учење српског језика као страног (Драгићевић 2013). Могућност да се једнозначно изразе најразличитији родбински односи значи предност за говорнике, међутим, у исто време, језичка економија тежи да смањи инвентар ових средстава. На такву тенденцију утичу разни ванлингвистички моменти.

Редукована употреба устаљених средстава углавном се не односи на лексеме које означавају крвно сродство, него на родбинску лексику у ужем смислу, односно ону која именује сроднике стечене ступањем у брак. Због тога се лексика коју разматрамо може назвати и свадбеном. Неки проучаваоци су је називали и полуродбином, подразумевајући под њом сроднике „који се стићу брачном везом брачног друга или родитеља” (Ракић према Бјелетић 1993: 3). Ипак, и ова врста сродства спада у тзв. право сродство, за разлику од сродства које се стиче усвајањем или другим друштвеним механизмима. У обзир узимамо лексеме: *девер*, *заова*, *зет*, *јетрва*, *пунац* (*пуница*), *свастика*, *свекар* (*свекрва*), *снаха*, *супруг* (*супруга*), *таст* (*ташта*), *шогор*, *шурак*, које ћемо проучавати на основу материјала из описних и дијалекатских речника српског језика. Оне у савременој употреби звуче архаично и неретко се ствара забуна око тачног значења. Мало говорника употребљава све термине из корпуса или зна шта сваки од њих значи. Дакле, често само један мањи део припада и активном и пасивном речничком фонду говорника.

1.2. Проблематика родбинских односа је често проучавана у србистици и сербокroatистици са бројних становишта. Она се неретко истражује као део ширих дијалекатских студија. Опсежан инвентар родбинских назива дао је Ф. Таночки у *Рјечнику родбинских назива* (1986). М. Бјелетић се у свом магистарском

¹ Овај термин смо преузели од Р. Драгићевић, која разликује безеквивалентну лексику од лакуна; лакуне су упражњена лексичка места у једном језику који не поседује еквиваленте лексема из другог језика, нпр. српске речи *слава* и *гусле* спадају у безеквивалентну лексику (Драгићевић 2013).

раду бавила родбинском терминологијом на читавом штокавском терену, односно називима који се користе за именовање сродника и обраћање њима (1993). Истраживала је и статус ове лексике код Срба у Румунији (1990), као и позајмљенице (1995, 1996). М. Стефановић је издала упоредну студију под називом *Језичка слика породице у руском и српском језику* (2012), где се бавила лингвистичким и лингвокултуролошким особеностима. Наравно, списак аутора који су посветили пажњу овој теми се не завршава овде.

1.3. Циљ нашег истраживања јесте да прикажемо семантичке и лингвокултуролошке специфичности ове лексике у савременом српском језику, као и да дамо поређење њеног статуса између различитих тачака у вертикалној и хоризонталној равни.

2. ЕТИМОЛОГИЈА

2.1. Истраживање особина родбинске лексике започећемо дијахронијским разматрањем, преко ког ћемо утврдити порекло ових лексема, односно, од којих лексичких морфема су се оне градиле и које од њих су по том критеријуму међусобно сродне. Увид у етимолошке чињенице првенствено пружа *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* П. Скока (1971–1974).

2.1.1. Заова – ’мужевљева сестра’. Лексема води порекло од свесл. и псл. породичног термина **zъly*, али није познато само његово значење.

2.1.2. Зет – ’ожењен човек у односу на чланове породице (родитеље, браћу, сестре) своје жене’ (РСЈ). Лексема има балтословенско, свесл. и псл. порекло, а познати стцсл. облик је *zētъ*. Ипак, постоји дилема у тумачењу – једно мишљење је да облик води порекло од истог корена који је у речи *знати*, а друго мишљење претпоставља сродност са ие. кореном **ġen-* у значењу ’рађати’.¹ Треће тумачење истиче порекло лексеме од ие. корена **ġem-* са значењем ’женити’. Исти корен се налази и у речима *моногамија* и *полигамија*, као и у грчком *γάμος* (гамос) у значењу ’брак’.

2.1.3. Јетрва – ’жена мужевљевог брата’. Балтословенски, свесл. и псл. облик је **jetry*, али је значење непознато. У ие. је ова лексема имала суфикс *-ter*, који је и у *mater*, *pater*, *dъšti*.

2.1.4. Свастика – ’женина сестра њеном мужу’. Користе се и облици *сваст* и *сваја*. Лексема води порекло од рефлексивног ие. корена **sue-* : **suo-* у значењу ’свој’, као и *свекрва*, *слобода*, *сват*, *сестра*.

2.1.5. Свекар (свекрва) – ’мужевљев отац (мужевљева мајка)’. Почетак *све* такође води порекло од ие. рефлексивног корена **sue-* (као и *свој*, *себи*). За слог *-кар* не постоји уједначено објашњење. Доводи се у везу са лексемом *шурак* и грчким *κύριος* (курос) ’господар’, али и ово је само хипотеза. По једном тумачењу женски граматички облик *svekry*, *-ъve* је у првом ие. периоду означавао оба рода² и представљао „*autoritet oca i majke muževljeve u ie. agnatskoj porodici. Mlada bi ušla udajom pod njihovu vlast*” (Скок 1973: 370). Тек касније настаје облик *svekrъ*.

¹ Скок даје предност првом, Миклошићевом тумачењу.

² Исти случај је и са именицама типа *кокош* (*kokoš*) и *љубав* (*ljuby*).

Он се доводи у везу са немачким обликом *Schwiegervater* (Vater des Mannes). У неким речницима се помињу и облици *швигерфатер* и *швигермама* (Таноцки 1986). Од придева *свекров* се разним гласовним алтернацијама образовала изведеница *švāšura* 'женин брат', која је преко немачког *Schwager* 'зет, шурак, девер, пашеног' и мађ. *sógor*¹ ушла у српски језик као *шóгор* (ПСК).

2.1.6. Снаха – „удата жена у односу на родитеље, браћу и сестре свога мужа” (РСЈ). Ова лексема такође је ие., свесл. и псл. порекла, а познат је облик *snъha*. Једно од могућих тумачења је да је ова лексема повезана са лексемом *synъ*. Постоји и мишљење о томе да води порекло од пие. **snusos* у значењу одређеног везивања.

2.1.7. Супруг (супруга) – „брачни друг, муж (брачна другарица, жена)” (РСЈ). Ове лексеме воде порекло од свесловенског и прасловенског **preg-*, корена од ког воде порекло и облици *пруга, прећи, прегача* итд. Постоје нека мишљења да је у питању преведеница (калк) са руског језика. Супружници су заједно 'упрегнути', односно спојени у браку заједно вуку терет брачног живота.

2.1.8. Таст (ташта) – 'женин отац (женина мајка)'. Лексема води порекло од ие., балтословенског, псл., свесл. придева у значењу 'празан'. Стцсл. облик је *tъšťь*. Упркос томе што семантика наводи на увредљиву конотацију, иза ње се, у ствари, крије празнина коју родитељи осећају када удају ћерку. С друге стране, синоним пунац (пуница) настаје од антонимског придева *p!n*. Скок наводи објашњење по ком се ово сматра процесом избегавања хомонимије у односу на порекло речи *ташт*. Друго мишљење је да ова лексема није настала од придева, како би се на први поглед рекло, него од глагола *пунити*, са значењем неког који „поручије *duhovno srodstvo*” (Скок 1973: 77).

2.1.9. Шогор – 'женин брат и муж женине сестре'. Облик се углавном користи у Војводини и води порекло од немачког корена *swagur*, одн. новонемачког *Schwager*, у значењу 'брат или сестра моје супруге'. Као и још неколико лексема које разматрамо, и ова се доводи у правезу са лексемом *свекар*. Овај германизам алтернира са домаћим обликом *својак* (f. *свастика*), а негде га је и истиснуо. Шогорова жена је *шогорица* – *свастика*, шурњаја (РСЈ).

2.1.10. Шурак – 'женин брат'. Користи се и *шурјак*. Шуракова жена је *шурњаја*, одн. *шуракиња*. Првобитно је ова лексема била придев **šurъ* у псл. периоду, а претпоставља се да је поименичена у српском језику помоћу суфикса *-jāk*, те да је женски облик настао додавањем наставка *-aja*, према *снаја*.

Из ове етимолошке анализе може се закључити да неколико лексема води порекло од ие. корена **sue-* (налази се у *свој, себи*), што је потпуно разумљиво и што се транспарентније осликава у неким другим облицима. Наиме, поред речи *породица*, која се користи за породицу у ужем смислу и води порекло од корена *род-* (као и *рађати, родити, одродити се, пород* итд), за породицу у ширем смислу користе се речи *фамилија*, и, што је битније – *својта* (од *свој*). Отуда и речи *својатати се* (*својакати се*), у дијалекту *својтати се, расвојтати се*, на крају крајева *сват* и *свадба*.

¹ У мађарском језику ова лексема има чак седамнаест значења, међу којима су и 'рођак', 'девер', 'теча' (Бјелетић 1996: 202).

2.2. Занимљиво је да је у неким лексемама механизам творбе био мотивисан метафором, као што је случај са *супругом*, *таштом* и *пуницом*, а специфично је и то што је синоним настао посредством антонимије. У српском језику је чешћи облик *таст* (*ташта*), иако се мотивна реч скоро потпуно повукла из употребе, па се на први поглед не доводи у везу са мотивисаном речју. Придев *ташт* данас има архаичну конотацију и задржао се у малом броју деривата, као што је *таштина*. У РСЈ примарно значење је 'уображен, сујетан човек', одн. оно које је настало метафором, а секундарно је 'празан, безвредан, узалудан'. Исто је и са именицом *таштина*.

2.3. Из овакве анализе се види да се читава тематска група углавном формирала у односу на положај који жена стиче удајом – свекар сада постаје господар, одн. стиче ауторитет над њом, али са друге стране, то се не може рећи за ташту и таста у односу на зета, већ се и њихово значење формира у односу на ћерку која прелази у друго животно окружење. То на сличан начин илуструју и буквална значења лексема *оженити се* и *удати се* – први глагол значи добити жену (са којом се склапа брак), а други – дати себе неком (за жену), грубо речено, поклонити себе неком, променити власништво, где се примећује извесна инструментализација фигуре жене. У сваком случају, целокупна лексика и њено порекло показују да је у тренутку настанка ових лексема култ (шире) породице био високо вреднован и да је постојала јака потреба да се дефинишу све врсте релација унутар те заједнице.

3. ДИЈАЛЕКТОЛОШКА И ФОЛКЛОРИСТИЧКА РАЗМАТРАЊА

3.1. Када је реч о културолошком аспекту постојања назива за ширу породицу, треба имати у виду социолошку и традицијску подлогу која је овим лексемама обезбедила дуго трајање. Већ код Вука Караџића у *Српском рјечнику* наилазимо на одредницу *златоје*, која описује обичај који се примењује након удаје: „Нова млада не смије (од стида) никога у кући звати по имену: за то је обичај да она, пошто се доведе, свим кућанима (мушкомоме и женском) надјене нова имена (само за себе)” (Караџић 1852: 211). Називи о којима смо до сада говорили у том тренутку добијају само номинациону вредност, а праву употребну вредност имају нови називи, који су углавном хипокористици. Тако се за свекра стварају називи *господин*, *баба*, *тале*¹, *баша*, *ћале*, а за девера *аго*, *деспот*, *тато*. Свекрва се ословљава са *мама* и *маја*, а девојке, у које се убрајају мужевљева сестра или деверова супруга, називају се *секом*, *госпођицом*, *убавицом*.

3.2. Слична именовања се користе и данас на дијалекатском подручју (уп. Петровић-Савић 2009). У лозничком крају се у великој мери поклапају са Вуковим примерима, што није изненађујуће, с обзиром на Вукову тршићку основу *Рјечника*. Тако се млађе мужевљеве рођаке називају *сејица*, *сеја*, *селе*, а мужевљеви родитељи *мама*, *тата*, *тајо*, *тако*. С друге стране, *таст* и *ташта* алтернирају са *старац* и *баба*. Такође, треба имати у виду да се лексеме *супруг* и *супруга*

¹ Занимљиво је да се овај облик усталио у савременом колоквијалном говору као хипокористик за *таста* или *ташту*.

најчешће користе у формалним ситуацијама и приближавају се статусу бирократизама. У говору се најчешће користе лексеме *муж/човек* и *жена*. Свекар и свекрва снаху понекад ословљавају са *ћерка* или *кћи*, а код Вука се помиње *снаша* и *снашица*. Варијације лексеме *снаха* су најбројније због гласовних алтернација којима је она подложна – у номинативу једнине овај облик алтернира са *сна*, *снаа*, *снава*, *снаја*, *снајка*, а у вокативу једнине према *снахо* стоји *снаво*, *снао*, *снајка*, *снајо*.

3.3. Поменути обичај није важио само у Вуково време, него и у релативно ближој прошлости (шездесетих и седамдесетих година прошлог века) на дијалекатском терену. У зависности од подручја, репертоар новонаденутих имена је различитог обима и карактера. Као што многе ствари у вези са ритуалом свадбе, одн. венчања, поседују табу, он не престаје ни када млада почне да живи у породици свог мужа. У неким крајевима табу је толико строг, да се чак ни супружници међусобно не ословљавају по имену, често ни по именици, него по личној заменици и узвицима *еј*, *бре*, *море*, *мори* (Сикимић 1998: 31). Постоји мишљење да жена тиме штити мужа од злих утицаја (Бандић према Петровић-Савић 2009: 84). Понегде се дају погрдна имена, што је у складу са свадбеним антипонашањем¹, које је могло подразумевати и међусобно вређање младиних и младожењиних сватова. Поступак антиименовања (пејоративног именованања) мужевљеве породице је временом изгубио своје ритуално својство и задржао шалјив карактер (Сикимић 1998: 29). Ауторка наводи песму која је забележена на терену: „Сваћа сваћи тикву иште: | – Доста сам ти добра дала, | моју ћерку твоме сину! | Доста си ми јада дала! | Откад ми је праг пријешла, | свакоме је име нашла: | своје свекру – јарчи-брада, | а свекрви чичомрда, | ђеверима – заврзани, | а за’вама – сједоплете” (Васиљевић према Сикимић 1998: 36). Уз њу даје и бугарску варијанту и сличан пример руске опцене свадбене песме, чиме постаје јасно да овај обичај Срби деле и са другим Словенима.

4. ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТ: ПОЛИСЕМИЈА И ДЕРИВАЦИЈА

4.1. Увидом у описне речнике српског језика, првенствено у РСАНУ, РМС и РСЈ, стекли смо слику о месту и међусобном односу лексема у оквиру ове тематске групе. Управо на основу способности лексема да развију полисемантичку структуру и деривационо гнездо може се закључити која од њих је по употреби доминантна у односу на остале (Драгићевић 2010: 189). Таква је лексема *зет*. Деривационо гнездо ове лексеме је богато, па наилазимо на деривате *зетити* ’називати, сматрати зетом’, *зетњи*, *зетовати* ’бити неком зет’, *зетовина* ’зетова породица’, *зетовица* ’зетова сестра’, *зетоња*, *зетурина* (пејоративи). Посебно је занимљив израз *зетни дан*, који означава дан у недељи у који се обично одр-

¹ Шире узев, антипонашање се у фолклористици везује за све прекретничке животне догађаје појединца. Оно је првобитно имало магијски карактер и служило за одбрану од злих сила. Тако се, на пример, сину јединцу по рођењу буши лево ухо (уп. са веровањем да се лева страна увек веже за неко демонско својство), сматрајући да тако измењен и „несавршен” неће бити мета злим силама (парафразирани цитат преузет је са предавања проф. Снежане Самарције из *Народне књижевности* на Филолошком факултету у Београду школске 2014/2015. године).

жавају венчања (четвртак). Сложеност родбинских односа и потреба да се она преслика на језичку стварност види се по лексеми *зетазет* са значењем 'онај који се ожени сестром онога који се оженио његовом сестром, зет властитог зета, зет и шурак у исто време'. У речницима дијалекатске лексике углавном се наводе примери употребе са негативном конотацијом и по томе се закључује о статусу зета као човека који одводи нечију ћерку: „Ћерка ми се одаде и ја добиј зетури́нку” (Златановић 2017); „Од зѐта го́ла штѐта” (Елезовић 2017). Лексеме које су специфичне и са творбеног и са културолошког становишта су *домазет* и *призетко*.¹ Оне су се развиле захваљујући патријархалном друштвеном устројству, које нови живот у брачној заједници прихвата само под кровом мужевљеве куће, не и женине. Отуда пејоративно маркирана именица постаје презиме *Домазет*.² Одступање од свадбеног узуса праћено је и обрнутом употребом глагола *удати се* и *оженити се* – жена која прима мужа у кућу *жени се*, а муж који одлази у женину кућу *удаје се*.

4.2. Другачије је са лексемом *девер*, која не развија негативно маркиране лексеме, напротив: *деверак*, *деверић*. Једно од њених значења јесте 'младин пратилац на дан венчања' и за то постоји посебан израз – *ручни девер*. Богато деривационо гнездо налазимо и код лексеме *невеста*: *невестача* – 'врста сукње коју носе невесте, младе'; *невестачки*, *невестински*; *невестинство* – 'време, период док је жена невеста'; *невестити се* – 'ступати у брак, удавати се' и 'облачити се, китити се попут невесте'; *невестић* – младожења; *невестица*.

4.3. Предмет лексикографског испитивања су и специфични изрази и фразеологизми у чији састав улази родбинска лексика. Они нису чести, али су експресивни. Њиховом анализом се лако закључује какав статус сродник ужива у породичној заједници. Код лексеме *девер* наилазимо на фразеологизам *ни куд мајци ни куд у девере*, са значењем 'ситуација је безизлазна, ниједан излаз не ваља', што девера маркира као особу која пружа заштиту и уточиште; он невести која дође у нову породицу представља замену за брата.³

Ипак, ова лексема је редак пример позитивне конотације. Супротно је код лексеме *јетрва*, која се у народној свести, одсликаној и у народној књижевности, котира као супарник и непријатељ придошлој млади. О томе сведочи фразеологизам *би́ле (тукле) се јетрве преко свекрве* са значењем 'страдати ни крив ни дужан од свађе других', глагол *јетрвати се* у значењу 'гложити се међусобно, препирати се, свађати се', еталон *свађати се као две зле јетрве* и именица *јетрвање*.

Примери за лексеме *свекар* и *свекрва* показују да су они виђени као ауторитативне особе без разумевања: „Заповеда кај да ми је *свекар*” (Елезовић 2017). Та семантичка компонента је код лексеме *свекрва* чак утицала на стварање секун-

¹ М. Петровић-Савић за исту појаву наводи и називе *уљез* и *пуљез*. Зет који би отишао да живи у жениној кући губио је на угледу, а жена која доведе мужа у кућу више је цењена (2009: 85).

² Зет у кући таста и таште никад није прихваћен. О томе сведоче пословице „Домазет је црњи од гаврана” и „Боље на синово буњиште него на зетово огњиште” (Стефановић 2012: 84). Тако је и у руској култури: „Нет черта в доме – прими зятя” (Стефановић 2012: 84).

³ Улога девера да се стара о млади не престаје ни прве брачне ноћи, када он спава између младенаца. Ноћ се перципира као опасна граница између два различита живота младе (Петровић-Савић 2009: 63). Поред тога, у српској и руској култури могло је доћи до недозвољених веза између младе и девера (Стефановић 2012: 81).

дарног значења: „2. фиг. она која се понаша као свекрва, онако како је типично за свекрву, која стално критикује и наређује” (РСЈ). Сходно томе, у колоквијалном говору се развила твореница *свекрива*. Овакав статус свекрве огледа се и у народним пословицама: „Свака свекрва мрзи на снаху” (Караџић 1836: 287), „Мајка ћерку кара, снаши приговара” (Караџић: 175), „Свекрва се не сјећа, да је негда и она снаха била” (Караџић 1836: 291), мада и снаха може бити негативно на-стројена према мужевљевој мајци: „Свекрва се милој снаји радује: | Благо мени, ево снахе, ево одмјене! – | Снаха тихо проговара испод мараме: | Тако врат ја не сломила с ове коњине, | Редом ћемо у планину сваке године” (Караџић 1836: 291). Снаха се, такође, перципира као мирна девојка која тихим лукавством постаје нечија жена, а у браку открива своје мане: „Докле ти је код мајчице, | Мирнија је од овчице; | А када се с мужем здружи, | Од аршина језик пружи” (Караџић 1836: 67).

4.4. Поредѐћи нека значења у Вуковом речнику са значењима у РСЈ долази се до закључака у вези са промењеним статусом лексема. Тако је код Вука једино значење лексеме *супруга* ’батина, тојага’. Лексема *невеста* може бити синоним за снаху, али не и у новијем речнику, где је само синоним за младу. С друге стране, таст се назива и *пунац* и *старац*, а ташта *пуница* и код Вука и у РСЈ.¹ Ове лексеме су данас јако ретке у употреби или су резервисане за простор источнохерцеговачког дијалекта.

Полисемантичке структуре неких лексема су (биле и остале) испреплетане: синоними за *шогор* су *шура* и *шурјак* у значењу ’женин брат’, а у значењу ’женине сестре муж’ синоними су *пашанац* и *пашеног*.² Претпостављамо да је узрок (или последица) томе ретка употреба ових лексема и недостатак знања о њиховом значењу. За лексему *шурак* везује се глагол *шуровати* у значењу „тајно се договарати и радити с неким (обично што рђаво и забрањено)” (РМС) и именица *шуровиште* као ’место тајног састанка’.

5. ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА РАЗМАТРАЊА

5.1. *Асоцијативни речник српскога језика* (2005) је добар показатељ ставова које лингвокултуролошка заједница има о разним сродницима. Из најфреквентнијих одговора може се закључити о значењу самих лексема – код лексеме *зет* најчешћа асоцијација испитаника била је *сестра*, што имплицира једно од значења – ’сестрин муж’. Најчешћа реакција на стимулус *таст* била је *ташта*. Међутим, то није случај и са лексемама *снаха* и *ташта*, где је најчешћа асоцијација преширок хипероним *жена*, па нам није пружена нека значајнија информација о значењу. Ипак, код њих су много информативнији остали одговори и они дају податке о лингвокултуролошкој позицији. Други по реду одговор на стимулус *снаха* био је *свекрва* (49 пута), док је *свекар* наведен само 2 пута. Оваква ситуација сугерише да однос снахе и свекрве у српској култури има посебан статус. Иако су и свекар и свекрва у односу на снаху равноправни чланови породице, свекар је маргина-

¹ Такође и у *Речнику говора Проиђења*.

² М. Бјелетић наводи турцизам *баџанак* у истом значењу (1995: 205).

лизован, док се свекрва много чешће доводи у корелацију са синовљевом женом, вероватно јер се јавља сукоб око управљања домаћинством. Такав антагонизам је у народној свести и те како присутан (в. тачку 4.3.) и потврђују га и одговори на стимулус *снаха*, где је *свађа* једна од фреквентнијих реакција, а у асоцијативном пољу стоје и *вештица*, *неслагање*, *оговарање*, *завист*, *злбница*, *јадна она*, *променљива* и др.¹ М. Стефановић у својој анализи примећује да је највећи број негативних реакција у асоцијативном пољу *снахе* адресиран на вербални сукоб, као и то да *зет* има више позитивних и скоро дупло мање негативних реакција у односу на *снаху* (2012: 88–89).

Асоцијативно поље лексеме *ташта* обилује речима негативне конотације, што би се очекивало и за лексему *свекрва*.² Ту се као трећа по фреквентности јавља реакција *зет*, док је код лексеме *таст* она тек шеста по реду. То указује на специфичан и негативно маркиран однос зета и таште, баш као и снахе и свекрве, поготово када се узме у обзир да је највећи број одговора на стимулус *ташта* гласио *свађа*.

Можемо закључити да се слика о снахи није променила у односу на тренутак када су настале пословице које смо раније навели, али се пословица коју је забележио Вук Караџић: „Пуница воли зета, него сина” (1836: 276) у потпуности коси са сликом коју данашњи говорници имају, а коју су показали својим одговорима: *вештица*, *змија*, *звоцање*, *роспија*, *мржња*, *неслога*, *сујета*, *зло*, *баксуз*, *бедак*, *џангрисало*, *катастрофа* и др.

5.2. Српска култура није усамљена у оваквом поимању шире породице. У руској култури зет и снаха (*зят* и *невестка*), судећи по пословицама, никада нису прихваћени као равноправни чланови нове породице, па се, самим тим, сукобљавају са супротном страном. М. Стефановић налази да у српској култури зет и ташта мењају свој однос од привржености: „Зет мед би – син пелин” (2012: 83) до нетрпељивости: „Нит од врбу клин, нит од зета бива син” (2012: 83), а тако је и у руској: „Зять по дочке помилеет, а сын по невестке опостылеет” (2012: 83) и „Ни в сыворотке сметаны, ни в зяате племени” (2012: 83). Међутим, у сукобу се могу наћи и зет и таст: „Сынок – свой горбок; зятек – покупной щеголек; теща хлопочет, тесть кропочет” и „У наших зятей много зятей” (Стефановић 2012: 84). Такође, у обе културе се успоставља лош однос између снахе и свекрве, али у руској он понекад кулминира до физичког обрачуна, што чак може бити и део обреда где свекрва удара снају бичем други дан свадбе, говорећи: „Это свекрова гроза; это свекровина гроза; это мужнина гроза” (Стефановић 2012: 79). Још једна разлика је што се према руској млади нико од укућана не односи пријатељски: „Свекор журлив, свекровь хлопотница, золовка смутьянка, деверь насмешник” (Стефановић 2012: 78), али се она, ипак, мање буни од српске снахе, под претпо-

¹ Лексеме *свекрва* и *снаха* могле би се, под оваквим околностима, сматрати неправим (контекстуалним) антонимима, а прагматичким антонимима их приближава то што се „супротстављеност [...] лексема заснива на представама, асоцијацијама или традиционалним уверењима говорника” (Драгићевић 2010: 271).

² Иако лексеме *свекрва* није обрађена у *Асоцијативном речнику српскога језика*, претпостављамо да би имала врло сличан изглед асоцијативног поља, будући да је наведена као пета по реду реакција на стимулус *ташта*. То значи да се оне у свести говорника перципирају као особе приближних ставова и особина и да се за њих вежу слични стереотипи.

ставком да се брже прилагођава новој породици, а не да има повлашћенији положај (Стефановић 2012: 81).

И чланови уже породице слично су виђени очима Срба и Руса. На основу асоцијација испитаника, ауторка доноси закључак да је прототипичан син за припаднике оба народа плавокос, леп и снажан, по професији војник или студент. За Србе је много битнија генеалошка линија и слика сина као наследника породичног имања, а за Русе је битнија повезаност сина са оцем (Стефановић 2012: 55–58). Прототипична ћерка је за обе културе позитивно конотирана и пажена у породици (за разлику од њеног статуса у пословицама, где се види пре свега као велики материјални трошак), али је српска ћерка више везана за мајку од руске, а у обе културе више за мајку него за оца. Она је лепа и њена коса је посебно битна, што се не може рећи и за професију (Стефановић 2012: 59–64).

5.3. На основу асоцијативних поља поменутих лексема у АРСЈ закључујемо да млађи говорници (испитаници су били студенти и средњошколци) мање користе ове лексеме од старијих говорника, што је разумљиво у односу на недостатак сопственог брачног искуства. То закључујемо из следећих речи-реакција: *зет – немам, ништа, будућност, далеко, даљи род, ко зна; снаха – село, немам, будућност, бићу и ја, ћу неком бити, касније, можда, не разумем, некад ја; ташта – Боже свашта, далеки род, још нисам ожењен, нећу је ни имати.*

5.4. Осим разлике која се тиче узраста говорника, постоји и она која се јавља на плану рурално : урбано. Лексеме маргиналних родбинских односа, тј. оних који се стичу ступањем у брак, углавном се чешће користе у сеоским него у градским срединама. Разлог томе је, вероватно, очувана свест о широј породичној заједници, која није страна руралном окружењу. У урбаним срединама чешћа је породица коју чине мајка, отац и деца и зато се најчешће користе само они називи који означавају крвно сродство. Још један од разлога за чување и употребу ових лексема јесте културолошки и социолошки проседе који их утврђује; то су, пре свега, традиционална свадба и свадбени обичаји и пракса која подразумева становање више генерација и сродника у истом животном простору. У сеоским кућама неретко могу становати отац, мајка и деца (одн. чланови породице у ужем смислу), очеви родитељи, очев брат са својом породицом и очева сестра, уколико није удата. Све то добро илуструје чињеницу да се лексички фонд шири када постоји реална потреба да се именују неке појаве.

5.5. Ипак, питање о томе зашто се у српском језику и култури јавила потреба да се створи и устали у употреби обимна родбинска терминологија не би морало да се сведе само на аспекте о којима говоримо. Додатни разлози могу бити и мимо српске културе и обичаја, другим речима, могу бити усвојени од других култура, чијем је утицају српски народ и језик био изложен. У првом реду то је могла бити асимилација према турском становништву и обичајима који су владали више векова. Када узмемо у обзир разгранатост родбинске лексике у турском језику, онда се ова претпоставка чини могућом.¹ Додуше, питање односа турске

¹ Турски језик поседује много више лексема за означавање родбинских односа него српски, па тако постоје лексеме за старију сестру *abla* (поред других назива за сестру *baci*, *hemşire*), старијег брата *aba*, бабу по мајци *anne anne*, бабу по оцу *baba anne*, тетку по оцу *hala*, тетку по мајци *teyze* и др. (Теодосијевић 2004: 81–93).

и српске родбинске лексике је нешто сложеније. Док, с једне стране, турски језик има шири репертоар родбинских назива, с друге стране може имати и ужи; тако се лексема *kardeş* односи и на брата и на сестру, а пол се прецизира синтаксичким механизмом (Драгићевић 2013). Одговор на питање зашто једна култура, судећи по свом лексичком фонду, један родбински однос и његове елементе сматра битнијим од другог, могло би дати упоредно социолингвистичко истраживање.

6. ЗАКЉУЧАК

6.1. Родбинска лексика се показала као вредна проучавања из скоро свих семантичких аспеката. Циљ истраживања је био да се и дијахронијски и синхронијски посматрано утврди статус ових лексема у српском језику и да се тако појасне замућена значења, која могу обележавати први корак ка ишчезавању речи из лексичког фонда.

6.2. Закључак спроведене анализе је да одређене лексеме воде порекло од истог индоевропског корена, иако се то из савремене визуре не види. Будући да је као мотивна реч у великом броју случајева послужио придев *свој*, закључујемо да се у време настајања ових речи родбина стечена ступањем у брак вредновала као крвно сродство. Многе од њих су своју семантику образовале у односу на младу, која започиње живот у новом окружењу, а неке су настале механизмом метафоре.

Такође, у дијалектима се ови термини међусобно мешају – више лексема може указивати на један референт, што нормативни речници у већини случајева не бележе. На то утичу специфични фолклорни елементи. У зависности од терена и утицаја других језика, развиле су се и бројне позајмљенице.

Неке лексеме су честе у употреби и зато развијају полисемију и деривацију, а неке су ретке и зато се јавља дилема око њиховог значења. На основу структуре деривационог гнезда лексема, фразеологизама, пословица и прецедентних израза препознатљивих у српској култури, може се закључити о статусу датог сродника у српској лингвокултуролошкој заједници.

На основу анализе асоцијативних поља неких од лексема закључујемо да у свести говорника постоје одређени стереотипи о родбинским односима, као и то да су они, уз невелике разлике, заједнички и за руску културу. Претпостављамо да су разлог томе слични традицијски обрасци, верске и политичке прилике. Обе културе у знатној мери задржавају кроз време одређену слику о члановима породице.

Старији говорници чувају ове називе било у активном било у пасивном лексичком фонду, а млађи ретко чувају или уопште не чувају. Читава тематска група се више користи на дијалекатском и руралном терену, с обзиром на начин живота који се неговао у прошлости – породичне задруге, које су неретко бројале неколике десетине чланова, условиле су потребу да се створи разграната родбинска терминологија. Исто тако, савремени услови живота на селу у великим породицама онемогућавају ишчезавање ове лексике.

М. Бјелетић наводи турцизме који су данас махом истиснути из употребе: *каин* (женин брат), *балгаза* (свастика, снаха), *бика* (супруга, заова, свастика) и др. (1995).

6.3. На основу анализе и увида у литературу закључујемо да је тематска група родбинских односа изузетно разноврсна, па, сходно томе, врло занимљива за истраживање са различитих становишта. Међутим, и поред тога, неки њени чланови су склони губљењу из савремене употребе, што иде на штету богатству лексичког фонда српског језика и очувању аутентичних традицијских образаца.

ЛИТЕРАТУРА

- АРСЈ: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика. I део: од стимулуса ка реакцији*, Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет, 2005.
- Бјелетић 1993: Marta Vjelečić, *Rodbinska terminologija u srpskohrvatskom jeziku*. Magistarski rad odbranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu.
- Бјелетић 1995: Marta Vjelečić, „Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva”, *Južnoslovenski filolog LI*, Beograd, 203–221.
- Бјелетић 1996: Marta Vjelečić, „Hungarizmi i germanizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva”, у: *О лексичким позајмљеницама* (ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд : Градска библиотека – Институт за српски језик САНУ [Посебан отисак из Зборника радова], 198–208.
- Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2013: Рајна Драгићевић, „О лексици која недостаје и начину попуњавања лексичких празнина у српском језику”, *Семинар српског језика, књижевности и културе*, предавања 2, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 135–143.
- Елезовић 2017: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта: дигитално издање* (ур. Снежана Петровић и Тома Тасовац), Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, *Расковник: речничка платформа* (ур. Снежана Петровић и Тома Тасовац).
- Златановић 2017: Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије: дигитално издање* (ур. Снежана Петровић, Соња Манојловић и Ана Тешић), Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, *Расковник: речничка платформа* (ур. Снежана Петровић и Тома Тасовац).
- Караџић 1836: Вук Стефановић Караџић, *Народне српске пословице*, Цетиње: Народна штампарија.
- Караџић 1852: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник и тумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: Штампарија јерменскога намастира.
- Петровић-Савић 2009: Мирјана Петровић-Савић, *Лексика свадбених обичаја у Рађевици*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ПСК: Пројекат „Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала *Појмовник српске културе*”, <http://etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/pojmovnik.php> (29. 1. 2020.)
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика, I–VI*, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XX*, Београд: САНУ – Институт за српск(охрватски)и језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Сикимић 1998: Биљана Сикимић, „Невестинска имена: од хипокористика до пеојоратива”, *Српски језик*, 3/1–2, III, Београд: Институт за српски језик САНУ, 29–55.

- Скок 1971–1974: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Стефановић 2012: Марија Стефановић, *Језичка слика породице у руском и српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Таноцки 1986: Franjo Tanocki, *Rječnik rodbinskih naziva*, Osijek: Revija – Izdavački centar Radničkog sveučilišta »Božidar Maslarić«.
- Теодосијевић 2004: Mirjana Teodosijević, *Turski jezik u svakodnevnoj komunikaciji*, Beograd: [bez naziva izdavača].

Н. Ђорђевић¹
(Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Ментор: проф. др Ђорђе Трифуновић

О НЕКИМ ЧИНИОЦИМА ИСИХАЗМА У „СЛОВУ О КНЕЗУ ЛАЗАРУ“ СРПСКОГ ПАТРИЈАРХА ДАНИЛА III

У раду се разматрају аспекти прожимања српске средњовековне књижевности и исихастичке духовне традиције. Имајући у виду процес светоотачког обликовања исихастичке традиције и узимајући тај процес за својеврсни методолошки оквири, тумачили смо „Слово о кнезу Лазару“ патријарха Данила III. Треба скренути пажњу на то да ћемо се у раду ограничити претежно на антрополошки слој исихастичке традиције у овоме Слову. Исихастичка антропологија сагледана у контексту свеколике православне духовности круну свога учења произнела је у појму човековог обожења. Тај пут обожења у раду ћемо пратити кроз лик и делање кнеза Лазара. Напослетку, управо кроз исихастички духовни образац васпостављен је култ Светога кнеза Лазара и Светих косовских ратника, чије ће пројављивање имати кључну улогу у афирмацији светосавске традиције у виду Косовскога завета.

Кључне речи: српска средњовековна књижевност, исихазам, Св. Григорије Палама, кнез Лазар, патријарх Данило III, косовски списи, слово

Година Маричке битке умногоне је важна прекретница за српску културу и историју. У време злосутне појаве Турака на размеђама српских земаља, кнез Лазар је духовно средиште померио из рашких у моравске крајеве Србије. У тим „смутним и вапајним временима, када преписивачи и писци туже над злим данима, кнежевина и деспотовина васпостављају повољне услове за развој уметности и културе.“ (Трифунувић 1969: 12) Зрелост српске културе да у себе прими списе Дионисија Псеудо-Ареопагита и спремност српских земаља да се супротставе турској најезди отворили су уточиште ученим избеглицама, сликарима, духовницима и писцима. (Трифунувић 1969: 12) У тренутку када је исихастички покрет у своје пуном процвату, а нарочито изражен и жив на Светој Гори, српска културна, духовна и црквено-политичка средина укључују у своје токове исихастичке

¹ djordjevicn95@gmail.com.

идеје, што знатно доприноси свеправославном карактеру победе исихастичког покрета.¹ Но, иако исихазма као покрет има истакнути социјални карактер и одређено схватање црквене политике, важно је нагласити да је „сама суштина исихазма мистичног карактера, а тај мистицизам је чврсто заснован на православној догми.“ (Тахиаос 1975: 103) У том контексту, треба напоменути да исихазам није само молитвено-философски покрет настао у XIV веку који се везује за Св. Григорија Паламу, како се то обично наводи, већ да је то, пре свега, молитвено-аскетски процес који је стар колико и само монаштво. Имајући ово на уму, треба истаћи да учења Светих отаца обликују овај процес, док Паламина теологија представља догматску синтезу и систематизацију исихастичке традиције.

Молитвену праксу пустињских аскета и њихов начин мољења, Евагрије Понтијски покушао је да споји са „метафизичким и антрополошким системом надахнутим неоплатонизмом.“ (Мајендорф 1983: 17) Овакво учење нарочито се примећује у Евагријевом учењу о молитви. Учење о молитви ослања се на потрагу спасоносне благодати, до које води, како вели апостол Павле, непрестана молитва (1 Сол. 5, 17). Но, индивидуалну молитву, која представља врхунску круну аскетског подвига, Евагрије Понтијски исказује у неоплатонистичком дискурсу: „Молитва је непрестани разговор ума са Богом.“ (Према: Мајендорф 1983: 18) „Неоплатонски појам природне божанствености људског ума (*vous*) довела га је до тога да у монашком аскетизму не види како материја сама по себи објављује присутност Царства Божијег у нама, него да дође до закључка да се у молитви дух ослобађа тела, да би се предао својој 'правој активности'.“ (Мајендорф 1983: 21) Овакво учење значајно је утицало на обликовање контекста и идеје Исусове молитве. Интелектуална мистика Евагрија Понтијског огледа се и у његовој антропологији – човек је за њега „интелект заробљен у материји“. (Мајендорф 1983: 23) Оваква његова учења осуђена су после његове смрти на Петом васељенском сабору. Корекцију његовога учења можемо видети у учењу Светог Макарија Египатског, који је тежиште померио са платонистичке антропологије на семитско и библијско учење о човеку као јединственој психосоматској целини, која као таква долази у додир с Богом. У таквој својој целини, психосоматски центар човека, центар организма и седиште ума јесте срце. Идеја о срцу као средишту посебно је утицала и развијала се у мистици источног хришћанства.² Одлучујући утицај на позну византијску мисао имали су Свети Григорије Ниски и Свети Максим Исповедник. Учење о јединству са Богом, јединству које једино може ослободити палога човека од смрти и греха, јединство које је еклисиолошки и догматски темељ новозаветне теологије исказује се појмом обожења човека. Светотајински путеви Крштења и Евхаристије воде нас боговиђењу и јединству с Богом. Користећи се поређењем Мојсијевог пењања на Гору Синајску и уласка у „примрак где бијаше Бог“, „Онај [Бог] који од таме начини себи скровиште“ (Према: Мајендорф 1983: 36), Григорије Ниски развија учење о Несазнајноме Богу: „Зато велики Јо-

¹ Уп. Тахиаос 1975: 99–100, 103. и Лазић 1999: 30–32.

² „Срце је господар и цар целог телесног организма. И када благодат заузме подручје срца, она влада са свим његовим деловима и свим његовим мислима. Јер, у срцу обитава ум, и све мисли душе и њено ишчекивање будућих добара. Ето зато благодат и прожима све делове тела (Хом. XV, 20; тамо 589 АВ).“ (Према: Мајендорф 1983: 27) Видети још и: Кнежевић 2013: 299–303.

ван (Богослов), који је продро у тај светли примак каже да „Бога нико никад није видео“ (Јн 1, 18), овом негацијом потврђујући да је знање о Божанској суштини недоступно, не само за људе него и за сва анђелска бића.“ (Према: Мајендорф 1983: 35) Антонимијска слика „светлога примрака“ у којему Несазнајни постаје познатљив, остајући несазнајан (Мајендорф 1983: 36), Св. Григорије Ниски поставља основе за Паламино учење о догматском проблему богопознања. Исто тако је, нешто касније, Свети Максим Исповедник у својим *Одговорима Таласију* разматрао тему обожења као акт свемогућега Бога који по својој слободи излази из своје трансценденције, а опет остајући по својој суштини несазнајан, са нарочитим нагласком на значај благодати за обожење човека: „Само Божанска благодат има својство да бићима даје обожење, на начин који је њима аналоган. Њоме природа засија натприродном светлошћу и преизобиљем славе бива уздигнута изнад сопствених граница (Таласију, 22, PG, 90, 321 A).“ Максимово учење о обожењу у тесној је вези са православном христологијом, и то тако да се сви хришћани уједињују „светотајински и мистично са Христом, придружујући се Његовој људској вољи, али истовремено и Његовој Божанској вољи.“ (Мајендорф 1983: 39) Треба укратко споменути и Светог Симеона Новог Богослова, који на нови начин обликује тему обожења, те контакт с Богом смешта у сферу личног, живог сусрета и заједнице са Исусом Христом, произлашлог из личнога духовног опита. На тај начин Симеон Нови Богослов поставио је проблем праве природе тог јединства у обожењу, односно усиновљењу. Тај проблем Свети Григорије Палама решиће на догматском плану. Апофатизам, тврдња о несазнајном Богу, укршта се у Паламиној теологији са откривењем Бога оваплоћењем Логоса¹, чиме се, како каже апостол Павле, добија могућност да човек гледа Бога „лицем у лице“ (1 Кор. 13, 12). Св. Григорије Палама тај проблем решиће разликовањем Божанске суштине и Божанских енергија. То образлаже тако што се мноштво Божанских пројава не може коснути Божијега јединства, јер је Бог изнад категорије целине и делова: и док у својој суштини увек остаје несазнајан, себе потпуно открива као живи Бог у свакој енергији – причасни Бог:

„[...] пошто постоји и све оно што заједничари у Богу, а надсуштинска суштина Божија је сасвим непричасна, значи да постоји нешто између непричасне суштине и свега што заједничари, кроз шта то заједничари у Богу. А ако ти уклониш то што је између непричасног и заједничара – какве ли штете! – раздвојио си нас од Бога и прекинуо спону тиме што си између Њега и постанка и устројења свега што је постало, поставио велик и непремостив понор. Зато треба да иштемо другог Бога Који не треба само да буде самодовољан, самоделатан и да Себе види кроз Себе, него треба и да је добар, јер тако неће бити задовољан тиме да дејствује само да би Себе видео; и не треба само да је непотребит, него и да је преизобилан, јер тако, будући да је добар и да поседује вољу, неће бити у немогућности да чини добро; и не треба само да буде непокретан, него треба и да је покретан јер ће тако свима

¹ Видети више у: Радовић 2012: 53–66.

бити у помоћи Својим стваралачким и промислитељским дејствима и енергијама. И уопште, треба да иштемо Бога Који ће свакако бити причастан, у Које би свако заједничарио у складу са својим могућностима; а ми, бивајући и живећи у складу са мером заједничарења, бићемо обожени.“ (Тријаде III: II, параграф 24) (Палама 2012: 506–507)

Другим речима, „Суштина Свете Тројице је појам Бога, Онога Који Јесте¹ у Себи, Бога који је трансцендентан свету, али Који је према овом свету, па, према томе, и према човеку, окренут Својим енергијама или силама.“ (Керн 2012: 327)

Најзад, са оваквог знатно селективног, упрошћеног и сведеног приказа развоја исихастичке традиције можемо да пређемо на проматрања одређених чинилаца исихазма у „Слову о кнезу Лазару“ патријарха Данила III (Бањског или Млађег) (1350–1396/1399).² Данилово „Слово о кнезу Лазару“ написано је недуго по преносу моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу, поткрај 1392. или почетком 1393. године. Интересантно је да је ово Слово специфично у жанровском смислу јер у своме наслову нема атрибутивно одређење које би га сврстало под окриље другог жанра (као што похвално слово спада у похвалу, повесно слово у повест, и сл.). (Трифунувић 1990: 324) На историјској основи остварено, јединство епископског казивања и лирског уопштавања видљиво је кроз инкорпорираних форме у делу, као што су беседе, плачеви, молитве, и друге форме (Јухас-Георгиевска 1999: 168). Композиција овог Слова хагиографски је устројена, те је његова житијна структура у тесној вези са васпостављањем светитељског култа кнеза Лазара и косовских Светих ратника. Композициона линија тако полази од порекла кнеза Лазара, његове младости, женидбе, страдања и мученичке смрти, те на крају до преноса његових моштију, истицања његове светости, култа и постављања његовога лика и дела као узора. Како ранија истраживања показују (Ђоровић 1929: 36, 41; Трифунувић 1968: 43–44), за тумачење је важно нагласити и то да се у тексту јасно уочавају руке двају састављача, те да се први део завршава текстом о пореклу кнеза Лазара, док други почиње поновљеним текстом такође о пореклу кнеза Лазара. У почетном делу целокупног текста, као и у његовом завршном делу, уочљивије су теолошке формулације исихастичке духовности, док је у средишњем делу Слова, у његовој хагиографској језгру, исихастичка духовност проткана претежно кроз антрополошку димензију, нарочито везану за лик кнеза Лазара. У том контексту, у приповедачком оквиру „Слова о кнезу Лазару“ оптика је сужена на покајање и молитву, са јасним нагласком на узорност дела и лика кнеза Лазара, исказаним формулама дидактичности: „Тако и ми...“ (117)³, односно „Будимо и ми...“ (118)

Спомињане догматске формулације Св. Григорија Паламе и других Светих отаца важне су нам због појма обожења човека, нарочито значајног у исихастич-

¹ Уп. „[...] Бог није рекао: „Ја сам суштина“, већ: „Ја сам онај који јесте“ (ἐγώ εἶμι ὁ ὄν) (Изл. 3, 14), зато што „Онај Који јесте“ (ὁ ὄν) не потиче од суштине, него суштина потиче од Онога Који јесте – јер Онај Који јесте садржи у Себи свеколико биће.“ (Тријада III: II, параграф 12) (Палама 2012: 493)

² О историјским и књижевноисторијским подацима о „Слову о кнезу Лазару“, али и литературу, видети у: Трифунувић 1982: 104–106. и Јовановић 2012: 98–99. О лику патријарха Данила III видети у: Српски биографски речник 2007: 100.

³ Сви наводи „Слова о кнезу Лазару“ дати су према: Јовановић 2012: 98–118.

кој духовности. Лик и подобије Божије у човеку посматрају се као задата категорија. (Керн 2012: 421) У том смислу, човеково назначење исцртано је у координатама његовога обожења. (Керн 2012: 452)¹ Човекову предодређеност ка обожењу нарушио је првородни грех, те се цео живот човека устројава као тежња ка првобитној својој предодређености. У том ћемо контексту и посматрати ово Слово патријарха Данила III.

Када пише о пореклу кнеза Лазара, патријарх Данило III ослања се на општа места, а континуитет са светородном лозом Немањића успостављен је преко његове „сдружбенице“ која „беше рода светлога и славнога и нарочитог и царског корена, из племена Светог Симеона, првог господара Србаља.“ (101) То никако није без значаја. Средњовековноме човеку та копча била би јасна ако у обзир узме фреске из српских манастира, које је виђао на свакодневним богослужењима. У том контексту, треба знати да се лоза Немањића посматрала у (са)односу према лози Јесејевој. Такав однос нарочито је видљив у организацији фресака у Високим Дечанима. На западном делу наоса, преко целог зида, налази се композиција Лозе Јесејеве, док се са друге стране истога зида, на источној страни припрате, такође преко целог зида, налази композиција Лозе Немањића. (Дечани 2005: 444–445) Лазарев легитимитет као наследника „великих и побожних краљева и царева“ (101), који су Божји изасланици на земљи, патријарх Данило III појачава његовим поређењем са Исусом Навином, наследником „великога Мојсија“, изабраног по Божијој вољи, нагласивши да је „тако Бог изволео“. Овим поређењем окарактерисан је и лик кнеза Лазара, не само као Божијега изабраника, већ и као идеалног владара-ратника, јер се у српској традицији XIV века управо такав лик везивао за поређења са Исусом Навином. (Јухас-Георгиевска 1999: 173) Духовни портрет кнеза Лазара исказан је топосом ктиторске делатности и дарезљивости, те би поред топоса неизрециве красоте његове задужбине, пажњу требало усмерити и према опису и симболици боја унутрашњости цркве посвећене Вазнесењу Господњем у манастиру Раваници: „Божанствену цркву прекрасним мермером улепшавши, а сребром и златом божаствене иконе наслика. Не само иконе, него и зидове златом наслика.“ (102) У ранијим истраживањима је речено да се у овоме опису вероватно мисли на право злато којим је Раваница украшена, но, нама је значајно то сагледати и из перспективе исихастичке духовности, у којој је злато „материјално“ отелотворење нетворене светлости и лепоте (Трифуновић 1981: 140), односно пројављење нетворених Божанских енергија, док се иконе саме по себи могу посматрати као одсјај светости прволика (Успенски 1988: 47) прожетим „светлошћу одозго“, како пише Флоренски (2001: 38). У том контексту, као круна екфразе Раванице издваја се исказ: „Оваквим лепотама, оваквим украсима светлеше се Српска земља.“ (102)²

Двојака је представа о свету у учењу Св. Григорија Паламе, а и у хришћанству уопште. Као космолошку категорију, Св. Григорије Палама свет посматра као творевину Божију. С друге стране, као духовну категорију, Палама свет посматра као збир свега греховног, као збир пале природе. (Керн 2012: 465) У Слову

¹ Видети и: Православље и мистика светлости 2003: 265–353.

² Видети још и: Плаовић 2017: 241.

патријарха Данила III преступи и препреке путу обожења исказани су у лику „начелника Измаиљћана“, султану Мурату. Његов лик мотивисан је отпадништвом ђавола од Бога, док се његов преступ и грех могу такође двојако посматрати: с једне стране преступ је јуридикке природе, те га, заједно са турском војском, патријарх Данило III слика као „законопреступника“ (103), док је, с друге стране, духовни преступ осликан у исихастичкој традицији источне аскетике, у којој је се грех поима као болест душе. Насупрот таквоме, „гордом и охолом“ Мурату, који „допаде у болест уображености“ (103), стоји „побожни и славни кнез Лазар“ који „из дубине срца на помоћ себи призива Бога“. (103) У тренутку када наилази на искушење, кнез Лазар на њега одговара молитвом и подвигом. Сви они елементи исихастичке духовности важни за пут човека ка обожењу присутни су у моменту Лазареве молитве. Патријарх Данило III то овако исписује:

„Тако се удостоји побожни и добромислени кнез Лазар пречасних и божанских Светих тајни. И озарив се Духом Светим и сав ван света и себе бив, разнежи се душом. По Јеремији, плачући усплака у ноћи и сузе његове на чељусти његове. И он, огорчивши се у себи, паде на лице своје и једнак са земљом постаде, јер је земља и помишљаше на свој поновни повратак у земљу. Стењањем из дубине срца и скрушеном душом, са топлим покајањем и са горким сузама плачући и ридајући, [...] Богу [се] мољаше“ (106).

Најпре је наглашен еклисиолошки аспект обожења кроз Свете Тајне. У исихастичкој духовности нарочито се инсистира на Светим Тајнама Крштења и Евхаристије. Светом Тајном Причешћа са причасним Богом отелотвореним у Исусу Христу кроз Духа Светога причестили су се пре боја и ратници, велможе и великани Лазареве војске: „[...] сви [се] заједно причестише Светим и Божаственим Светим Тајнама.“ (106) Мистички моменат молитве такође је наглашен кроз озарење Духом Светим и кроз живи однос са Богом, те Лазарева молитва поприма екстатички карактер, о чијим теолошким формулација је било речи када смо говорили о Евагрију Понтијском, али и Симеону Новом Богослову. Време живота са становишта исихастичке духовности представља време покајања. У том контексту, спасоносни плач и ридање, као и свест о грешности и недостојности пред Богом, играју значају улогу у „сећању на смрт“, односно страху од духовне смрти, вечне смрти у којему је личност раздвојена од Бога, како учи Св. апостол Павле (2 Кор 2, 15–16). (Керн 2012: 97–98)

Опису самога боја, како је у ранијим истраживањима примећено, у овоме спису није посвећена нарочита пажња. За опис боја значајне су нам две ствари: једна је сагледавање размера тога боја у очима средњовековног човека исказана хиперболама („Појави се проливање крви и као река потече, а тела њихова као снопље разбацано лежаху.“ 108), док је друга, важнија ствар, сликање боја кроз опозиције православних војника и њихових непријатеља:

„Заједно беше частан са нечастивим, али овом се мучење урачунаваше у узорност и искушење, а нечастивом у ране и злостављање. Стога ови у царство бесконачно, а овај у радост бесконачну, а они у таму нај-

крању. Тако ови побожношћу крепљаху се, богоразумљем утврђиваху се, крштењем просвештаваху се, правдом светљаху се, сваком врлином украшаваху се, а они бешчашћем и безумљем и убијањем и сваким злом владаху. 'Спомен на праведнике траје у векове, а име неверника угаси се', (Приче 10, 7) јер дела праведника су живот, а плодови неверника су греси.“ (109)

Поред мотива светлости, пажњу нам обузима и моменат „спомена на праведнике“, у којему већ назиремо елементе васпостављања култа. Тај моменат већ је наговештен Даниловим поређењем „славних и мужаствених и благородних“ ратника са „прекрасним младицама и изабраним кедровима ливанским“. (103)¹ Мотивом изабраних кедрова ливанских уведен је мотив изабранога народа који има значајно место у васпостављању култа Светих ратника.

Важан моменат у светлу исихастичке традиције јесте и мученичка смрт кнеза Лазара и његових ратника. То нам показује тежњу исихастичког покрета тога доба за актуелизацијом мартирских житијних мотива. Али, кључно је нагласити да та актуелизација не би била могућа, а исто тако ни за васпостављање култа не би имало чинилаца, да жртва коју подносе кнез Лазар и косовски ратници није свесна жртва из љубави према Христу. На Лазареве речи: „Боља нам је смрт у подвигу него ли живот са стидом“ (104), као и: „постарајмо се онда да ускоро подвиг страдалнички поднесемо. Да бисмо поживели вечно на небесима, назовимо се војницима Христовим, као страдалници за побожност, еда бисмо се уписали у књиге животне.“ (104), „благородне велможе и војводе, војници, велики и мали“, „изабрани кедрови ливански“, на то једним гласом одговарају: „Умримо да свагда живи будемо“. (105) Иако десет култних списа посвећених кнезу Лазару² чине мартирски идејни и исихастички еклисиолошки круг (Лазих 1999: 52)³, оваквим исказом ратника постављају се далекосежне везе између мотива смрти, естетике лепог и етике доброг. Наиме, мотивом свесне, мученичке смрти из љубави према Христу уводи се мотив победе над смрћу: „[...] прими моје грешно покајање [...] Прими моје ридање и сузе [...] Тако се и ја клањам и молим, свемилостиви преблаги царе, да ме из веза са веком овим садашњим од живота разрешиш и да у подвигу оствареном крвљу својом у теби окончај се, Христе Боже мој, и мученичким страдањем венцем славе твоје овенчати се удостојим“. (107) Ако ставимо у раван исихастичке духовности можда можемо да сведочимо и о „љубави према смрти“, која нас, дубоко христоцентрична по својој природи, води лествицом обожења од антрополошког прихватања смрти до њенога надвладавања славом будућега царства.⁴ У свом спису *О божанским именима* Дионисије Псеудо-Ареопагит пише: „[...] у лепом се све сједињује. Лепо као творачки узрок јавља се као почетак свега, доводи све у кретање и повезује све у једно кроз жудњу (eros) ка својој лепоти.“ (Према: Трифуновић 1980: 103)⁵ Такође, Псеудо-А-

¹ Уп. Пс 92, 12; Пс 104, 16.

² Више о томе видети у: Михаљчић 1989: 127–139.

³ Видети и: Богдановић 1980: 193–195.

⁴ Видети: Хоружић 2007: 78–79.

⁵ Видети и: Псеудо-Дионисије Ареопагит 2015: 104–105.

реопагитово „одређење лепог и као предмета љубави, чини, у ствари, духовну потку свих косовских списа.“ (Трифунувић 1981: 138)¹ Све то нам недвосмислено показује да су исихастичка естетичка уверења, чије формулације налазимо у списима Дионисија Псеудо-Ареопагита, доследно прожела духовно и литерарно осећање патријарха Данила III.

У контексту васпостављања култа кнеза Лазара и косовских ратника, као и у контексту достизања предодређенога обожења, важан, чак и средишњи мотив у овом Слову, јесте мотив преноса моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу.² Индикативном квалификацијом Лазаревог тела од момента када је оно названо „часним моштима“ (111) до момента када је названо „часним и светим телом“ (113), култ Светога кнеза Лазара већ је васпостављен. У овоме случају, васпостављање светости прати и индивидуалну и институционалну путању. Интересантна сцена у преносу моштију јесте уграђена дијалогска беседа. На свој плач, кнегиња Милица, како то исписује патријарх Данило III, „као“ да добија одговор од кнеза Лазара. Овим поступком, који је дубоко промишљено постављен, Слову се отвара далекосежна догматска димензија. Лазаревим одговором Милице објављује се испуњење обожења, и то кроз есхатолошку димензију његовога одговора. Његов одговор као да објављује Васкрсење и обновљење кроз залог Другог Христовог доласка, чија је слава већ приказана у нетвореној светлости Таворског Преображења. У прилог овоме стоји и приказ косовских ратника који су сада Свети ратници: „Ови као изданци прелепи, красни и сјајни телима показиваху унутарњу светлост духовну и свима дивни указиваху се“ (116).³ На овај начин најбоље се уочава затворени круг васпостављања култа Светог кнеза Лазара и Светих косовских ратника. Тријумф Царства небеског као победа духовнога начела, исказан је свесном жртвом, а кнез Лазар и косовски ратници „примише и мученичким венцем у крви подвига свог овенчаше се и у царству небеском блажени и непролазни живот наследише и светлошћу блажене и живоначелне Свете Тројице просветлише се, чије смо и ми саздање и поклонници.“ (117) И у овоме наводу јасно нам је да је мотив мученичке смрти послужио за увођење мотива победе над смрћу и стицања Царства небеског. (Трифунувић 1981: 137; Трифунувић 1975: 255–256) У том смислу, „смрт и страдање излазе из историјских оквира и остављају нам непролазне етичко-естетичке вредности“, како наглашава професор Ђорђе Трифунувић (1981: 140).

На самом крају, важно је још једном подвући да се „Слово о кнезу Лазару“ патријарха Данила III креће исихастичким духовним обрасцем, те да је оно значајно не само као потврда исихастичког присуства као живе духовне традиције, већ и као образац успостављања Косовског завета, језгра српског националног и културног идентитета⁴, и то кроз афирмацију светосавске традиције⁵.

¹ Уп. и: Трифунувић 1975: 262.

² Видети: Поповић 2006: 233–252.

³ Светлост, поред Лепог и Доброг, заузима важно место у списима Дионисија Псеудо-Ареопагита, и то нарочито у четвртој глави списа *О божанским именима*. Такође, видети у том контексту и: Трифунувић 1981: 139–141.

⁴ Подробније о томе у: Ковић 2017: 113–141.

⁵ Уп. у том контексту текст Дечанске хрисовуље, у којој се наводи како су Свети Сава и Свети Симеон земаљско царство заменили Небеским. У том смислу, Косовски завет заиста јесте потврда Светосавског завета.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић 1980: Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Дечани 2005: Бранислав Тодић, Милка Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд: Музеј у Приштини: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne; Дечани: Српски православни манастир Високи Дечани.
- Јовановић 2012: Томислав Јовановић, *Хрестоматија средњовековне књижевности. Том други. Српска књижевност*, Београд: Филолошки факултет.
- Јухас-Георгиевска 1999: Љиљана Јухас-Георгиевска, „Повесно слово о кнезу Лазару“ у: *Даница за 2000. годину*. VII, Београд: Вукова задужбина, 165–183.
- Керн 2012: Кипријан Керн, *Антропологија Светог Григорија Паламе*, Краљево: Епархија жичка.
- Кнежевић 2013: *Ὁμοία, υπόστασις, ἐνέργεια. Аспекти мисли Григорија Паламе*, приредио Микоња Кнежевић, Београд: Универзитет, Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања.
- Ковић 2017: Милош Ковић, „Косовски завет и национални идентитет Срба“ у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. Драган Војводић и Миодраг Марковић., Београд: САНУ.
- Лазић 1999: Милорад Лазић, *Исихазам српске књиге*, Ниш: Просвета.
- Мајендорф 1983: Јован Мајендорф, *Свети Григорија Палама и православна мистика*, Београд: Православни Богословски факултет Хиландарски фонд.
- Михаљчић 1989: Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Палама 2012: Свети Григорије Палама, *Слова у одбрану светих исихаста*, Нови Сад: Беседа.
- Плаовић 2017: Ирена Плаовић, „Српска средњовековна слова и похвале и њихово реторичко наслеђе“ у: *Годишњак Катедре за српску књижевност с јужнословенским књижевношћима. Година XII*. Главни уредник Бошко Сувајцић. Одговорни уредник Радивоје Микић. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 233–244.
- Поповић 2006: Даница Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Православље и мистика светлости 2003: *Православље и мистика светлости. Зборник о св. Григорију Палами*, приредио Јован Србуљ, Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Псеудо-Дионисије Ареопагит 2015: Псеудо-Дионисије Ареопагит, *Дела*, Ниш: Међународни центар за православне студије: Центар за византијско-словенске студије Универзитета.
- Радовић 2012: Амфилохије Радовић, *Тајна Свете Тројице по светом Григорију Палами*, Цетиње: Светигора.
- Српски биографски речник 2007: *Српски биографски речник. Књига 3. Д–З*, Главни уредник Чедомир Попов, Нови Сад: Матица српска.
- Тахиаос 1975: Антон-Емил Тахиаос, „Исихазам у доба кнеза Лазара“ у: *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971. године*, уредници Иван Божић, Војислав Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац: Народни музеј Крушевац.
- Трифуновић 1968: Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац: Багдала.
- Трифуновић 1969: Ђорђе Трифуновић, *О неким појавама у српској књижевности уочи подизања Манастије*, (Одломак из студије.) Крушевац, Багдала.
- Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић, „Косовско страдање и небеско царство“ у: *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971. године*, уредници Иван Божић, Војислав Ј. Ђурић,

- Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац: Народни музеј Крушевац.
- Трифуновић 1980: Ђорђе Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац: Багдала.
- Трифуновић 1981: Ђорђе Трифуновић, „Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и косовском боју“ у: *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици. Издање манастира Раванице*, Београд, 135–142.
- Трифуновић 1982: Ђорђе Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*, Београд: Филолошки факултет.
- Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средовековних књижевних појмова*, Београд: Нолит.
- Ђоровић 1929: Владимир Ђоровић, „Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века“ у: *Глас Српске краљевске академије*, CXXXVI, Други разред, 72, Београд, Српска Манастирска Штампарија у Сремским Карловцима, 13–103.
- Успенски 1988: Леонид Успенски, „Смисао и садржај иконе“ у: *Градац: часопис за књижевност, уметност и културу*, Год. 16, мај – октобар 1988, бр. 82/83/84. *Православље и уметност*, Троброј приредио др Амфилохије (Радовић). Чачак: Културно-просветна заједница општине – Чачак.
- Флоренски 2001: Павле Флоренски, *Иконостас*, Никшић: Јасен.
- Хоружиј 2007: Сергеј С. Хоружиј, „Исихастичка дијалектика смрти“ у: *Отачник, часопис за светоотачку праксу и теорију. Исихазам Григорија Синаита. Ур. Благоје Пантелић. Година I. Свеске 2 и 3*, Београд, 78–88.

*А.Н. Жаворонкова*¹
(Санкт-Петербуршки државни универзитет)
Научни руководилац: проф., д.ф.н. Цветова Н.С.

МОДЕРНИЗАЦИЈА КАТЕГОРИЈА АВТОРСТВА У СОВРЕМЕННОЈ СЕРБСКОЈ КОЛУМНИСТИЦИ

Анотација: У статии анализирају се особениости речевог воплощения категорије авторства у современиој сербској публицистици на примери текстов авторског колоники выдающегося сербског прозаика и публициста Светислава Басары, публикуемой на страницах общественно-политической газеты “Danas” (Сегодња). У работи произвоидится типологизација речевых средств, используемых автором для трансляции установки на диалог с адресатом; выявляются факторы, которые определяют специфику гипотезы адресата, транслируемой колумнистом в своих текстах. Мы предполагаем, что тип диалогических отношений, возникающих в текстах колоники Светислава Басары, обуславливает ролевой репертуар автора-публициста, который, в свою очередь, диктует форму речевог репрезентации категорије авторства.

Ключевые слова: публицистический текст, колумнистика, категория авторства, авторские роли, диалогичность, интенциональность.

¹ annyare@yandex.ru

Категория авторства – одна из старейших текстовых категорий, привлекающая внимание ученых различных областей гуманитарного знания – риторики, философии, литературоведения, лингвистики, и постоянно эволюционирующая. Специфика текстового материала, выступившего предметом исследования, обуславливает вектор теоретического осмысления данной категории, которую в своей работе мы рассматриваем, прежде всего, в свете медиалингвистики, и таких активно развивающихся направлений, как коммуникативная и интенциональная стилистика медиатекста.

Среди одной из причин, оказывающих мощное влияние на речевую форму категории авторства в публицистическом сегменте медиа, отечественные медиалингвисты [Кожина, 1999; Добросклонская, 2005; Клушина, 2008; Дускаева, 2012; Коньков, 2012] называют тенденцию к усилению полемического начала, имеющую историко-территориальную обусловленность. Яркий пример распространения этих тенденций демонстрируют СМИ регионов с нестабильной геополитической ситуацией, в частности – Сербия, где сегодня оказывается востребован особый тип автора-публициста, выступающего с позиции гражданина. С нашей точки зрения, полемический публицистический дискурс современной Сербии демонстрирует пример активной реализации диалогового начала в тексте.

Диалогический подход к определению категории авторства в публицистике в своих работах развивает Л.Р. Дускаева. Ученая отталкивается от идеи диалогичности, принадлежащей М.М. Бахтину. Диалогичность, по Дускаевой [Дускаева, 2012], является стимулом и одновременно потенциальной реакцией на поступающий из окружающей реальности сигнал, провоцирующий коммуникацию.

Наша исследовательская гипотеза заключается в том, что диалоговое начало сербского публицистического дискурса воплощается в поиске авторами формы речевой саморепрезентации в рамках национального диалога и оцениванием окружающего мира в контексте этого диалога. При этом характер участия в дискурсе автора-полемиста определяется его идиостилем, который формируется с учетом экстралингвистических факторов – общественно-политической ситуации в балканском регионе и спецификой национального самосознания, носителем которого являются языковая личность. Идиостиль публициста презентуется в индивидуальном наборе паттернов диалога, напрямую зависящем от авторской интенциональности – специфики его коммуникативных намерений – с непрерывной ориентацией автора на фактор адресата.

Иллюстрации к данной гипотезе в нашей работе служит творчество широко известного публициста, колумниста газеты „Danas“ и выдающегося сербского прозаика Светислава Басары. Выборка материала для исследования представлена он-лайн текстами авторской колонки „Famozno“, опубликованных на сайте газеты «Данас» с января 2018 года по март 2019-го в периоды, совпавшие в Сербии с массовыми городскими протестами за отставку президента Александра Вучича.

Первый шаг «навстречу» аудитории заложен в выборе автором названия для своей колонки – „Famozno“, которое определяет ее идейно-содержательный вектор, сигнализируя, что речь в текстах пойдет о наиболее актуальном, насущном. Обратим внимание и на то, что колонка Светислава Басары публикуется на сайте

издания под рубрикой, именуемой – „Dijalog”, что, на наш взгляд, сигнализирует как об особенностях собственно авторской интенциональности [Дускаева, Цветова, 2012], так и содержит общередакционную, надтекстовую, интенцию. Наличие рубрики с подобным названием задает динамику взаимоотношений издания/автора со своей аудиторией, которую можно расценить как попытку идейной консолидации сербских читателей под знаком того, что уже известно, но требует дополнительного оценочного осмысления. Оценочная интенция соответствует кредо автора, его сверхзадаче (идейная консолидация граждан Сербии) и реализуется на речевом уровне.

Ярче всего, на наш взгляд, эта сверхзадача проявляется в диалоге *я-он* – на уровне интертекстовых включений (от цитации до актуализации прецедентных феноменов, связанных с историческими реалиями). Тексты автора представляют собой сложное переплетение реплик третьих лиц (политики, журналисты, общественные деятели, исторические личности – прошлого и настоящего, наконец, сами читатели, комментирующие тексты) и их авторской рефлексии.

„Jer, pazite, ako bi Aco Srbin (ili bilo ko drugi) krenuo da **svoju viziju o snažnoj, prosperitetnoj (i bla, bla, bla)** Srbiji ostvari onako kako Bog zapoveda, to jest mirnim putem, odmah bi u narodnim (a verovatno i svojim) očima ispaо izdajnik“ (*Danas. Svetislav Basara. 14.02.2018*).

В приведенном выше примере цитация не маркирована кавычками, однако читатель, находящийся в том же историко-политическом контексте, что и автор, догадывается: „снaжна, просперитетна Србија“ – это реплика из лексикона представителей правящей власти, смоделированная автором в тексте. Следующая за ней вставка («бла, бла, бла») обнажает иронический характер цитации и соответствующее ей авторское отношение к высказыванию 3-х лиц.

Генеральная авторская интенция также обуславливает и степень эмотивности выстраиваемого диалога, что наиболее ярко проявляется в типе взаимодействия «я/ты, вы» и передает полемический задор, закладываемый автором в свой текст. Этот тип взаимодействия реализует воздействующее целеполагание путем привлечения идентификационных формул („*Danas ćemo razmotriti problem*“, „*Raemo danas malice pozabaviti se*“, „*Setimo se lekcije...pa dokonajmo*“), а также побудительную интенциональность, которая заложена в жанре наставления и провокации.

Примеры наставлений: „Zaboravile ste, ja ću vas podsetiti“; „Nećete utuviti, ali da ponovim“; „Evo moj savet“ и т. д. Дидактическая интенция обнажает ролевую принадлежность автора: перед своей аудиторией он выступает как автор-наставник, морализатор.

Побудительная модальность, реализующая интенцию призыва к действию, активизируется, прежде всего, в императивных глагольных формах („utuvite“, „defokusirajte se“, „dokonajte“, „priupitate“, „uterujete“). Для автора эти слова служат звеньями цепи, образующей «побудительный цикл» [Дускаева, 2012], которую предлагается рассматривать как руководство к действию. „Oterajte, dakle – ako treba i govnavim motkama – sve pseudopolitičare koji vam se ispotiha „upucavaju“, popišajte se javno na njihove pseudopolitike, strpljivo protestujte i još strpljivije čekajte

osnivanje dve-tri potpuno nove stranke, a onda se u njih učlanjajte, preuzimajte stvar u svoje ruke, nipošto ne nasadajte na obećanja da će vam neki dobričina doneti „bolji život“ (Bakšiš i kazna, 15.01.19).

Побудительный цикл строится на последовательности императивных глагольных форм, выражающих не только собственно императив, но посредством акцентирования также предупреждающих «гипотетическое “сопротивление адресата”, его возможное недоверие, сомнение» [Дускаева, 2012: 233]. Акцентуация происходит за счет подчеркнутой семантической разницы между «своими» и «чужими»: своими, митингующими во имя благого дела («возьмите дело в свои руки»), чьи интересы отстаивает автор, и «чужими» («псевдоидеи», «псевдополитики», «добряк, который кормит обещаниями „лучше жизни“»).

Следующий шаг автора на установление контакта с аудиторией – моделирование в авторской речи читательского высказывания. В подобных текстах позиция адресата может передаваться в виде «микродиалога»

Приведем наиболее типичные примеры таких микродиалогов.

1). „**Vi** sad **mislite** da je ovo crnohumorna **sprdačina**, a ja vama kažem da stvari idu u tom smeru i da će u tom smeru nastaviti“ (Isclitelj, Danas, 22.02.2019).

2). „Sad će **euromalčani** unisono da **zagraje**: pa da ti si lud...Slažem se“ (Politika debelog creva, 26.12.2018).

3). „Pa šta – **graknuće (naoko) zubatiji** i obrazovaniji deo srpske populacije – mi s tim nemamo ništa, bilo pa prošlo, mi hoćemo da živimo dostojanstveno, po „evropskim standardima“, a ja zubonjama i pametnjakovićima „poručujem“ – hoćete...Zar vas pre neki dan nisam podsetio na biblijsku izreku „dedovi jedoše kiselo grožđe, a unucima trnu zubi“. Ali, šta **mi imamo** sa našim dedovima – opet će graknuti zubonje – i je li pravedno da mi ispaštamo zbog **pizdarija** koje su pravili naši askurđeli? Hm! Možda nije pravedno – udobno nije svakako – ali je neizbežno“ (Isclitelj, Danas, 22.02.2019),

Перед нами риторический прием включения в текст воображаемой речи противника или оппонента, «долженствующей раскрыть его подлинные мысли и интересы» [Михальская, 1996: 151]. Подобный прием оказывается продуктивным и в плане формирования образа читателя, который складывается из представлений колумниста о его речевом поведении и психологических поведенческих характеристиках. Система этого образа включает оценочные лексемы *гаркнут*, *запричитают*, *зубастые*; иронию (авторитет собеседника умаляется через осмеяние: «Наиболее образованные представители сербской популяции»), и воссоздание гипотетических высказываний адресата с пейоративным значением (“Mi ispaštamo zbog pizdarija”). Этот тип диалогизации обнажает ролевые характеристики автора: перед своей аудиторией он выступает в роли провокатора.

Провокативность выражается на уровне взаимодействия авторской и читательской позиции, построенного по принципу идейного «противостояния» оппонентов. В материалах мы находим следующие высказывания: „preместite pamet iz dupeta u glave“; *napregnitte ostatke imaginacija*; „utuvite u vaše protestentske glave“. Посредством речевой агрессии автор особым образом воздействует на свою аудиторию, уже не прогнозируя, но намеренно провоцируя возможное «сопротив-

ление» со стороны гипотетического читателя. Так в полемике автор открывает себе дополнительные возможности воздействия на аудиторию; повод для открытого выражения своей, подчас противоречивой, парадоксальной, позиции.

В качестве вывода отметим, что диалогичность как феноменологическая характеристика медиатекста, с нашей точки зрения, определяет: а) специфику речевой репрезентации категории авторства; б) способы диалогизации текста, воплощающиеся в коммуникативных стратегиях, раскрывающих особенности авторской ролевой самоидентификации (наставник, морализатор, провокатор), передающих особый полемический задор, которые автор закладывает в свой текст. В каждой из этих ипостасей автор форматирует собственный образ с непременной ориентацией на адресата, что подтверждает установку колумниста на диалогичность как институциональную.

Творчество одного из наиболее ярких на сегодняшний день сербских публицистов Св. Басары демонстрирует, в силу вполне определенных факторов – общественно-политической ситуации в стране и психологического состояния автора, тенденцию к доминированию к тексту полемического вида диалога. При этом идиостиль Басары проявляется в способе самоутверждения внутри этого диалога, а речевая самопрезентация автора связана с поиском собственной формулы общения с читателем, обусловленный национальным, историко-политический контекстом и авторской интенциональностью, связанной с попыткой идейной консолидации сербских граждан.

ЛИТЕРАТУРА

- Дускаева Л.Р.* 2012. Диалогическая природа газетных речевых жанров. СПб., СПбГУ, Филол. факультет, 274 с.
- Дускаева Л.Р., Цветова, Н.С.* 2012. Интенциональная стилистика как вектор развития медиастилистики. Журналистика и культура русской речи, 4: 18–33.
- Добросклонская Т.Г.* 2005. Медиатекст: теория и методы изучения. Вестник Московского университета, 2: 28–34.
- Иссерс О.С.* 2008. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. М., Издательство ЛКИ, 288 с.
- Кожина М.Н.* 1999. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблемы). Жанры речи, 2: 52–61.
- Коньков В.И.* 2012. Иерархия коммуникативных интенций в речевой структуре газетного текста. В кн.: Медиатекст как полиинтенциональная система. Под ред. Л.Р. Дускаевой, Н.С. Цветовой. СПб., Факультет журналистики СПбГУ: 179–183.
- Кон'ков V.I.* 2012.
- Клушина Н.И.* 2008. Интенциональные категории публицистического текста (на материале периодических изданий 2000–2008 гг.). Автореф. дис. ... д-р филол. наук. М., 59 с.
- Михальская А.К.* 1996. Русский Сократ: лекции по сравнительно-исторической риторике. М., Издательский центр «Academia», 192 с.
- Трофимова О.В., Кузнецова Н.В.* 2010. Публицистический текст: Лингвистический анализ. М., Флинта, Наука, 304 с.
- Цветова Н.С.* 2017. Автор медиатекста: интенционально-стилистика характеристика. Вестник СПГУТД, 1: 110–114.

Famozan. [What it means. Famous]. Available at: <http://staznaci.com/famozan> (accessed: 12.07.2019). (Serbian)

Vukajlija. Moja malenkost. [Vukayliya. My little thing.]. Available at: <https://vukajlija.com/moja-malenkost/332787> (accessed: 18.07.2019). (Serbian)

Н. Јевтовић¹

(Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Ментор: проф. др В. Савић

СУДБИНА ГЛАСА Х У ГОВОРИМА НА ТЕРИТОРИЈИ ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА

У раду ће бити речи о фонетским особинама гласа *x*, времену и разлозима његовог губљења у говорима широм штокавске територије. Са освртом на књижевнोजезичку реформу скренуће се пажња на то каква је судбина овог гласа данас у књижевном српском језику и српским дијалектима. Акценат ће бити на разлозима зашто се овај глас ипак сачувао у неким српским говорима и какви су све утицаји довели до његове (не)стабилности.

Кључне речи: глас *x*, српски говори, књижевни језик, стабилност гласа, међујезички утицаји.

1. УВОД

Глас *x* у српском језику имао је посебан статус у односу на остатак консонантизма због своје специфичне природе. Наиме, овај глас је током историје био веома нестабилан у говорима на штокавској територији толико да је у неким крајевима потпуно ишчезао. Након тога, у 19. веку током језичке реформе се поново уводи као део гласовног система српског књижевног језика, али његови супституенти и његов изостанак у неким лексемама и дан-данас постоје у језику као жива појава. Један од циљева овог рада јесте откривање разлога зашто се овај глас сачувао у малом броју међусобно (и географски и структурно) удаљених говора српског језика, наспрам већине српских говора у којима је *x* још увек нестабила глас.

2. ВРЕМЕ, ПРОСТОР И УЗРОЦИ ПРОМЕНЕ

У науци је уврежено мишљење да глас *x* на штокавској територији почиње да се губи почетком XVI века: „Ја бих рекао да се процес губљења тога гласа вршио од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумњиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара“ (Белић 2006: 96). Тај тренутак, међутим, није потпуно дефинисан. Сматра се такође да је ова појава могла да

¹ jevtovic.natalija@gmail.com

се деси у време када је „између јужнословенског и севернословенског етничког блока постојао територијални континуитет, дакле пре X. в.“ (Симић 2002: 350). Ипак, без непосредног увида у писану грађу сматрамо да је крајњи тренутак када је ова промена почела да се дешава свакако почетак XVI века, а простирање ове промене подразумева Босну, затим Дубровник и Црну Гору, одакле се шири на источне крајеве штокавске територије.

За појаву нестабилности гласа *x* на штокавској територији могу се узети два могућа разлога. Једно од мишљења тиче се артикулације ове фонеме, а друго становиште везује се за посматрање ове фонеме у оквиру фонолошког система српског језика. Проблем артикулације фонеме *x* лежи у томе што су говорни органи у напрегнутом положају при изговору, што доводи до спонтаног изостанка овога гласа у речима или до његовог супституисања. Други, фонолошки проблем везује се за чињеницу да је *x* безвучни консонант без звучног парњака, што га чини нестабилним у систему. Ипак, неки проучаваоци издвајају и трећи узрок: наиме, сматра се да је пут нестајања ове фонеме из консонантизма почео од губљења ове фонеме у старијем, контаминираном наставку ген. мн. типа *тих гласовах, осам женах*, и лок. мн. типа *на ногах, у руках*. Након тога се овај глас повлачио с краја речи, у падежним облицима, у лицима глаголских облика попут аориста и имперфекта, а на крају у самим лексемама. С краја речи, ова ситуација се преносила на иницијалну и медијалну позицију у речи и, самим тим, ликвидација овог гласа је извршена у највећој мери (Симић 2002: 366).

3. ФОНЕМА *x* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Ова фонема носи следећа обележја: у питању је безвучни задњонепчани тесначни глас који нема свог звучног парњака. При артикулацији *x* језик се благо повлачи назад, у доњи део усне дупље, при чему се теснац ствара између постдорзалног дела језика и задњег непца, стога се назива постдорзално-веларним гласом. Усне не учествују у артикулацији овог гласа. Гласне жице не трепере (Симић 1996: 189). О дијафонима ове фонеме писали су Олаф Брок и Бранко Милетић, а њихови закључци говоре у прилог томе да постоји и дорзално-фарингална варијанта гласа, поред уобичајене дорзално-веларне, те да се ове две варијанте, „мукли веларни спирант“ и „мукли фарингални спирант“ могу чути у Мостару (Брок 1870: 70, према Симић 1996: 208). Може се истаћи и то да се дорзално-фарингална варијанта гласа чује на простору Босне и Хецеговине, што је значајно због међујезичких контаката између српског и турског (а посредно, преко турског, и елементима арапског) језика на овој територији.

4. ВУКОВО РАЗМАТРАЊЕ ОВОГ ПРОБЛЕМА

Већи део предговора својих *Српских народних пословица и других различних као оних у обичај узетих ријечи* Вук посвећује проблему писања слова *x*. На почетку закључује „да се глас овога слова [...] међу народом нашим у Србији и

Маџарској не чује, него или се изоставља са свим [...] или се претвара у друга слова“ (Караџић 1849: 12). Затим следи набрајање делова територије (које данас убрајамо у територију српских народних говора) на којој је имао прилике да се сусретне с овим гласом, а то су: Дубровник, Бока Которска, приморје до Скадра, Босна (међу „људима турскога закона“) и неки делови оновремене Хрватске. Наглашава се такође да у Херцеговини овај глас има супституент *z* на крају речи и да се у деловима Црне Горе ближим Херцеговини овај глас све више губи. У Црној Гори начелно се међу муслиманима боље чува овај глас, док међу хришћанима католици више изговарају *x* него православци. Током овог разматрања Вук наводи које су све замене овог гласа на територији о којој говори, а такође помиње ситуацију секундарног *x* у генитиву множине заједничких именица: *пушаках, женах, јунаках*, за шта претпоставља да има везе с тим падежним наставком код придева и заменица, те зато, увиђа Вук, није необично што католици на тлу Славоније, Хрватске и Далмације у овим случајевима и пишу *x* (Исто: 12–26). Вукова одлука да уврсти глас *x* у консонантски систем којим ће се он служити у свим наредним издањима народних умотворина допринела је остваривању опште правилности у књижевном језику, чије је важности Вук био свестан. Једна од улога књижевног језика и јесте уједињење говорника појединачних говора и дијалеката. Вук је, самим тим, слично као у чланку *Срби сви и свуда* из исте 1836. године, изнео мишљење да Срби треба да буду обједињени својим језиком, занемарујући мање разлике између говора, дијалеката и наречја.

5. КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И ДИЈАЛЕКТИ

У књижевном језику данас постоје лексеме у којима се *x* изгубило или супституисало двама сонантима српског језика, што је уједно и једина нормирана супституција, на пример у лексемама *трнути, трулеж; бува, кувати, мува; аждаја, проја, промаја* итд (Правопис 2010: 30–32).

На плану штокавских дијалеката могу се издвојити разлике између екавских и ијекавских дијалеката. У екавским дијалектима доминира губљење гласа *x*, који се у неким речима супституише са *v*, *j* или *k* у косовско-ресавском и призренско-тимочком дијалекту (*китно, проја пастув*), а у шумадијско-војвођанском супституенти су само *j* и *v* (*уво, кујина*). Унутар ијекавских дијалеката овај глас је стабилнији него у екавским дијалектима, а унутар ијекавских говора стабилнији је код муслимана него код хришћана; супституције иду у правцу *k*, *z* или *ф*. Супституенте *v*, *j*, *k*, *ф* (*мува, снаја, орак, глуф*) налазимо међу икавским говорима, од којих истарски говор најбоље чува глас *x*, што се може довести у везу с утицајем чакавских говора. Дакле, у највећем делу територије постоји тенденција губљења овог гласа, а као супституенти јављају се сонанти *j* и *v* или гласови који су на основу места (*k*, *z*) или начина изговора (*ф*) блиски гласу *x* (Пецо 1980).

6. МЕЂУЈЕЗИЧКИ УТИЦАЈИ

6.1. АРАПСКИ ЈЕЗИК

Несловенски језици који шире свој утицај на српски језик у погледу стабилности гласа *x* могу али не морају бити они језици с којима је српски језик у непосредном додиру због географске блискости. Наиме, утицај арапског и турског језика на подручју Босне и Херцеговине у себи има једну културолошку базу, те припадници исламске вероисповести примају ове језичке утицаје, док православци и католици одолевају овим утицајима. Арапски језик је језик ислама; колико год био несродан српском језику, као и осталим језицима из окружења, он ће знатно утицати на говор муслимана. Разуме се, арапски језик на ове терене долази посредно, уз помоћ турског језика као језика преносиоца позајмљене лексике. Такође, овај језик је становништво у Босни и Херцеговини учило и директно – коришћењем Курана, свете књиге ислама. У арапском језику постоје три гласа који се могу пренети нашом фонемом, а од којих је само један прави еквивалент српском гласу *x*. То су: 1. глотални безвучни фрикатив (прави еквивалент), 2. фарингални неемфатични безвучни фрикатив (који одговара енглеском *h* у *hand*) и 3. веларни безвучни фрикатив (који одговара немачком *h* у *Reich* или шпанском *j* у *mujer*) (Танасковић 2011: 24–27). Неке од позајмљеница које су из арапског стигле у српски језик су, на пример, *Алах*, *нахија*, *сахат*, *хаџилук*, *џихад* итд. Интересантна је још једна чињеница: становништво које ће примити ислам пре почетка процеса губљења фонеме *x* из фонолошког система на штокавској територији неће ни доћи до тог процеса, односно утицај арапског језика ће већ постати јачи од таласа промена који захвата ову територију, те ће ова фонема остати део система без промене. С друге стране, муслимани који су ислам примили након XVI века већ ће бити захваћени таласом језичких промена, изгубиће фонему *x* у свом говору и никада је неће повратити (Пецо 1971). На пример, за старо становништво Мрковића код Бара зна се да је ислам примило тек током XVIII века и да у свом консонантизму становници ове области ни данас не чувају *x*: *ајдук*, *рана*; *греота*, *руо*; а у финалној позицији увек долази до супституције: *прак*, *страк*, *смек* итд. (Вујовић 1969: 162–172). Због ових закључака може се рећи да је XVI век био критични период за очување овог гласа у српском језику на штокавској територији.

6.2. РУМУНСКИ ЈЕЗИК

Један од неколико исељеничких говора српског језика, који су за науку посебно интересантни из више разлога, јесте говор Крашована (или Карашеваца), српског становништва које живи у румунском Банату. Њих чине углавном Срби католици, а базу њиховог говора можемо наћи у особинама које одликују призренско-тимочки дијалекат. Међутим, оно што је за појаву гласа *x* у овом говору

важно јесте утицај говора румунског језика који су у непосредном додиру са говором Крашована. Наиме, у науци се сматра да је, иако ретко присутан у говору, овај глас део консонантског система карашевског говора под утицајем румунских говора у којима је глас стабилан (Ивић 2017: 88–101).

У карашевском говору сугласник *x* се у већини случајева губи: *ајдук, ајдате, ладан, оди, тел (-а, -о)*. У старијим студијама наводи се како се овај глас чува у појединим речима где се налази у иницијалној позицији, и то када се налази испред вокала, нпр. у речи *хиљада*, а такође може се чути и секундарно *x* испред слоготворног *r*: *хрђава* (Ивић 2018: 62), што потврђују и новије студије: *хектар, хала, хотер* итд. Овај консонант се најбоље чува у ономатопејским речима: *аха, ха, хеј, хајс, хрчи, хрњам* итд. У медијалном положају увек се губи: *данем, прооде, страота*, док су супституенти *j* или *v* у речима: *продијам, гријота, тијо; дуваница, глув, кувар*. Ситуација је иста и с финалном позицијом: *дадо, гра, одма, стра* итд. Супституент *k* јавља се углавном у позајмљеницама: *антикрисст, фиртук, кроника, пиктије* (Радан 2015: 174–180).

6.3. ИТАЛИЈАНСКИ ЈЕЗИК

Фонема *x* такође је нестабилна у италијанском језику, са којим су становници Боке Которске и Дубровника имали додира вековима уназад. Међутим, појава секундарног *x*, која је позната, као што је већ речено, и неким српским говорима, јавља се у говору Венеције који је у значајној мери могао ширити утицај на српске приморске говоре. С друге стране, могуће је да је романски утицај ишао још једним путем; наиме, сматра се да је стабилност гласа *φ* у великој мери повезана са стабилношћу гласа *x*. Како је *φ* веома фреквентан и стабилан глас у романским језицима, романски утицај лако се може пратити и у споменутиим српским говорима, где је *φ* стабилније него у другим српским народним говорима. Самим тим, сматра се да је постојаност једног гласа посредно могла утицати на стабилност другог (Ивић 2017: 99–100).

6.4. ГОВОР ГАЛИПОЉСКИХ СРБА И УТИЦАЈ ТУРСКОГ И ГРЧКОГ ЈЕЗИКА

Поред карашевског говора, још један исељенички говор који је важан за проблем стабилности фонеме *x* јесте говор Срба који су некада живели у околини данашње Јагодине, одакле бивају премештени од стране Турака Османлија у околину Галипоља. Начелно, глас *x* они губе током XVI века и он се неће вратити у консонантизам њиховог говора. Устаљени супституенти су *j* и *v*: *да се задијам, матја* (од *маћеха*), *вијар* (*вихор*); *врв, првају* (*прхају*) итд., а процес губљења има за последицу и губљење без супституента: *ајка, иљаду, рчеш* итд. (Ивић 1957: 124–130). Међутим, ово није апсолутна појава у говору Галипољских Срба. Глас *x* у овом говору чуваће се у неким позајмљеницама: *харак, Христос, Захараћа, ексархос, Влах, бахча, бахчаваница* (Исто: 127). Може се приметити да су наведене позајмљенице или грцизми или турцизми, што је сасвим логично због тери-

торије на којој су Галипољски Срби некада живели окружени грчким и турским становништвом. Иако у словенским речима никада нису повратили глас *x*, чувају га у позајмљеницама из језика где је овај глас стабилан. Самим тим, на овом месту можемо говорити о утицају грчког и турског језика на овај исељенички говор српског језика. Ипак, реституција ове фонеме везује се само за поједине лексеме.

7. ДРУГИ РАЗЛОЗИ ЗА СТАБИЛНОСТ ГЛАСА *x*

7.1. ИЗОЛОВАНОСТ ДУБРОВАЧКОГ ГОВОРА

За глас *x* у дубровачком говору се у литератури наводи да је стабилан у свим позицијама: *охладит*, *скухат*, *ходит*, *храна*; *њихов*, *ухо*, *муха* (Рјечник ДГ); *орак*, *онијех*, *добријех* (Будмани 1883: 158). Такође, упоредо се могу чути *хајде* и *ајде*, *хтијо* и *тијо* и сл. Секундарно *x* налази се у неким домаћим речима: *зијехати*, *биочух*, *пепељуха*, као и у неким турцизмима у иницијалној позицији, када се непосредно после налази вокал: *хар*, *хамбар*, *хаждаја* (Исто). Супституент *k* налазимо у речима: *аркитект*, *меканика*, *аркив* и сл. (Рјечник ДГ). Дубровачка независност је на сличан начин утицала на стање у језику, као што је додир с другим несловенским језицима имао свој утицај. Једна од претпоставки у вези са стабилношћу фонеме *x* била је везана за посредан утицај једног романског језика на српски језик у приморским крајевима. С друге стране, могуће је извести и другу претпоставку: сматра се, наиме, да је дубровачки говор слабије примао промене које су се током историје дешавале на штокавској територији управо због његове изолованости од осталих штокавских говора из окружења. „Штавише, може се отићи корак даље и допустити да у неким пределима у Приморју и Црној Гори чување ове фонеме представља прост архаизам, објашњив већ самим ивичним положајем ових говора, а понегде, наравно, и подржан интензивним комуникацијама дуж обалске магистрале, далеко лакшим него што је био саобраћај са непроходним крашким залеђем“ (Ивић 2017: 100).

7.2. АРХАИЧНОСТ ГОВОРА ЦРНЕ ГОРЕ

Разлог задржавања гласа *x* у говорима Црне Горе може се, као што је већ речено, објаснити утицајима других, несловенских језика, као и у говору Дубровника: романски говор могао је утицати посредно, исто као у Дубровнику. Поред романског утицаја, може се препознати и утицај албанског језика у овим крајевима. Ипак, узрок овој појави може се тражити и на месту где се могу занемарити утицаји несловенских језика. Говори штокавског наречја који чувају глас *x* најчешће се налазе на ободима штокавске територије или су пак у питању исељенички говори (изузетак представљају средишњи говори муслимана у Босни и Херцеговини и Полимљу). Оно што их међусобно повезује јесу већ споменути међујезички утицаји на овим просторима, али и сама ивична позиција унутар

штокавске територије. Говори (и дијалекти) који су на границама боље и дуже чувају старије језичке црте, између осталог, како би се одупирали утицајима других језика, иако резултата ових утицаја и интерференције међу језицима неминовно има, док су унутрашњи, централни говори углавном прогресивнији или имају више прогресивнијих црта, због тога што су окружени говорима истог језика и не потпадају под туђи језички утицај (бар не директно) (Ивић 2017: 124–127).

У цетињском говорном типу *x* се артикулише као мукли веларни спирант: *уоћеш*; у мрковићко-зубачком типу овај глас се искључиво супституише неким од блиских консонаната према месту или начину творбе: *орак*, *глуф*; у брдском типу срећемо примере са овим гласом у финалној позицији: *иђах*, *тражах*, али и облике у којима је дошло до супституције: *виђек* (Бошковић 1931: 179–197).

ЗАКЉУЧАК

На основу изнесених чињеница у вези са *x* у говорима на штокавској територији може се претпоставити да су сва три разлога за његову нестабилност – артикулациони, фонолошки и морфолошки разлог – вероватно постојали и деловали истовремено. Његове фонетске особености у многеме су допринеле томе да овај глас не постоји у већини говора српског језика. Проблем нестабилности овог гласа тицао се и језичке реформе током XIX века, када је Вук Караџић повратио *x* у гласовни систем књижевног језика, и тиме објединио и оне говоре који знају за овај глас и оне говоре који га немају у свом консонантизму. У говорима који немају *x* он се или губи без супституције или се умеће неки од супституената: *j*, *v*, *k*, *z*, *φ*.

Најзначајнији фактори стабилности овог гласа у малом броју српских говора јесу утицаји страних језика код којих је овај глас стабилан у систему на говоре српског језика. Такав је, пре свега, утицај арапског на говоре у Босни и Херцеговини, утицај румунског у појединим источним српским говорима, као и посредан утицај италијанског на говоре на западу. Такође, на говор Галипољских Срба неоспорно су утицали и грчки и турски језик, што се огледа и у спорадичном јављању гласа *x* у турцизмима и грецизмима. Са друге стране, у науци се сматра да је говор Дубровника очувао овај глас, између осталог, и због аутономности Дубровника (у већој или мањој мери) током историје и одолевању неким штокавским језичким променама. У говорима Црне Горе, поред утицаја италијанских говора, препознају се бројне архаичне црте, међу којима је и чување овог гласа у систему.

Тумачење фонетских промена у српском језику током историје немају за циљ само преглед њиховог постојања, већ се у таквим проучавањима могу открити бројне нелингвистичке особености говорника српског језика. У вези са (не) постојањем гласа *x*, слушалац може закључити из ког краја говорник долази, које је вероисповести и сл. Управо у томе се огледа нераскидива веза човека и језика и у томе лежи значај науке о језику.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2006: *Александар Белић*, Историја српског језика, Сабрана дела Александра Белића, 4. том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Бошковић 1931: *Радосав Бошковић*, „О природи, развоју и заменицима гласа х у говорима Црне Горе“, Јужнословенски филолог XI, Београд, 1931, 179–196.
- Будмани 1883: *Petar Budmani*, „Dubrovački dijalekat, kako se sada govori“, *Rad JAZU LXV*, Zagreb, 1883, 155–179.
- Вујовић 1969: *Лука Вујовић*, „Мрковићки дијалекат“ у: Српски дијалектолошки зборник XVIII, Београд, 1969, 73–400.
- Гудурић 1997: *Снежана Гудурић*, „Нешто о природи гласа [х] и његовој употреби у савременом српском језику“, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 40/2, Нови Сад, 1997, 83–92.
- Ивић 1957: *Павле Ивић*, „О говору Галипољских Срба“ у: *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 1957.
- Ивић 2017: *Павле Ивић*, „Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику“ у: Павле Ивић, Из историје српскохрватског језика. Изабрани огледи у три књиге, друга књига (ур. Добривоје Јевтић, прир. Слободан Реметић и Недељко Богдановић), Ниш: Просвета, 75–108.
- Ивић 2018: *Павле Ивић*, „Однос између карашевског и свиничког говора“ у: Павле Ивић, Целокупна дела. Расправе, студије, чланци 2 (прир. Слободан Реметић), Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана стојановића, 60–74.
- Карацић 1849: *Вук Караџић*, Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи, Беч: Штампарија Јерменског манастира, 12–26.
- Ковачевић 2018: *Милош Ковачевић*, „Вукова ‘опћена правилност’ и година 1847.“ у: Година 1847: преломна тачка савремене српске културе (ур. Александар Милановић, Рајна Драгићевић), Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 43–52.
- Пецо 1967: Асим Пецо, „Утицај турског језика на фонетику штокавских говора“, *Наш језик XVI/3*, Београд: Институт за српскохрватски језик, 127–145.
- Пецо 1971: Асим Пецо, „Један актуелан проблем наше фонетике (изговор и писање фонеме х)“, *Наш језик XVIII/4–5*, Београд: Институт за српскохрватски језик, 201–219.
- Пецо 1980: Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga, 1980.
- Правопис Матице српске 2010: *Правопис Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Радан 2015: *Михај Радан*, *Фонетика и фонологија карашевских говора данас*, Нови Сад: Матица српска, 2015.
- Симић 1996: *Радоје Симић*, *Основи фонологије српскохрватског књижевног језика*, Београд: Универзитет у Београду, 1996.
- Симић 2002: *Радоје Симић*, *Морфонолошки процеси у српском језику. Њихови узроци и последице*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2002.
- Танасковић 2011: *Darko Tanasković*, *Gramatika arapskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Рјечник ДГ: Рјечник дубровачког говора, <http://raskovnik.org/recnici/MBRT.RDG> (датум посете: 17.07.2019)

В.В. Каприелова¹
(МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет)
Научный руководитель: доц., к.ф.н. Т.Е. Чаплыгина

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ГЛАГОЛЬНЫХ ВРЕМЕН В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается развитие системы значений временных форм глагола в русском и сербском языках, в частности, образование вторичных семантических функций данных форм; сопоставляется система переносных значений временных форм глагола русского и сербского языков.

Ключевые слова: временные формы глагола, переносное значение, вторичная семантическая функция.

Когда я начала учить сербский язык, он поразил меня несколькими вещами. С одной стороны, это язык безумного количества лексических заимствований даже в тех сферах, в которых, казалось бы, заимствований быть не должно. Это язык бушующей морфонологии, которая и не снилась современному русскому языку, хотя известна старославянскому. И что самое удивительное, при столь динамичной лексической и морфонологической системе, это язык невероятного архаизма, господствующего в грамматике, морфологии в частности. Чего стоит система глагольных времен, обилием грамматических форм сопоставимая со старославянской.

И именно на этой грамматической особенности, на системе глагольных времен, я и хотела бы остановиться. Начнем сопоставление с русского языка. Всем известно, что система глагольных времен современного русского языка куда более упрощенная, чем система, существовавшая в старославянском языке: из нее исчезли формы аориста, имперфекта, перфекта и плюсквамперфекта, замещенные формами перфекта без связки. Распад старой системы времен оказал влияние на самые разные сферы языка, в том числе даже на фонетическую. Так, Елена Андреевна Брызгунова, описавшая интонационные конструкции русского языка, связывает расширение функций интонации с упрощением глагольной системы, по ее мнению, именно в этот момент активизируется скрытая грамматика, взаимодействующая с интонацией.

Но далеко не все современные лингвисты согласятся с тем, что перфект, имперфект и аорист исчезли из русского языка. В рамках функциональной грамматики русского языка, разработанной, в первую очередь Г.А. Золотовой, а также Н.К. Онипенко и М.Ю. Сидоровой, перфект, аорист и имперфект живы и вполне активно употребляются современными носителями языка. Как же так? Нам ведь доподлинно известно, что подобные формы уже давно не используются в русском языке. Дело в том, что все эти глагольные значения сохранились и реализуются, причем не только в формах прошедшего времени глагола, но и в формах настоящего времени в зависимости от вида глагола.

¹ nikakap@mail.ru

Перфектив обозначает некое действие, которое имеет последствия, видимый результат в настоящем: *Она побледнела. Он обмер. Пруд уже застыл.* Аористив называет отдельные действия, которые «последовательно сменяя друг друга, ведут сюжет от завязки к развязке» [1]: *Он выскочил во двор, оббежал его во всех направлениях – нет коня!* (Тург.) А имперфектив обозначает действие, длившееся во времени: *Она долго беседовала с ним.* Имперфектив может также использоваться для характеристики субъектов: *Старик ловил неводом рыбу, старуха пряла свою пряжу.* В данном примере глаголы называют занятия, которые регулярно выполняет субъект, поэтому эти занятия начинают характеризовать данный субъект. (Примеры приведены из «Коммуникативной грамматики русского языка» Г.А. Золотовой, Н.К. Онипенко и М.Ю. Сидоровой).

Обратим внимание на то, что в рамках этой теории используются термины перфектив, а не перфект, имперфектив, а не имперфект. Почему оказались нужны новые термины? Потому что эти термины позволяют обозначить функцию, в которой употребляется тот или иной глагол, при том что он сохраняет семантику старой временной формы (аориста, перфекта или имперфекта) при отсутствии самих форм: семантика перфекта в современных глагольных формах осталась, а форм перфекта нет.

Стоит отметить, что перфективные и аористивные употребления глаголов в прошедшем времени выделяет и «Академическая Грамматика» 1980 года.

Согласно «Нормативной Грамматике сербского языка» формы имперфекта и аориста хотя и существуют в современном сербском языке, но в основном используются лишь в книжных текстах. Вы бы согласились с этим утверждением?

Для любого языкового явления, а особенно грамматического, нормальным процессом является образование вторичных семантических функций, свидетельствующих о развитии данного явления. Например, развитие у форм повелительного наклонения в русском языке семантики ирреального условия: *Не будь я сейчас на конференции, я бы никогда не услышал этот доклад.* = *Если бы я не был на конференции, я бы никогда не услышал этот доклад.*

Вторичные семантические функции появляются и у глагольных времен. Наверное, самый известный пример появления переносного значения у глагольного времени – это настоящее историческое, известное уже в латинском языке. Настоящее историческое входит даже в школьные учебники по русскому языку. Мы запросто можем сказать: «*Вчера иду я по улице и вижу ...*».

Есть ли возможность употребления настоящего времени в значении прошедшего в сербском? Конечно, есть, и это и неудивительно. В грамматике это явление называется *приповедачки (наротивни) презент*. Причем в сербском языке такой презент может соседствовать с формами прошедшего времени: *Сви су је пажливо слушали, а она говори, пева, свира, игра као никад раније, све док је имала снаге.* (Перевод: *Все ее внимательно слушали, а она говорит, поет, играет (на муз. инструменте), танцует, как никогда прежде, пока у нее были силы*) [3]. Перфект употреблен и до, и после презента.

Историјски презент в сербской грамматике обозначает только события прошлого, подчеркивает неожиданность того или иного события. Таким образом,

историјски презент выделяет из общего фона событий прошлого, обозначенных, как и положено, перфектом или иной формой прошедшего времени, наиболее важные для говорящего события. Примеры употребления *историјског презента* из «Нормативной грамматики»: *Јуче чујемо на телевизији најаву нових поскуплења.* (Перевод: *Вчера слышим по телевизору сообщение о новом подорожании*) // *У 16 веку у Португалци оснивају колоније у Индији и Индонезији* (Перевод: *В 16 веке португальцы основывают колонии в Индии и Индонезии*) [3].

В русском языке также есть два типа употребления настоящего времени в значении будущего: настоящее намеченного действия: *Завтра я иду к врачу* [2]. И настоящее воображаемого действия: *Вообразите же, что вы встречаетесь с ней потом, через несколько времени, в высшем обществе; встречаетесь где-нибудь на бале... Она танцует. Около вас льются упоительные звуки Штрауса, сыплется остроумие высшего общества (Дост.)* [2].

Помимо переносного употребления форм настоящего времени «Академическая грамматика» выделяет также неактуальные употребления настоящего времени, т.е. такие употребления, которые не обозначают, что действие протекает в настоящий момент.

Одно из неактуальных употреблений форм настоящего времени – использование глагола в настоящем времени с описательным значением. Глагол в таких контекстах, по сути, выполняет функцию прилагательного, он называет характеристику, свойство предмета: *Плита быстро нагревается. Она красиво поет. Он играет на пианино.*

В сербской «Нормативной грамматике» *описни презент* выделяется как переносное значение формы настоящего времени: *Она лепо изгледа.* (Перевод: *Она красиво выглядит*). *Обично мало једем.* (Перевод: *Обычно мало ем*).

Разновидностью *описног презента* является *презент способности*, фиксирующий, какие действия может выполнять субъект, причем такая способность тоже является характеристикой субъекта. Например: *Он свира у трубу.* (Перевод: *Он играет на трубе*). То, что субъект умеет играть на трубе, является его свойством.

В сербском лучше развита система прошедших времен, которые выражают самые разные модальные значения при употреблении в функции будущего времени. К таким временам относят *футурски аорист* и *футурски префекат*.

Футурски аорист обозначает некое действие, которое может, должно, не должно произойти или хотелось бы, чтобы произошло, т.е. передает модальные значения, соотнося результаты действия с будущим временем: *Уби нас незнање.* (Перевод: *Убьет нас невежество*.) // *Закаснимо.* (Перевод: *Опоздаем*) [3].

Футурски префекат тоже передает модальные значения, значения уверенности или желания: *Брже, закаснили смо!* (Перевод: *Быстрее, опоздаем!*) // *Ако не положи тај испит, изгубио је стипендију.* (Перевод: *Если не сдаст этот экзамен, потеряет стипендию*) [3].

В русском языке прошедшее время также употребляется в значении будущего у глаголов совершенного вида. Например: *Если он не придет, мы пропали. Ну, я пошел. Так я и поверил* [2].

Глаголы совершенного вида в форме прошедшего времени в русском языке могут употребляться и в значении настоящего абстрактного: *Бывает ведь так: уехал человек, которого боялись, он уже не у власти.* (Овечк.) [2].

В русском языке будущее время используется в значении абстрактного настоящего, передающего следующие оттенки значения:

– предположительное допущение: [*Толстая ба-рыня:*] *Я, например, в дороге спать не могу, – хоть убейте, а не засну... Я одну, другую, третью ночь не буду спать, а все-таки не засну* (Л. Толст.) [2].

– уверенность в постоянной готовности субъекта к осуществлению действия: *Целый день будет сидеть за учебниками, но задание выполнит* [2].

– типичное действие непременно должно (или не должно) осуществляться: *Человек будет тысячу раз раскаиваться в том, что говорил много, но никогда, что мало* (Писем.) [2].

Будущее время в русском языке также может употребляться в значении прошедшего с частицей *как* для выражения внезапности действия: *Он пристально смотрел на меня и вдруг как засмеется!* [2]

Интересно, есть ли что-то подобное в сербском языке, потому что грамматика фиксирует только нарративное употребление будущего времени.

Любопытное грамматическое явление *сценски презент* – формы настоящего времени, использующиеся в ремарках. Он позволяет нам увидеть, как явления разных уровней текста отделяются грамматически: как реплики героев, создающие особое, ирреальное художественное пространство текста пьесы отделяются от описания поведения актера на сцене.

Стоит отметить, что сербская «Нормативная грамматика» немного непоследовательна в выделении переносных употреблений временных форм глагола. Дело в том, что она определяет их, с одной стороны, на основе несовпадения категориального значения формы и значения, которое формируется контекстом, а с другой стороны, на основе специфики текстов, в которых употребляются временные формы, например, формы всех времен могут использоваться в нарративной функции при употреблении в повествовательных текстах или в так называемой *гномској* функции при употреблении в поговорках.

Таким образом, переносное употребление глагольных временных форм в русском и сербском языках во многих случаях совпадает. Это, по-моему, очень интересный факт, показывающий, что даже если формальное устройство фрагмента системы в родственных языках расходится, комплекс смыслов и значений остается схожим.

ЛИТЕРАТУРА

- Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Функциональная грамматика русского языка. М., 2004.
- Шведова Н.Ю. (гл. ред.). Русская грамматика. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. М., 1980.
- Пипер П., Клајн И. Нормативна граматика српског језика. Нови Сад, 2013.

НЕКОТОРЫЕ СЛУЧАИ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ЗАВИСИМОГО И НЕЗАВИСИМОГО ТИПОВ ДА-КОНСТРУКЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ СЕРБСКОГО И МАКЕДОНСКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье анализируется проблема разграничения зависимого и независимого типа аналитической да-конструкции, которая в результате процесса балканизации южнославянских языков заменила собой инфинитивные формы в македонском литературном языке, а в синтаксической системе сербского литературного языка стала функционировать как конкурирующая с инфинитивом форма. Выступая в синтаксической позиции независимого глагольного сказуемого, да-конструкция приобретает широкий спектр модальных значений, центральным из которых является императивное. Рассматривается функционирование независимого типа да-конструкции в текстах рекламных слоганов и заголовков статей СМИ, а именно как специфика коммуникативной задачи и структурные особенности данных типов текста влияет на семантические характеристики ДАК.

Ключевые слова: да-конструкция, аналитические формы, модальность, эллипсис, императив, подчинение

Отличительной особенностью грамматических систем южнославянских языков является наличие полифункциональной аналитической да-конструкции, которая состоит из союзной частицы *да* и финитного глагола. Активная экспансия да-конструкции, которая в ареальной лингвистике описывается как прогрессивная инновация (Цыхун 1981: 155–158; Грицкат 1975), привела к качественным морфосинтаксическим изменениям в языках балканославянского ареала и стала одним из важных факторов синтаксической дифференциации славянских языков (Иванова 2018). Результаты распространения инновации можно проследить в македонском и сербском литературных языках: в первом полностью утратились инфинитивные формы, функции которых переняла финитная да-конструкция; во втором инновация не имела последовательной реализации, поэтому инфинитив и да-конструкция рассматриваются как две взаимозаменяемые конкурирующие, но стилистически различные формы (Гудков 2013; Ивић 2005: 324; Нормативна граматика 2014: 412).

В грамматике македонского языка выделяется два типа употребления да-конструкции по характеру синтаксической подчиненности: зависимый и независимый (Усикова 2003: 214–215). Зависимый тип используется на месте старых инфинитивных форм и в простом предложении является частью составного глагольного сказуемого, например, с модальным или фазовым предикатами (напр. *можам да дојдам/почнаа да работат*) и другими вспомогательными глаголами

¹ kikilo.natalia@gmail.com

ослабленного лексического значения. Независимый тип конструкции занимает синтаксическую позицию главного предиката в неопределённых предложениях и имеет широкий спектр модальных значений, главными из которых являются императивное и оптативное (см. табл. 1). В независимом типе частица *да* в сочетании с финитным глаголом обладает инвариантным значением нефактивности, указывая на нереальный статус ситуации, или же указывает на отсутствие временной референции действия (Тополињска 2000: 132) в зависимом типе конструкции.

Македонская *да*-конструкция, вне зависимости от ее синтаксического типа, характеризуется жесткой внутренней структурой: а) обязательно контактное расположение частицы *да* и глагола, между которыми могут стоять только отрицательная частица *не*, возвратная частица *се*, формы местоименных клитик и клитические формы глагола *сум*¹; б) наличие ограничений на временные формы глагола в составе конструкции, которые зависят от ее функции в предложении (например, в составном глагольном сказуемом после *да* может быть использована только презентная форма, реже – эвиденциальная *л-форма* глагола). Также литературная норма предписывает повторение частицы *да* при однородных предикатах, напр.:

1) Да ја чуваме верата, за да **можеме** достоинствено да **живееме** и да **напредуваме** како народ (Б. Божиновска, портал «Алфа ТВ», 7.01.20).

Устойчивость морфосинтаксических характеристик в сочетании с нефактивной семантикой позволяет исследователям трактовать македонскую *да*-конструкцию как аналитическую форму наклонения конъюнктива балканского типа (Тополињска 2008, Субјунктив 2014, Иванова 2018: 176).

Грамматики сербского литературного языка, в отличие от македонской традиции, называют термином *да-конструкция* только синтаксически эквивалентное инфинитиву сочетание *да* с презентным глаголом (напр. *Може ући/Може да уђе*) (Ивић 2005: 324). Термины «зависимый» и «независимый» типы не используются для описания употреблений *да*-конструкций, параллели которых прослеживаются в македонском языке. Случаи зависимого типа конструкции исследователи рассматривают в разделе синтаксиса (Стефановић 1974; Нормативна граматика 2014 и др.) и характеризуют их как зависимые клаузы с подчинительным союзом *да* в составе сложного предложения (примеры 2, 3) или как часть составного глагольного сказуемого простого предложения в случае, когда субъект действия един для вспомогательного и смыслового глагола (примеры 4, 5):

2) Она **зна да касни**

3) Она **каже да може**

4) Она **треба да спава**

5) Они **настављају да се препиру** – примеры из раздела «Предикат» П. Пипера, (Ивић, 2005: 324).

Параллельные македонскому языку независимые *да*-конструкции (прежде всего, императивные и оптативные) в сербских грамматиках описаны в разделах

¹ О случаях нарушения обязательного контактного расположения глагола и частицы *да* см. (Бужаровска, Митковска 2015).

о модальных ирреальных значениях глагольных времен. Иное восприятие взаимодействия частицы *да* и финитного глагола иллюстрирует факт, что императивное значение конструкций *да+презент* (5) и *да+перфект* (6) приписывается, прежде всего, временной форме глагола (Стефановић 1974: 704; Танасић 1996: 165–166; и др.), что обуславливает употребление таких терминов как «императивный презент» и «императивный перфект»:

6) **Да не заборавиш** да му се извиниш (= Немој заборавити...)

7) Сместа **да си дошао!** – примеры из (Нормативна граматика 2014: 402).

Смещение акцентов в описании, как кажется, находит свое объяснение в особенностях структуры сербской *да*-конструкции, главная из которых – это отсутствие запрета на неконтактное расположение союзной частицы *да* и глагола в ее составе. Относительно свободная синтаксическая позиция глагола в отношении *да* мешает увидеть в данных элементах морфосинтаксическое единство аналитической формы, объединенное модальным значением, которое наблюдается в независимых *да*-конструкциях в македонском языке. Также литературная норма сербского языка не прописывает обязательное дублирование союзной частицы *да* при сочиненных предикатах, напр.:

8) *Drugi važan detalj je da svi imaju pravo da biraju u koji će savez da uđu (EU ili NATO ili oba), ali da ne mogu da blokiraju ili ometaju druge.* (Ž. Panteljić, časopis «Nedeljnik» 8.06.2017). Другая важная деталь состоит в том, что все обладают правом выбирать, в какой союз вступить (ЕС или НАТО, или оба), но с условием не блокировать и не мешать другим.

Несмотря на указанные различия, и в македонском, и в сербском прослеживается явный параллелизм в значениях и функционировании независимой *да*-конструкции (см. табл. 1). Далее в работе будет использоваться терминология македонской грамматической традиции в описании функционирования конструкции в обоих языках.

Таблица 1. Центральные значения независимой да-конструкции в сербском и македонском.

	Независимые да-конструкции	
	сербский язык	македонский язык
1. Императивное значение	<p>а) Учитель: Очи моје лепе... Да нам пишеш, да се јављаш... да се вратиш као велики доктор... Да помогнеш овом несрећном народу... (Д. Ковачевић «Свети Георгије убива аждаху»). Учитель: Радость моя... Пиши нам, давай о себе знать... и возвращайся большим врачом... Помочь этому несчастному народу...</p> <p>б) Идемо, сине, да се боримо. Ако нам ваља умрети, да умремо ко људи. (Д. Ковачевић «Била једном једна земља»). Пойдем в бой, сын мой. Если нам нужно умереть, давай умрем как люди.</p>	<p>а) «Ајде да јадеш малку, злато. Еве ти тањирче, имаш и спрајт», – му рече Бети. (Р. Бужаровска. «Осми март»). «Давай ты поешь немного, солнышко. Вот тебе и тарелочка, и спрайт у тебя есть», – сказала ему Бети.</p> <p>б) Ништо од јадењево наше, ќе рече Оливера, туку ај, да запалиме по една. (П. М. Андреевски «Небеска Тимјановна»). Никакой нам еды, говорит Оливера, а давай закурим по одной.</p>
2. Прохибитив (да+перфект)	<p>Гошћа: ...Ако обећаш да ћеш да ћутиш (ни гласа да ниси пустила, јеси ли чула?), онда, можда, можемо. (Р. Константиновић «Обична, ох, кокошка»). Гостыя: ... Если ты обещаешь, что будешь молчать (чтоб ни звука, ты слышала?), тогда, может, мы можем.</p>	<p>– Стануваш ист како татко ти. – Да не си се осмелила да ме споредуваш со него! (В. Петрески «Од месечина на север»). – Ты становишься таким же, как твой отец. - Чтоб ты еще хоть раз посмела сравнить меня с ним!</p>
3. Оптативное значение	<p>Тетка: Молим те, мој муж је био офицер, Бог да му душу прости, али овде никад није командовао, викао и издавао наређења. (Д. Ковачевић «Свети Георгије убива аждаху»). Тетя: Прошу тебя, мой муж был офицером, да простит его Бог, но здесь он никогда не отдавал приказы и команды.</p>	<p>Зато вратете ми го детето, господине Бојчевски, нека си умре дома. Кај што умре и мајка му, Бог да ја прости! (П.М. Андреевски «Проклета кука»). Поэтому верните мне ребенка, господин Бойчевский, пускай он умрет дома. Где и мать его умерла, да простит ее Бог.</p>

Деление синтаксических употреблений да-конструкции на зависимые и независимые очень условно и часто сложно провести четкую границу между главной и подчиненной предикацией. Да-конструкция обладает достаточной семантической целостностью и синтаксической автономностью, поэтому, употребляясь в зависимом типе или в придаточной клаузе, она может быть «оторвана» от матричного глагола и вынесена в следующее предложение без смысловой потери и стилистической погрешности, ср. пример 9, в котором три последующие да-конструкции зависят от главного предиката *сакам* в первом предложении:

9) **Сакам**, на пример, **да ни повтори** дека не е важно кој прислушувал, туку што тоа има во незаконски прибавените приватни разговори. **Да ни влечи** в лице дека СЈО е независна институција врз која никако не смее да се врши притисок од страна на власта. **Море да намести** гримаса со која ќе ни разјасни дека тоа СЈО треба да процесира обвиненија против оние што се огрешиле без разлика што сме пред избори во декември. (А. Русјаков «Исто е, ама да не ти било исто», портал «Нова Македонија», 05.11.2016). Я хочу, например, чтобы он нам повто-

рил, что не важно, кто прослушивал, а важно, что есть в тех самых незаконно полученных частных разговорах. Чтобы он нам высказал, что прокуратура – это независимый институт, на который власть не имеет права оказывать давление. И чтоб он состроил гримасу, которая нам сразу даст понять, что это прокуратура должна писать обвинения против тех, что совершили ошибку, и не важно, что на носу выборы в декабре.

Способность да-конструкций к парцеллярному употреблению обуславливает важную роль расширенного контекста¹ для интерпретации их точного значения (что является отличием всех аналитических конструкций). Тем больший интерес вызывает анализ функционирования да-конструкций в таких типах текстов как заголовки статей СМИ и рекламные слоганы.

Данные жанровые разновидности текста объединяются спецификой коммуникативной задачи: привлечение внимания читателя/потенциального покупателя с помощью минимального количества знаков сообщения. Успешной реализацией иллокутивных намерений условного говорящего в рекламном дискурсе будет считаться совершение покупки товара адресатом или улучшение имиджа бренда товара рекламы или компании, выпускающей товар. В случае названий статей СМИ (на интернет-порталах) критерием успешного результата коммуникации можно считать число кликов на заголовок для просмотра основного текста статьи. Сложная для прагматического анализа структура сообщений не выстроена по классической модели «предсказуемой коммуникации» между говорящим и адресатом, а является примером коммуникации «турбулентной», когда «связи между участниками коммуникативного акта нелинейны, нестабильны и асимметричны» (Соколова 2014: 34).

В корпусе примеров для настоящего исследования были собраны случаи употребления, где формально да-конструкция не имеет главного подчиняющего предиката и функционирует в минимальном контексте (заголовок и слоган), достаточного для точного толкования значения конструкции. При этом часто предикат в заголовке дублирует какую-то часть основного текста статьи (расширенный контекст):

10) Милошоски: **Да им дадеме можност** на граѓаните да кажат што мислат за албанската платформа.

Доколку Заев е убеден дека платформата од Тирана е позитивна, нека се прифати второто решение, предвремени парламентарни избори заедно со локалните, за граѓаните да се изјаснат за секоја програма. **Да им дадеме можност** на граѓаните да кажат што мислат за платформата и дебатите околу прашањето за јазикот, геноцидот, уставот, грбот и химната. («Нова Македонија», 10. 3. 2017). Милошоски: Дадам возможность граѓанам высказать свое мнение по албанской платформе. «Пока Заев уверен в том, что платформа Тираны позитивна, пусть будет принято второе решение, досрочные выборы в парламент и в органы местной власти, чтобы граждане высказались по поводу каждой программы. Дадам воз-

¹ Под контекстом мы понимаем совокупность формально фиксированных условий, при которых однозначно является содержание какой-либо языковой единицы (лексической, грамматической и т.д.) (Колшанский 1959: 47).

можность гражданам выразить свое мнение по поводу платформы и дискуссий о языке, геноциде, конституции, гербе и гимне».

11) **Да уђемо, али да се не изгубимо.**

Зато, по нашем мишљењу, Србија данас не треба да жури и по сваку цену закључује споразум о придруживању јер он, разуме се, обавезује. Али не би требало ни да бежимо од споразума, под условом да он не доводи у питање наше националне и државне интересе. Србија не треба да жури са уласком у ЕУ јер дуго **нећемо бити спремни**, пре свега економски, **да уђемо а да се тамо не изгубимо**, тако да од уласка имамо веће штете него користи. («Политика», аутор Тадија Ивановић, 2. 7. 2009). Давайте вступать, но не теряться. Поэтому Сербия, по нашему мнению, в настоящий момент не должна торопиться любой ценой заключить договор о присоединении, поскольку он, естественно, накладывает обязательства. Но не нужно избегать соглашения, при условии, что оно не ставит под вопрос наши национальные и государственные интересы. Сербия не должна спешить с вступлением в ЕС, поскольку мы еще долго не будем готовы – прежде всего, экономически – вступить туда и при этом не потерять, и присоединение несет больше вреда, чем пользы.

В двух примерах заголовочная да-конструкция имеет императивное значение. В примере 10 независимая позиция конструкции очевидна и в заголовке, и в тексте статьи; однако текст примера 11 содержит уже зависимую от предиката *нећемо бити спремни* да-конструкцию, ее модальное значение в заголовке утрачивается в подчинительной связи. Автор статьи выбирает для заглавия текста именно такую структуру, поскольку адресат-читатель угадывает за императивным высказыванием наличие определенного субъекта воли, чей статус будет раскрыт в тексте статьи. Также использование императивной да-конструкции в заголовке «провоцирует» сознание читателя на включение диалогического режима¹ вместо нарративно-информативного, в котором императивные формы не употребляются в своем прямом значении (показателен пример 11, где одна и та же да-конструкция имеет разную функцию в зависимом и независимом употреблении). Морфосинтаксическая трансформация предиката работает на привлечение внимания читателя, поскольку диалогический режим более динамичен для восприятия, см. о корреляции между дискурсивным режимом текста и выбором склонения в работе (Добрушина 2008).

Относительно свободное синтаксическое расположение зависимых да-конструкций в отношении их главного предиката дает основание выдвинуть гипотезу о том, что в заголовках статей используется как раз зависимый тип с эллипсисом фазовых и модальных модификаций *мора/треба/може*, которые часто эксплицитно выражены в расширенном контексте статьи (подобные трансформации описаны на другом корпусе примеров в (Тополињска 2000:125):

12) Интервју: Талат Џафери, претседател на Собранието на Република Македонија. **Да надвлaдеат** разумот и аргументите, а не политиката.

¹ Диалогический режим подразумевает в коммуникативном акте реализацию канонической речевой ситуации, когда говорящий и адресат находятся в общей точке пространства и времени, в непосредственном контакте (Падучева 1996: 13).

Ние сме демократско општество и доколку сметаме дека треба да одиме напред, дебатата е одлика на демократиите од која не треба да се плаши никој. Но **треба да надвлдаеат** разумот и аргументите, а не политиката. («Нова Македонија», автор Александар Србиновски, 07.8 2017) Интервју: Талат Джафери, председател Собранија Републики Македонија. Пусть победят разум и аргументы, не политика. Мы демократическое общество, и пока мы считаем нашим долгом двигаться вперед, дискуссия будет знаком демократических свобод, которого никому не нужно бояться. Но должны победить разум и аргументы, а не политика.

13) **Стаматовић: Србија да се окрене** Евроазијској унији.

Кандидат за председника Милан Стаматовић **залаже се** за то да се **Србија**, уместо ка Европској унији, **окрене** према Евроазијској унији, Русији, Кини, Индији и свима који су, како каже, делом показали пријатељство према Србији. (портал «blic.rs», 19.03.2017). Стаматович: Сербији следует повернуться в сторону Евразийского союза. Кандидат в президенты Милан Стаматович выступает за то, чтобы Сербия, отвернувшись от Европейского союза, искала партнерства в стороне Евразийского союза, России, Китая, Индии и всех тех, кто, по его словам, показал на деле дружественные Сербии отношения.

Рассмотрение данных примеров как часть составного сказуемого, в котором выпущен главный предикат, неоправданно сужает спектр функционирования да-конструкции. Восстановление матричного глагола в примерах 12, 13 приводит к синтаксической трансформации типа да-конструкции, выключению диалогического режима и потере апеллятивности, которые привлекали внимание читателя. Также императивное значение да-конструкции в целом ряде примеров подтверждается расширенным контекстом, где ее толкование зависит от главного предиката, включающего в себя сему каузации действия, например мак. *повикува, бара*, серб. *залагати се, позвати*. В примере 15 примечательно изменение формы глагола с первого лица множественного числа в составе заголовочной да-конструкции на третье множественное в основном тексте статьи, которое фиксирует переключение диалогического режима в нарративный:

14) **Муралите** на Борко Лазески во Пошта **да бидат обновени**

Друштвото на ликовни уметници на Македонија изразува загриженост од оштетувањето на муралите на уметникот Борко Лазески во опожарената Пошта 1 и **бара** тие **да бидат обновени**. (портал «Дневник», 18.01.2013). Муралы Борко Лазеского должны быть обновлены. Союз художников Македонији выражает беспокойство за судьбу поврежденных муралов художника Борко Лазеского в здании Почты 1, где случился пожар, и требуют, чтобы муралы были восстановлены.

15) Fetel: **Da se trkamo** kao muškarci

Nakon sukoba u Bakuu, Sebastijan Fetel je **pozvao** glavnog konkurenta za titulu Luisa Hamiltona **da se «trkaju** kao odrasli muškarci». (Портал «N1.SK», автор Branislav Jocić, 27. 6. 2017). Фетель: Давай состязаться по-мужски. После гонки в Баку Себастьян Фетель призвал главного конкурента за титул Льюиса Хэмилтона «состязаться по-мужски».

Результаты анализа македонских и сербских примеров заголовков статей СМИ, их структурных особенностей и коммуникативной направленности ука-

зывают на ярко выраженное модальное значение да-конструкции, ее императивную семантику. Функционирующие в данных контекстах конструкции не следует определять как зависимый тип, напротив, дискурсивная специфика заголовочных комплексов раскрывает семантический потенциал независимой да-конструкции в обозначении ирреальных действий.

Следующие иллюстративные примеры вводят новый минимальный контекст функционирования формально независимой да-конструкции – рекламный слоган:

16) **Da sve bude OKK! Чтoбы все было ОКК!**

17) **Da fleke ne budu deo Vaše priče. Чтoбы пятна не стали частью Вашей истории.**

18) **Peštan. Da sve teče po planu. Пештан. Чтoбы все шло по плану.**

Рекламные слоганы отличаются от заголовочного комплекса статей тем, что непосредственно включены в пространственного поликодового текста и не могут существовать вне его: для передачи информации и воздействия на адресата рекламный дискурс использует различные семиотические коды, самыми распространенными из которых являются а) вербальный; б) визуальный; в) аудиальный (Соколова 2014: 35). Взаимодействие нескольких каналов передачи информации обуславливает один из основных принципов языка рекламы – оптимизацию языкового кода, тяготение к структурной неполноте и использование эллиптических конструкций. Это значит, что высказывание на рекламных плакатах невозможно «вычленивать» из расширенного контекста, который обеспечивают визуальные образы. И хотя формально да-конструкция в примерах 16, 17, 18 не имеет матричного предиката, ее сложно отнести к независимому типу. Данные высказывания представляют собой целевые придаточные предложения с союзом *da*. Поликодовость плаката позволяет опустить главную часть сложноподчиненного предложения, которая восстанавливается, если обратиться к коммуникативной задаче рекламного слогана: если речь идет о товаре, то эллиптическая часть предложения будет звучать как «Купите товар, чтобы...», если же речь идет об услуге – «Используйте услугу, чтобы...». Интересно отметить, что при переводе на русский язык слоганы в примерах 16, 17, 18 звучат неестественно и громоздко, исполь-

зование предикативной части с союзом «чтобы» в изолированной позиции, без связи с главной частью предложения не является синтаксическим шаблоном в русском рекламном дискурсе. Относительная синтаксическая автономность сочетания союза *да* и финитного глагола от главной клаузы позволяет следовать принципу экономии языковых знаков в сообщении и создавать синтаксический шаблон в сфере рекламных слоганов на сербском языке (в корпусе собрано около тридцати структурно идентичных примеров употребления *да*-конструкции в рекламных плакатах).

Анализ контекстного окружения, как минимального (в рамках одного высказывания), так и расширенного (в рамках абзаца или внутри поликодового рекламного сообщения) очень важен при описании значений аналитических конструкций. С его помощью раскрывается модальный потенциал *да*-конструкции в македонском и сербском языках, а также решается вопрос ее синтаксического статуса (зависимый или независимый тип). Коммуникативные задачи высказываний в таких специфических типах текста, как рекламные слоганы или заголовки статей СМИ, определяют стилистику текста и выбор наиболее воздействующих на читателя форм и конструкций, среди которых не случайно находится и *да*-конструкция.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат И.* Студије из истоије српскохрватског језика, Београд, 1975.
- Гудков В.П.* В поисках закономерностей морфологического варьирования в сербохорватском литературном языке. (К вопросу о функционировании заменяющей инфинитив конструкции) // Грамматические очерки, Белград: Славистическое общество Сербии, 2013. С. 169–183.
- Добрушина Н.Р.* Наклонения и дискурсивный режим текста на примере употреблений частицы *пусть* // Исследования по теории грамматики. Вып. 4. Грамматические категории в дискурсе. М., 2008. С. 135–160.
- Иванова Е.Ю.* Да-конструкция как фактор синтаксической дифференциации славянских языков // Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов. Белград, 20–27 августа 2018. М: Инслав РАН. С.171–205.
- Ивић М.* (уред.) Синтакса савременога српског језика: проста реченица Београд: Институт за српски језик САНУ. Нови Сад: Матица српска, 2005.
- Нормативна граматика српског језика: уред. П. Пипер, И. Клајн, Нови сад, 2014.
- Соколова О.* Типология дискурсов активного воздействия: поэтический авангард, реклама и PR. М: Гнозис, 2014.
- Стефановић М.* Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезична норма). Књ. II: Синтакса. Београд: Научна књига, 1974.
- Субјунктив со посебен осврт на македонските да-конструкции. Тополињска 3. (уред). Интернет-верзија на Зборникот. Скопје: МАНУ, 2014. 245 с.
- Танасић С.* Презент у савременом српском језику. Београд, 1996.
- Тополињска 3.* Има ли субјунктив во македонскиот и/или во полскиот глаголски систем? // Полски – македонски: Граматичка конфронтација. 3, Студии од морфосинтакса. Скопје: МАНУ, 2000. С. 89–137.
- Тополињска 3.* Полски – македонски: Граматичка конфронтација. 8. Развитие на граматичките категории, Скопје, 2008.

Ускова Р.П. Грамматика македонского литературного языка. М: Муравей, 2003.

Цыхун Г.А. Типологические проблемы балканославянского языкового ареала. Мн.: Наука и техника, 1981.

Т. И. Кузина¹

(МГУ имени М.В. Ломоносова, филологический факультет)

Научный руководитель: доц., д.ф.н. Панков Ф.И.

СИНОНИМИЯ ГЛАГОЛЬНОГО КОМПОНЕНТА В СОСТАВЕ ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫХ СОЧЕТАНИЙ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье предпринята попытка сопоставления функционирования русских описательных предикатов с экспликаторами *делать/сделать* и их функциональных эквивалентов в сербском языке. Начат анализ сочетаемости сербских экспликаторов *правити/направити, чинити/начинити, вршити/извршити, давати/дати*, замещающих *делать/сделать* в описательных предикатах.

Ключевые слова: описательные предикаты, экспликаторы, сочетаемость, функциональные эквиваленты.

Глагольно-именные сочетания, в которых семантически главным является именной компонент, а глагольный выполняет грамматическую функцию, как утверждает М.В. Всеволодова, являются лингвистической универсалией [Всеволодова 2017: 599]. Примеры таких конструкций есть, помимо русского языка, в английском, французском, китайском, вьетнамском, болгарском, новогреческом (см. [Бу Фыонг Чанг 2016; Дай Шоши 2010; Градинарова 2012; Керкез 1999; Панков, Тресорукова 2019; Пипер, Клајн 2013]).

В сербской лингвистике такие, имеющие однословный глагольный коррелят, сочетания полужнаменательного глагола и имени существительного, называющего действие, состояние или свойство, обозначаются терминами *семикопулативни аналитички предикати* [Пипер, Клајн 2013: 283], или *декомпановани предикати*, или *перифрастични предикати* [Пипер, Клајн 2013: 290]. В современной русистике их принято называть *описательными предикатами* (термин В.А. Белошапковой) и определять как «производные двухсловные дескрипции с именной словоформой, соотносимые по смыслу с одним словом □ глаголом, прилагательным, страдательным причастием или предикативным наречием <...> и образующие синтаксические структуры двух уровней: уровня словосочетания <...>, где именной компонент занимает, как правило, синтаксически зависимую позицию формального дополнения (например, *По радио объявляют новый конкурс – По радио делают объявление о новом конкурсе*) и уровня подлежащно-сказуемой пары (например, *Маша скромная – Машу отличает скромность*)» [Всеволодова, Кузьменкова 2003: 7].

¹ tanya2997@yandex.ru

ОП являются одним из стилеобразующих компонентов научного и делового стиля, однако сфера их употребления значительно шире. Использование ОП расширяет коммуникативные возможности говорящего, позволяя выразить разнообразные видовременные отношения (*резюмировать – делать/сделать резюме*), компенсировать отсутствующие морфологические формы (*Маятник сделает ещё 30 колебаний*, ср. невозможность **Маятник колебнётся*), употребить определение (*Ребёнок сделал быстрое движение рукой*), избежать названия объекта (*Друг сделал мне подарок на День рождения*) [Всеволодова, Кузьменкова 2003]. ОП помогают придать мысли большую ясность и точность в научной речи, создать дистанцию в официально-деловой речи и передать оттенки значения в художественной.

Трудность при переводе описательных предикатов с одного языка на другой представляет, в том числе, выбор полужнаменательного глагола (или глагола-экспликатора, в терминах Т.В. Шмелёвой). При анализе параллельных текстов становится ясно, что, несмотря на универсальность описательных предикатов как коммуникативного механизма [Всеволодова 2017: 599], в разных языках у глаголов, являющихся эквивалентными, проявляется разная лексическая сочетаемость [Керкез: 117–118]. Так, в «Нормативной грамматике сербского языка» перечислены следующие глаголы-экспликаторы: *чинити, вршити, обављати, правити* [Пипер, Клајн 2013: 283]. Среди эквивалентов в русском языке – *делать, заниматься, совершать, осуществлять* [Кузьменкова 2000: 47].

При сопоставительном анализе русских описательных предикатов с экспликаторами *делать/сделать* и их функциональных эквивалентов в сербском языке были выявлены следующие глаголы: *правити/направити, чинити/начинити, вршити/извршити, давати/дати*. Рассмотрим сочетаемость каждого из них.

Среди существительных, сочетающихся с глаголами *правити/направити* выделяется группа существительных, обозначающих конкретное физическое действие: *корак (шаг), покрет (движение), круг*.

(1) *Под звуки фокстрота он сделал круг, а затем испустил победный вопль, от чего велосипед поднялся на дыбы.*

Уз звуке фокстрота направио је круг, а затим испустио победнички крик, од чега се бицикл наједном пропео на задњи точак [Булгаков: 91].

Также встречаются девербативы *пауза* и *трик* (фокус).

(2) *Он сделал еще одну паузу, задерживая имя. – Направио је још једну паузу, не изговарајући име* [Булгаков: 19].

С глаголами *чинити/начинити* также сочетаются девербативы, обозначающие конкретное физическое действие: *покрет (движение), трзај (рывок), петља (петля), корак (шаг)*.

(3) *<...> и артист сделал царственный жест. – <...> и глумац је начинио великодушан покрет руком* [Булгаков: 128].

(4) *Маргарита сделала еще один рывок. – Маргарита је учинила још један трзај* [Булгаков: 190].

Экспликатор *давати/дати* вносит в конструкцию сему ‘передача кому-либо’ и употребляется с такими девербативами, как *инјекција (укол), налог (заказ)*.

(5) *Тот явился, сделал укол в руку Ивана и уверил его, что он больше плакать не будет <...>.*

Овај је дошао, дао Ивану инјекцију у руку и уверио га да више неће плакати <...> [Булгаков: 89].

С глаголом *вршити/извршити* сочетается ряд существительных, которые пока не были классифицированы в силу недостаточности материала для проведения анализа: анализе, оправке (починки), посао (работа), куповине (покупки).

(6) *Сделав покупки, мистер Фогг и молодая женщина вернулись в гостиницу и пообедали за роскошно сервированным столом.*

Pošto su izvršili potrebne kupovine¹, gospodin Fogg i mlada žena vratili se u hotel i večeraše za bogato opremljenim stolom [Žil Vern 1966: 169].

(7) *<...> раз он боится и какой-то шарлатан его напугал, то нужно сделать все анализы... <...> када се он толико боји и када га је некакав шарлатан толико преплашио, онда је потребно извршити све анализе... [Булгаков: 167].*

Некоторые существительные, например *покрет* и *корак*, могут употребляться в сочетании как с экспликатором *правити*, так и с экспликатором *чинити*:

(8) *Он никогда не делал лишнего шага и шел всегда кратчайшим путем. – Nije činio ni jedan suvišan korak, jer je uvek išao najkraćim putem [Žil Vern 1966: 26].*

(9) *<...> какой бы шаг он ни сделал в жизни, что бы ни случилось с ним, все шло ему на пользу, все обращалось к его славе!*

<...> ма какав да је корак направио у животу, ма шта да му се десило, све му је ишло на руку, све је водило његовој слави! [Булгаков: 55].

Кажется, что в данном конкретном случае выбор зависит от того, в прямом или переносном значении употреблено выражение *делать шаг*, однако вопрос о выборе экспликатора в подобных омонимичных случаях требует отдельного изучения.

Как видно даже из приведённых примеров, экспликаторы в сербском и русском языках способны присоединять разный набор девербативов. Изучение параллельных текстов на русском и сербском языках, в том числе художественных переводов, помогает пролить свет на проблему выбора глагола-экспликатора в составе описательных предикатов, позволяя вывести некоторые закономерности этого выбора.

В дальнейшем планируется более детальный анализ функционирования ОП в русском и сербском языках, привлечение текстов различных жанров и функциональных подсистем и формулирование закономерностей, которые станут теоретической основой для создания национально ориентированной системы упражнений и заданий.

¹ В сербском языке, по словам проф. Райны Драгичевич, обычно употребляется единственное число существительного *куповина*. Кроме того, чаще встречается его употребление в сочетании с глаголом *обавити*, а не с глаголом *извршити*. Однако в переводе Радована Завишича употреблено сочетание *обавити куповине* (множественное число существительного в сочетании с глаголом *обавити*).

ЛИТЕРАТУРА

- Булгаков М.А. «Мастер и Маргарита». 315 с. https://docviewer.yandex.ru/view/51847900/?*=8yAxOkcporrRN1Jpk5ieLU3MeQ17InVybcI6InlhLWRpc2stcHVibGljOi8vTDhQTVBiMU5pY2tucExCd1J6NWI4bEtLMGhGWG9oZEpXUVhVM0NkWERQdz0iLCJ0aXRrZSI6ItCc0LBq0YHRgtC%2B0YAgoLgg0JzQsNGA0LPQsNGA0LjRgtCwLnBkZiIsInVpZCI6IjUxODQ3OTAwIiwieXUwOiI4ODcwNzA3NTYxNTUwNTY4Mjc2Iiwibm9pZnJhbWUwOmZhbnHNILCJ0cyI6MTU1NTQ3ODEzNjI0M30%3D. Дата обращения: 14.10.2019.
- Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2017. 502 с.
- Всеволодова М.В., Кузьменкова В.А. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9: Филология. №5. 2003. С. 7–29.
- Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук. М., 2000.
- Керкез Д. Интенција перефрастичних предикатских конструкција у руском и српском језику (ппк као речничка одредница) // Зборник Матице српске за славистику свеска 56—57. закључен је 30. децембра 1999. С. 113–121. https://www.rastko.rs/filologija/zmss/arhiva/56-57/dragana_kerkez.pdf. Дата обращения: 19.10.2019.
- Панков Ф.И., Тресорукова И.В. Глаголы с местоименной семантикой как репрезентанты русской и греческой языковых картин мира: на материале лексем «делать» / «κάνω» // Вопросы когнитивной лингвистики. 2019. № 3. С. 96–102.
- Пипер Предгар, Клајн Иван. Нормативна граматика српског језика. Матица Српска. Нови Сад. 2013.
- Žil Vern Put oko sveta za 80 dana. Nolit. Beograd. 1966. Preveo s francuskog dr Radovan Zavišić. 323 с.

А.А. Ломаева¹

(МГУ имени М.В. Ломоносова, филологический факультет)

Научный руководитель: доц., к.ф.н. Н.В. Николенкова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИТУРГИИ АПОСТОЛА ИАКОВА ИЗ РУКОПИСИ ХИЛ. 332

В статье анализируются лингвистические черты памятника Хил. 332 на всех уровнях языка и рассматривается вопрос о его локализации. Особый акцент автор ставит на особенностях перевода лексики и синтаксических конструкций, а также подробно описывает фонетико-орфографические черты. Сделан вывод о славянизации лексики и грецизации синтаксиса. На основе исследования выявлено несколько уровней правки текста согласно стандартам разных книжных справ. Полностью подтверждено сербское происхождение рукописи.

Ключевые слова: текстология, церковнославянские переводы, литургическая терминология, сербский язык, книжная справа.

¹ daylog_@mail.ru

Мы исследуем рукопись последней трети XVI века, принадлежащую Хиландарскому монастырю¹. Данная рукопись содержит в себе Литургию апостола Иакова и Литургию апостола Петра. Это рукопись в малую 8-ку из 62 листов лощенной бумаги в переплете из деревянных дощечек, содержащая устав литургии с киноварными рубриками и уставными заметками [Сырку 1890: ХСІ]. Обе литургии редкие, они не являются каноническими в православной Церкви, и не служились у славян вплоть до XX века. Литургия апостола Иакова предположительно переведена патриархом Евфимием Тырновским в XIV веке, упоминание об этом переводе встречается в русском списке Литургии МДА № 168.

П.А. Сырку отмечает, что автор рукописи несомненно был южным славянином, и предполагает, что он являлся сербом [Сырку 1890: ХСІІ]. Мы попытались описать и систематизировать лингвистические особенности данного текста.

Графико-фонетические особенности в тексте представлены особенно ярко, писец почти всегда следует фонетическому принципу:

1. В нашей рукописи совсем не встречаются юсы, на их месте стоят оу (вместо ж) и е (вместо ѡ): **съблазнісе, постраждоу, животвореци^М**.

2. После мягких (палатальных) согласных употребляются йотированные гласные: **прѣстаѡлаю, понкже, оукрѣплаюца**.

3. ъ и ь почти всегда проясняются как а: **пришаствіа, сілань, всакою**.

4. В рукописи есть малое число случаев смешения ѣ с е: **хѣ** (М.ед.). При этом встречается и мена ѣ – и рядом с заменой ѣ на га в том же самом слове: **иже іадомый и не кончаемы идомы^х ѡсцае**. Маловероятно, чтобы мена могла быть опиской, т.к. в рукописи встречается еще один аналогичный случай той же самой мены в том же слове. Из-за того, что писец употребляет вместо ѣ несколько разных вариантов, затруднительно определить, носителем какого диалекта сербского языка являлся писец. Вполне возможно, что эти свидетельства доказывают то, что переписчиками были люди из разных регионов.

5. В словах с начальным съ- наблюдаем отсутствие прояснения редуцированного: **съвѣстїю, скровище**.

Впрочем, встречаются и некоторые орфографические отступления от данного принципа, которые являются типичными для южнославянских рукописей:

6. Сочетания типа *TRЪT записываются только с ерем, идущим после плавного: **по плѣти, скврѣнною, въ жрътвѣ** [Ремнёва 2016: 54].

7. Слово **ныне** пишется только в виде **ниіа**.

В некоторых случаях наблюдаем колебания и отсутствие какой-либо закономерности в написании той или иной буквы в связи с отсутствием звукового различия этих пар букв в языке писца:

8. В тексте регулярна мена еров, причем чаще употребляется ь: **въ стѣи^х, грѣховѣ** (Р.мн.), **въ вѣкы вѣкомь**; хотя встречается и употребление ѣ на месте ь: **помощѣ**. Закономерностей, которым следовал писец в этом

¹ Выражаем благодарность А.А. Турилову за помощь в исправлении датировки памятника.

случае, нам обнаружить не удалось. Скорее всего, здесь мена является не позиционной, а случайной.

9. Регулярно смешиваются и и ы: **о̀у̀слиши, сподовѣ́мсе, жрътвенѣ́къ.**

Есть еще одна интересная орфографическая особенность текста, не имеющая под собой фонетической подоплеки:

10. Писец использует так называемое «о глазастое» в слове **очи/ѡчи.**

Текст рукописи переводной, в нём используется большое количество литургических терминов. Поэтому в лексике памятника наиболее интересным для анализа нам показалось соотношение славянизмов и заимствований для перевода религиозной терминологии.

1. Славянизмы.

а) Практически все основные литургические термины переведены, в рукописи не встречается лексических грецизмов для их номинации: **людиѣ** (греч. *χóρος*), **мѣтва кади́лна** и **мѣтва кадилу́**, **въздѣх**, покровь, **слоужба** (в значении ‘литургия’), **влѣдо** (без относительного прилагательного дорьно, анафорьно или стѡе при нём), хотя редакция Евфимия Тырновского предполагает сохранение грецизма **дискось** [Афанасьева 2015: 200]. Употребляется славянское слово **жрътвѣныкъ**, а не латинизм **олтарь**: **и въ жрътвѣныкъ въходоу** – это указывает на то, что текст по лексическим номинациям близок преславской редакции, в которой архаичные заимствования заменялись славянской лексикой [Афанасьева 2015: 192].

б) В тексте рукописи встречаются лексические южнославянизмы, но язык в целом остается стандартным церковнославянским. Нами обнаружен один случай употребления регионального наименования – **исходъ** в значении литургического термина ‘вход’ [Пентковская 2018: 38]: **та^ж мѣтвѡу юже глѣ^т сщѣнникъ въ исходъ**. Впрочем, употребляется и более общий термин **въходъ**: **сщѣнникъ мѣтвѣ кади́лноу ю. въходѣ.**

в) Термин троичный в значении ‘триипостасный’ – ранний южнославянизм, существует в рукописях с XII века: **трои́чной ѣдиной свѣ́тлости.**

г) Слово **дѡвли** встречается в очень ранних памятниках (XI–XII вв.) и начинает опять использоваться в XVII в., так что его использование в нашей рукописи доказывает, что текст редактировался в XVII веке.

д) Для передачи греческого термина *μονογενής* используется слово **ѣдиnorodный**: **юже на́здаль ѣси чѣтною крѣвѣю ѣдиnorodного сна твоѣго.** Это относит текст нашей рукописи к правленной (афонской) редакции [Пентковская 2018: 39]. В архаичных текстах данный термин переводится строго как **ѣдиночадый**.

е) Встречаются многокорневые образования, являющиеся поздними кальками с греческого: **великоподобно, радостотворное.**

2. Заимствования.

а) Только небольшое количество терминов обозначается заимствованием из греческого: **антими́сь**, **дѣаконь**, **ѣвѣліе**. Но все эти термины стандартны, в их переводе обычно не бывает вариаций.

б) Для обозначения священника в тексте используются две лексемы: **сщ҃енникъ** и **іерей**, причем первый вариант используется значительно чаще. Лексема **іерей** так же, как и слова из предыдущего пункта, является стандартной для номинации священнослужителя.

в) Но в молитве при перечислении грехов с греческого не переводится слово (і)покрѣтъство. Мы предполагаем, что данное слово содержалось в первом переводе Литургии на славянский язык и не подверглось дальнейшей правке.

Диалектных морфологических особенностей в тексте нет. Нам встретился лишь один случай сербского склонения существительных: **трѣици** (Д.ед.).

В синтаксисе памятника интересны перевод типичных греческих конструкций (пункты 1–4) и некоторые особенности согласования и управления (пункты 5, 6).

1. Встречается передача агенса родительным падежом с предлогом Ѡ (калькирование греческой конструкции $\alpha\lambda\omicron + \text{Gen.}$): **да възнесетсе <...> Ѡ хоудыхъ наши роукъ**.

2. В тексте употребляются два типа грецизированного управления (в отличие от притяжательного прилагательного или родительного падежа, которые являются славянскими аналогами данной конструкции):

– Дательный принадлежности: **стра блжены ти заповѣдей, съ безначелным ти оцѣ**.

– Дательный приименной: **творци блгимь дѣло**.

3. Достаточно частотна конструкция «**еже** + инфинитив» (калькирование греческой конструкции $\omega\sigma\tau\epsilon + \text{inf.}$): **въ еже преже ренны вънимати, еже во слѣжыти, еже сщ҃енную жрътвѣ приносити**.

4. Встречается калькирование греческой модели « $\mu\epsilon\tau\alpha + \text{Gen.}$ » в орудийном значении «**съ** + Т.п.», характерное для тырновской и русской редакций в отличие от афонской [Пентковская 2018: 51]: **свезавшихсе съ плътскыи желанми и сластми**.

5. Встречаются случаи отсутствия согласования между относительными местоимениями и словами, к которым они относятся:

– **Глава оцоу и сноу и стомѣ дхуу. Иже единой простѣи и неразделимой трѣици. иже съединяюци и ѡсцаюци на**.

– **менѣ радѣ грѣшнѣ. иже всакою скѣръною оугазвлѣнаго**.

Впрочем, чаще всего относительные местоимения согласуются и склоняются:

– **Ѡ ихъ же даль еси на. принашаемь кадило**.

6. Иногда писец заменяет винительный падеж на родительный: **просвѣти дшѣ наши грѣшны**.

7. Местоимение **твой** употребляется в возвратном значении: **не ѿми ѿ на твою помощь**.

Вывод

Совершенно ясно, что переписчик текста – серб. На это указывает целый ряд орфографических особенностей. Возможно, было несколько сербских переписчиков – носителей разных диалектов. На уровнях лексики и синтаксиса обнаружены преславские, афонские и тырновские черты. В лексике писец старается использовать славянскую, а не заимствованную терминологию за редкими исключениями, которые являются общепринятыми. В синтаксисе много калек с греческого. Это позволяет сделать вывод, что с момента перевода Евфимия Тырновского текст претерпел множество различных редакций, подвергаясь изменениям вплоть до XVII в., из которых наиболее ярко представлены обращение к славянской лексике и грецизация синтаксиса.

ЛИТЕРАТУРА

- Сырку П.А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Литургические труды патриарха Евфимия Тырновского. СПб. 1890.
- Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. М. 1979.
- История русского литературного языка XI – сер. XVIII вв.: Лингвотекстологический практикум: Учебное пособие / Под ред. М.Л. Ремнёвой. М. 2016.
- Пентковская Т.В.* Переводы Иерусалимского Типикона в славянской традиции. Лингвистический аспект. М. 2018.
- Афанасьева Т.И.* Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по служебникам XI–XV вв.). М. 2015.
- Станковић Р.* Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII в. Београд, 2012.
- Каталог славянских рукописей афонских обителей / Сост. А.А. Турилов, Л.В. Мошкова. 2-е изд. Београд, 2016.

М. Макевић¹
(Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Ментор: доц. др С. Вучковић

СУДБИНА МАЛОПРОДУКТИВНИХ И НЕПРОДУКТИВНИХ ИМЕНИЧКИХ СТАРΟΣЛОВЕНСКИХ СУФИКСА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ И РУСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду је приказана судбина неких малопродуктивних и непродуктивних именичких суфикса које налазимо у старословенском језику. То су суфикси *-išt(ь)*, *-ъčij(i)/ьčij(i)*, *-ataj(ь)*, *-išt(e)*, *-tv(a)*, *-zn(ь)*, *-ьb(a)*, *-ob(a)*, *-ьd(a)*, *-izn(a)*,

¹ mdmakevic@gmail.com

-*ъk(ъ)* и -*ъk(a)*. Показано је колико су и на који начин ти суфикси заступљени у савременом српском и руском језику, као и промене у њиховој продуктивности. Побројани су такође могући разлози оваквог стања у српском и руском језику.

Кључне речи: старословенски језик, српски језик, руски језик, творба речи, суфикси, продуктивност

1. Увод – У раду ћемо показати судбину неких непродуктивних и малопродуктивних именичких суфикса које налазимо у старословенском језику. То су суфикси -*išt(b)*, -*ъčij(i)/ъčij(i)*, -*ataj(b)*, -*išt(e)*, -*tv(a)*, -*zn(b)*, -*ъb(a)*, -*ob(a)*, -*ъd(a)*, -*izn(a)*, -*ъk(ъ)* и -*ъk(a)* (према Ефимова 2006).

Уз помоћ ових суфикса у старословенском језику нису творене нове лексеме или је то чињено изнимно ретко. Њих налазимо углавном у, како то Јефимова назива, „старим“ лексемама, тј. у оним речима које су у старословенски језик ушле из народног словенског говора (Ефимова 2006: 170). Неке од ових лексема и поред своје непродуктивности имале су високу фреквенцију, попут **сѣкровице** (67 потврда), **слоѣжѣба** (65 потврда), **зѣлоба** (46 потврда), **правѣда** (> 100 потврда) итд. Уз то, код појединих лексема се већ на старословенском нивоу суфикс могао издвојити само етимолошки; другим речима, не постоје забележене лексеме с истим кореном у старословенском језику (**нѣрице** 'скровиште, јазбина, брлог', **котѣка** 'сидро', **тетѣка**). То је свакако могло бити, и врло често је бивало, условљено тематиком старословенских текстова, где није било места појединим речима.

2. Суфикс -*išt(b)* – Значење овог суфикса у стсл. језику је прилично јасно и одређено – 'назив младунчета'. Забележено је свега осам лексема с овим суфиксом: **грѣличиць** 'грличић, грлић, птић грлице', **дѣтиць** 'дете', **козѣлиць** 'јаре', **люבודѣниць** 'незаконит син, копиле', **младениць/младѣниць** 'беба, мало дете', **отрочиць** 'дечак, дете', **пѣтиць** 'врабац' и **ровниць** 'слуга'. Садржај стсл. текстова зацело је утицао на овако мали број забележених лексема са суфиксом -*išt(b)*.

2. 1 У српском је овај суфикс проширио је семантику и може се сматрати врло продуктивним. Поред значења младунчета, добио је деминутивно значење, користи се приликом грађења презимена, може да уноси пејоративно значење итд. Развио је и аломорф -*чић*. Неколико примера: *зечић, хростић, вранчић, батачић, колачић, новинарчић, каменчић, царевич, неспособњаковић, анђелчић, багремчић, Петровић...*

2. 2 У савременом руском језику овај суфикс долази у два облика: -*ич* и -*ович*. Продуктиван је код грађења руских мушких патронима: *Иљич, Никитич, Иванович, Николаевич*, док у другим случајевима није продуктиван: *царевич, королевич, княжич* (називи сина онога који је означен мотивном речју) и *москвич, вятч, костромич, омич* (називи житеља места).

3. Суфикс -*ъčij(i)/ъčij(i)* – Овим суфиксом су се у стсл. означавале *nomina proffessionis*. Најчешће се сматра се да је туркијског порекла, иако постоји и мишљење да би могао бити словенског порекла (Селишчев 1951: 33). Лексема с овим суфиксом је свега четири: **коравѣчни** 'поморац, морепловац', **крѣмѣчни**

'крмар, крманош', кѣнигъчин 'зналац закона, књижник' и шаръчин 'сликар'. Све ове лексеме имају своје синониме са словенским суфиксима, нпр. **кораблъ-никъ**.

3. 1 Уколико узмемо за тачно преовлађујуће мишљење да је суфикс *-ъсїj(i)/ъсїj(i)* туркијског порекла¹, ако подведемо под њега суфикс истог порекла из османског турског језика *-ми-j(a)* и ако занемаримо прекид од неколико векова, онда можемо сматрати да је суфикс у српском, за разлику од старословенског, постао делимично продуктиван. Томе имамо „захвалити“ вишевековном ропству под Турцима и значајним језичким прожимањима у то доба. Иако су многе именице, како наводи Стјепан Бабић, „данас [...] архаизми, провинцијализми, фолклоризми или хисторизми [...] а на стандардној разини постоје друге ријечи“ ипак се њиме творе и нове лексеме (1986: 186). Творе се углавном од именичких и глаголских основа. И у српском овакве речи творбено-семантички припадају категорији назива занимања. Поред стилски неутралних изведеница (*бурегџија, тобија, бунарија, нишанџија*) већи број ових лексема има мање или више стилски обележено значење, погрдно или шаљиво (*камионџија, интересџија*), поготову оне изведене од глагола (*бунџија, галамџија, инаџија, рачунџија...*). Како наводи Божо Ћорић: „Стилској маркираности оваквих изведеница доприноси и чињеница што се формант *-џија* осећа још увек као страни елемент.“ (2008: 66)

3. 2 У руском језику имамо врло мало остатака овог суфикса. Он долази у два облика: *-ч(ий)* у именици придевске промене *доезжачий* (заст.) и *-чей* у именицама *казначей, книгочей* и *домрачей* (заст.).

4. Суфикс *-атаj(ъ)* – Именице са наведеним суфиксом имале су значење *nomina agentis*. Сам суфикс је балто-словенског порекла. Налазимо га само у неколиким речима: *ходатан* 'заступник', поред истозначног *исходатан* с додатим префиксом, *поводатан* 'вођа', *позоратан* 'гледалац' и *ратан* 'ратар, земљорадник'.

4. 1 Нема остатка овог суфикса у српском језику.

4. 2 У руском налазимо само неколико речи с овим суфиксом: *ходатай, оратай* (заст.) *глашатай, соглядатай, завсегдаатай*.

5. Суфикс *-išt(e)* – Међу речима с малопродуктивним суфиксима највише је речи са суфиксом *-išt(e)*. Најчешће означава место где се нешто налази, мада може означавати и неку ствар тј. предмет. Забележене су чак 32 лексеме: **вљддилице** 'место разврата', **вѣлагалице** 'торба', **врѣтице** 'врећа; одећа од грубог платна', **гноице** 'ђубриште за стајњак', **гревице** 'гроб', **гровице** 'исто', **жилице** 'место живљења', **жоүпице** 'гроб, гробница', **исходице** 'место изласка', **капице** 'идол', **нѣирице** 'скровиште, јазбина, брлог', **жзилице** 'затвор', **покровице** 'покривач', **попърнице** 'миља', **позорице** 'позориште, арена', **привѣжице** 'уточиште', **пристанице** 'пристаниште', **прѣтице** 'дроџици', **селице** 'место живљења', **сѣдалице** 'седиште', **сјдинице** 'судијска столица', **сјдилице** 'исто', **сјдице** 'исто', **сѣкровице** 'тајно место, скровиште; остава, амбар', **сѣньмице** 'место окупљања', **сѣвѣтилице** 'храм, светилиште', **тѣалице** 'скривено место,

¹ Суфикс је у старословенски ушао из неког од туркијских (турско-татарских) језика, с којима су Словени били у контакту на Балкану или на простору данашње Румуније или Мађарске – аварског, хунског, куманског или протобугарског (бугарског).

скровиште', **трѣвице** 'незнабожачки храм; олтар', **трѣжице** 'трг', оубѣжице 'склониште', **хранилице** 'склониште, уточиште' и **црѣкѣвице** 'незнабожачки храм'. Именице су се градиле од именичких и глаголских основа. Суфикс се користио и код „обнављања“ лексема.

5. 1 Суфикс *-išt(e)* је у савременом српском језику жив суфикс. Њиме се најчешће граде именице од именичких и глаголских основа. Значење је остало исто као у старословенском, дакле претежно означава место, а ретко какав предмет. Посебно је продуктиван његов аломорф *-(i/a)lišť(e)*. Неке од чешћих именица су *двориште, излетиште, средиште, земљиште, налазиште, биралиште, клизалиште, одмаралиште, игралиште* и многе друге.

5. 2 У руском језику значење именица са суфиксом *-išt(e)* углавном је подударно са значењима у стсл. и српском. Долази у три облика *-ищ(e), -бищ(e)* и *-лищ(e)*. Већина речи припада књижевном стилу, неке су и архаизми: *зимовище, прибежище, обиталище, жилище, вместилище, хранилище, кладбище, пастбище, пожарище, городище...* Ипак, аломорф *-лищ(e)* је жив код изведеница с месним значењем: *кормилице* (фазанов), *порхалище* (Шведова 1980: 153) и у пољопривредној терминологији: *каторфелище/ картофелянище, люцернище*.

6. Суфикс *-tv(a)* – Уз помоћ овога суфикса именице су се градиле искључиво од глагола. Већина лексема са суфиксом *-tv(a)* стога носе значење именовања глаголске радње. Такве су речи **клатва**, **ловитва** 'лов', **молитва** 'молба', **рѣватва** 'бол, севање', **сѣпаства** 'спасење, избављење', **жатва** и **желѣтва** 'туга'. Друге, пак, лексеме имају конкретно значење. Лексема **жрѣтва** налази се на пола пута, будући да има и једно и друго значење – 'приношење жртве' и 'жртва', док лексеме **бритва** и **паства** имају само конкретно значење.

6. 1 Непроодуктиван је суфикс и у српском, имамо неколико именица које га садрже: *клетва, молитва, заклетва, жетва, паства, жртва, бритва*.

6. 2 У руском је такође непродуктиван, налазимо га у готово истим као у српском лексемама *бритва, паства, жртва, битва, молитва, жатва, клятва, жратва* (једина има акценат на суфиксу).

7. Суфикс *-zn(ь)* – Као и у претходном случају, именице са суфиксом *-zn(ь)* биле су мотивисане глаголима. Означавале су назив процеса или резултат дејства, обележеног глаголом. Налазимо свега осам оваквих лексема: **богазнь** 'бојазан, страх', **болѣзнь** 'болест', **кагазнь** 'кајање', **покагазнь** 'покајање', **пригазнь** 'благодатност', **жизнь** 'живот', **кѣзнь** 'лукавство, сплетке; начин' и **кѣзнь** 'лукавство, сплетке'.

7. 1 Мртав суфикс у српском језику, готово и да нема остатака с њиме, осим именица књишког порекла *бојазан* и *саблазан*.

7. 2 И у руском суфикс је мртав. Тек неколике именице садрже овај суфикс: *болезнь, боязнь, жизнь, неприязнь*.

8. Суфикс *-ьb(a)* – Са овим суфиксом налазимо именице које су имале значење вршења радње. Те именице су, с једне стране, могле бити мотивисане глаголима, а с друге, именицама. У прву групу спадају **ицѣльва** 'излечење, исцељење', **мольва**, **слоуѣжѣва** 'опслуживање, услуга', **страдава** 'страдање, мучење', **жладѣва** 'губитак, штета'; и у једну и у другу групу би се могле сврстати именице **алѣ-**

чьба 'пост', **цѣльба** 'излечење, исцељење; лек', **сждьба** 'разматрање, решење; судска одлука', **влъшьба** 'враџбине' и **лѣчьба** 'лечење, исцељење'; у другу групу улазе именице **друџьба**, сватѣба, **стражьба** 'стража', **татѣба** 'крађа, пљачка', **врачьба** 'лечење, излечење' и **сватѣба** 'освећење'.

8. 1 Овај је суфикс остао непродуктиван и у српском језику. Творенице су се такође градиле од глаголских основа. Има релативно мали број изведеница, три-четири десетине. Неке од чешћих именица с овим суфиксом су: *примедба, сеоба, молба, жалба, свадба, паљба, берба, борба, изложба, наредба* и сл. Известно „оживљавање“ овог суфикса догодило се у вези са променама у западном делу српског језика, стварањем тзв. „хрватског новоговора“, где су створене нове речи коришћењем овог суфикса или „васкрснуте“ неке застареле речи.

8. 2 У руском језику суфикс *-ьb(a)*¹ је малопродуктиван, показује одређену продуктивност „у књижевном стилу“ (Шведова 1980: 163). Именице са њим граде се од глаголских основа. Неке лексеме су: *алчба, борьба, дружба, косьба, молотьба, просьба, служба, женитьба* и т. д.

9. Суфикс *-ob(a)* – Познате су само две старословенске именице с датим суфиксом: високофреквентна лексема **зѣлоба** и лексема **жѣрѣба**.

9. 1 У српском језику овај суфикс је мртав. Налазимо свега неколико именица с њиме: *гнусоба, ругоба, тегоба, гњилоба, грдоба, худоба, злоба, тескоба, утроба...* Све су настале од именичких или придевских основа.

9. 2 У руском налазимо мало остатака, суфикс је такође мртав: *жалоба, учеба, хвороба* (обл.), *злоба, трущоба, чащоба, утроба, худоба* и друге.

10. Суфикс *-ьd(a)* – Изузетно мали број лексема и са суфиксом *-ьd(a)* постоји у старословенском речнику, свега три. То су лексеме **правѣда** (изузетно високофреквентна, више од 100 потврда), **вражьда** 'непријатељство' (14 потврда) и хапакс **стражьда** 'стража'. Поред високе френквенције, лексема **правѣда** образује и велики број деривата, чак 16. Мали број примера с овим суфиксом може бити објашњен страном, германским пореклом његовим, самим тим он је имао недовољну конкурентност са словенским суфиксима са истим или сличним значењем.

10. 1 И у српском има врло мали број примера, суфикс је мртав. Имамо га у речима *правда* и *кривда*.

10. 2 У руском је исти случај. Налазимо га само у речима *правда* и *вражда*.

11. Суфикс *-изn(a)* – У само две именице издвајамо и суфикс *-изn(a)*: **главизна** 'суштина нечега, главна ствар' и **ѹкоризна** 'увреда'. Овде можда спада и лексема **тризна** 'награда', мада њена етимологија и морфемски састав нису довољно јасни.

11. 1 Нема остатака овог суфикса у српском језику.

11. 2 Делимично је продуктиван суфикс у руском језику. Гради именице углавном од придевских основа. Долази у два вида: *-изn(a)* и *-овизn(a)*. Ево неких примера таквих лексема: *укорзина, новизна, крутизна, белизна, дороговизна, кривизна, голубизна, дешевизна, Отчизна, желтизна...*

¹ У Руској граматици (Шведова 1980: 163) суфикси *-ьb(a)* и *-ob(a)* дати су заједно код именица образованих од глагола, под једном одредницом, тачније, други суфикс дат је као аломорф првога.

12. Суфикс *-ъk(ъ)* – У 15 именица налазимо наведени суфикс: **БЕСРАМЪКЪ** 'бестидник', **ЧЕТВРЪТЪКЪ**, **ИЗВЪГЪТЪКЪ** 'остатак, вишак', **ЛИХОТЪКЪ** 'исто', **НАЧАТЪКЪ** 'почетак', **НЕДОСТАТЪКЪ**, **ОПРЪСНЪКЪ** 'бесквасни хлеб', **ОСТАНЪКЪ** 'остатак', **ОСТАТЪКЪ**, **ПАТЪКЪ**, **ПОСЛЪДЪКЪ** 'последак, крај', **ПРИБЪГЪТЪКЪ** 'доходак, корист', **СЪПЛЕТЪКЪ** 'плетење', **СЪВИТЪКЪ** и **ШИПЪКЪ** 'ружа'. Творио је именице од именичких, глаголских придевских и бројних основа.

12. 1 Наведени суфикс постао је продуктиван у српском језику. Њиме се данас граде именице од глаголских (понајвише), именичких, придевских, бројних, прилошких и предлошких основа. Према основама од којих су настале навешћемо неке лексеме: *добитак, почетак, прасак, боравак, уштинак* (од глагола); *језичак, санак, кутак, прашак, гусак, тетак* (од именица); *десетак, петнаестак* (од бројева); *шиљак* (од придева); *мањак, вишак, напредак, назадак, потомак* (од прилога); *предак* (од предлога).

12. 2 И у руском језику је суфикс *-ъk(ъ)* постао продуктиван у значењу „оно што настаје као резултат деловања“, где се обично ради о називима предмета. Именице где је овај суфикс продуктиван творе се углавном од префиксалних глагола. Такве су именице *подарок, отпечаток, подросток, поселок, недостаток...* Код непродуктивног типа именице се граде од беспрефиксалних глагола и придева. У тај тип спадају лексеме *игрок, стрелок, каток, росток, поплавок; желток, валенок* и сл.

13. Суфикс *-ъk(a)* – Овај суфикс забележен је тек у трима старословенским лексемама: **КЛЪТЪКА** 'одаја, колиба', **КОТЪКА** 'сидро' и **ТЕТЪКА**.

13. 1 У српском је дати суфикс веома продуктиван и жив. Значења именица у којима учествује овај суфикс доста су шаролика и разграната. Њиме се граде именице од именица, придева, глагола, бројева и прилога неколиким типовима творбе, од којих је најпродуктивнији суфиксални тип. Навешћемо по неколико примера: *хришћанка, средњошколка, фризерка, Петровићка, Босанка, Нишлијка, брђанка, фазанка, сенка, воћка* (од именичких основа); *црнка, белоушка, ранка, лименка, реалка* (од придевских основа); *честитка, псовка, бајка, загонетка, оставка* (од глаголских основа); *двојка, петорка* (од бројева); *пречка* (од прилога).

13. 2 У руском је овај суфикс веома широко представљен. Доста је продуктиван. Има широк спектар значења. Лексеме са наследницима стсл. суфикса *-ъk(a)* творе се од глагола, придева, именица и бројева: *игрушка, настойка, терка, записка, кукушка...*; *попытка, браковка, рубка, задржска, бомбејска...*; *соседка, грузинка, скрипачка, турчанка...*; *ножска, шљапка, дорожска...*

14. ЗАКЉУЧАК. Из нашег рада видимо следеће: поједини старословенски суфикси остали су непродуктивни и у савременом српском и руском језику, неки су (п)остали малопродуктивни, док су други добили високу продуктивност. У прву групу спадају суфикси *-ъčij(i)/ъčij(i)* у руском, *-izn(a)* у српском језику, *-ataj(ъ), -tv(a), -zn(ъ), -ob(a), -ъd(a)* у оба језика; у другу, малопродуктивну групу спадају суфикси *-ъčij(i)/ъčij(i)* у српском, *-izn(a)* и *-išt(e)* у руском, *-ъb(a)* у оба језика; међу продуктивне суфиксе потпадају *-išt(e)* у српском језику, *-išt(ъ), -ъk(ъ)* и *-ъk(a)* у оба језика. Осим тога, многи суфикси су проширили како могућност

грађења од појединих основа, тако и спектар значења, док су поједини добили и нове аломорфе. То се поготову односи на суфиксе који су постали продуктивни.

Табела 1. Приказ продуктивности суфикса у старословенском, српском и руском језику

Продуктивност		Непродуктиван	Малопродуктиван	Продуктиван
Суфикс				
-išt(ь) / -ић / -ич	стел.		+	
	срп.			+
	рус.			+
-ъčij(i)/ъčij(i) / -učj(a) / -ч(иї)/-чей	стел.	+		
	срп.		+	
	рус.	+		
-ataj(ь) / - / -атаї	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.	+		
-išt(e) / -ишт(e) / -ищ(e)	стел.		+	
	срп.			+
	рус.		+	
-tv(a) / -тв(a) / -тв(a)	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.	+		
-zn(ь) / -з(a)н / - знъ	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.	+		
-ъb(a) / -б(a) / -б(a)	стел.		+	
	срп.		+	
	рус.		+	
-ob(a) / -об(a) / -об(a)	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.	+		
-ъd(a) / -д(a) / -д(a)	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.	+		
-izn(a) / - / -изн(a)	стел.	+		
	срп.	+		
	рус.		+	
-ъk(ь) / -(a)к / -(o)к	стел.		+	
	срп.			+
	рус.			+

-ъk(a) / -к(a) / -к(a)	стсл.	+		
	срп.			+
	рус.			+

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1986: *Babić Stjepan. Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU.
- Бошковић 2007: *Бошковић Радосав. Основи упоредне граматике словенских језика: фонетика, морфологија, грађење речи*, Београд : Чигоја штампа.
- Ефимова 2006: *Ефимова В.С, Старославянская словообразовательная морфемика*, Москва: Институт славяноведения РАН.
- Николић М. 2000: *Николић Мирослав. Обратни речник српскога језика*, Нови Сад: Матица Српска, Београд: Институт за српски језик САНУ : Палчић (Београд: Хелета).
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика, I–VI*, Загреб – Нови Сад, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959-.
- СП: *Słownik prasłowiański* [ред. F. Sławski], том I–V, Polska akademія nauk, 1974-.
- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.
- Ђорић 2008: *Ђорић Божо. Творба именица у српском језику (одабране теме)*, Београд : Чигоја штампа.
- Шведова 1980: *Шведова Н.Ю. (гл. ред.), Русская грамматика – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология.*, М.: Наука, 1980.

А.А. Назаркина¹
(МГУ имени Н.П. Огарёва, г. Саранск)
Научный руководитель: доц., к.ф.н. С.А. Кабанова

ЯЗЫКОВОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПЕЧАЛИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И СЕРБСКОГО ЯЗЫКОВ)

Статья посвящена рассмотрению языковых конструкций, представляющих физические и вербальные проявления эмоционального состояния печали. Дается трактовка данного состояния психологами и лингвистами, а также делается попытка обозначить основные факторы, активизирующие данное состояние. Анализируются глагольные и неглагольные конструкции со значением описания и выражения эмоционального состояния печали и возможности их перевода на сербский язык.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональное состояние, глагольные конструкции, симптомы проявления эмоционального состояния.

¹ annaz9810@gmail.com

Среди огромного количества человеческих эмоций несомненный интерес представляет печаль как состояние душевной муки, связанное с утратой чего-то значимого для человека: постоянного психологического общения с близким человеком или с другими людьми (ощущение одиночества), потеря перспективы в достижении поставленной цели.

Само понятие печали по-разному трактуется представителями гуманитарных наук: так, доктор психологических Е.П. Ильин трактует понятие печаль как фрустрационную эмоцию, вызываемую разлукой, психологической изоляцией или несбывшейся надеждой [Ильин, с. 184]. Авторы краткого психолого-филологического словаря «Тысяча состояний души» трактуют печаль как грусть, тоску, горе, исходя из первоначального значения ‘то, что жжёт’ и отмечает родство со словами *печься* (о ком-л.), *печь*), под *мучительной грустью* (ср. тревогой, унынием, томлением души, скорбью) понимается тоска [Летягова, с. 255]. Словарь синонимов Н.А. Абрамова относит лексемы печаль, грусть, скорбь и горе к синонимам [1]. Словарь Матицы сербской приводит четыре значения слова *туга*, причём первое – ‘душевная боль, вызванная несчастьем или большой тоской, душевное страдание, горе, печаль’ [РМСМХ, т. 6, с. 325]. Мы полагаем, что понятие *печаль* стоит рассматривать широко, то есть *печаль* – это и грусть (наименее интенсивное проявление), и скорбь (наиболее глубокое, интенсивное проявление, как отмечено в толковом словаре Кузнецова, связано с чьей-л. смертью) [2, с. 1199], и горе (самое глубокое, мрачное проявление печали) [2, с. 219].

Предметом нашего исследования являются конструкции, репрезентирующие эмоциональное состояние печали, в русском и сербском языках. Иллюстративный материал извлечён из произведений русских авторов и переводов их на сербский язык.

1. Первый тип конструкций связан с собственно языковым представлением испытываемого состояния, т. е. субъект состояния прямо заявляет о том, что испытывает названную негативную эмоцию. На уровне языковой презентации русской лично-субъектной конструкции соответствует сербская безличная конструкция с косвенным субъектным дополнением, или же русской безличной конструкции с безлично-предикативным словом соответствует аналогичная сербская конструкция; широкий контекст даёт указание на то, с каким событием связано данное состояние: « – Я так страдаю! – продолжала она, не слушая его. – Я все время думала только о вас, я жила мыслями о вас». – ср. « – Мени је тако тешко! – настављаше она не слушајући га. – Ја сам за све ово време мислила само о вама, ја сам живела у мислима на вас» [Чехов А. П., *Ариадна*; 8]. – ср. следующий фрагмент из пьесы А.П. Чехова «Дядя Ваня»: «ВОЙНИЦКИЙ (крепко целует руку у Елены Андреевны): Прощайте... Простите... Никогда больше не увидимся...

АСТРОВ (Убирает со стола краски и прячет их в чемодан): Что же ты не идешь проводить?

ВОЙНИЦКИЙ: Пусть уезжают, а я... я не могу. Мне тяжело.

Надо поскорей занять себя чем-нибудь...». – ср. «ВОЈНИЦКИ (топло љуби руку Јелени Андрејевни): Збогом ... Опростите ... Никад се више нећемо видети.

АСТРОВ (склања са стола боје и ставља их у кофер): Што не идеш да их испратиш?

ВОЈНИЦКИ: Нека они путују ... а ја ... ја не могу. Мени је тешко»

[Чехов А. П., Дядя Ваня; 10].

Таким образом, разлука, или физическое / психологическое отделение, является одним из основных и наиболее частых активаторов печали [Изард, с.197].

В ином случае речь идёт о восприятии наблюдателем состояния, испытываемого партнёром – тогда автором используется глагол **грустити** и под., что в переводе на сербский язык передаётся конструкцией с глаголом **снуждити** се или глагольно-именным сочетанием **остати снужден**: *«Гость долго грустил и дёргался, но наконец заговорил: – Видите ли, какая странная история, я здесь сижу из-за того же, что и вы, именно из-за Понтия Пилата, – тут гость пугливо оглянулся и сказал: – Дело в том, что год тому назад я написал о Пилате роман» [М.А. Булгаков, Мастер и Маргарита; 3]. – ср. «Гост је дуго остао снужден и трзао се, али је на крају проговорио: Видите како је то чудно, ја сам овде због исте ствари због које и ви, управо због Понтија Пилата – ту се гост плашљиво осврнуо и рекао: – Ствар је у томе што сам пре годину дана написао роман о Пилату» [М.А. Булгаков, Мајстор и Маргарита; 3].* В данном контексте, на наш взгляд, речь идёт о переживании героем сразу нескольких эмоций – печали и растерянности, смешанных со страхом неправильно быть понятым. Кроме того, иллюстративный материал позволяет назвать испытываемое состояние душевной болью, что совпадает с трактовкой Словаря Матицы сербской: *« – О, я глупец! – бормотал он, раскачиваясь на камне в душевной боли и ногтями царапая смуглую грудь...» [М.А. Булгаков, Мастер и Маргарита; 3]. – ср.: « – О, ја будала... – мрмљао је он, њишући се на камену у душевном болу и гребући ноктима преплануле груди...» [М.А. Булгаков, Мајстор и Маргарита; 3].*

2. Конструкции второго типа описывают симптомы проявления состояния печали, причём в подобном случае частотны конструкции со словами-соматизмами (рука, нога, глаза). В рассматриваемых случаях, как правило, используется комплексное описание проявления негативной эмоции, то есть, кроме лексем, обозначающих положение данных частей тела, или связанные с ними действия (*заламывать, скрестить, взмахивать* и под.), используются лексеммы со значением звукового проявления эмоции (плач, крики, рыдания), см., например, следующий фрагмент: *«В одиннадцатом часу ворвалась в Варьете мадам Римская. Она рыдала и заламывала руки. Василий Степанович совершенно растерялся и не знал, что ей посоветовать» [М.А. Булгаков, Мастер и Маргарита; 3]. – ср. «После десет у Варијете је дошла мадам Римска. Јецала је и кришила руке. Василиј Степанович се потпуно збунио и није знао шта да јој каже» [М.А. Булгаков, Мајстор и Маргарита; 3].* В подобном случае русской лично-субъектной конструкции соответствует сербская личная конструкция с отсутствующим подлежа-

щим, известным из ближайшего контекста. В случаях, аналогичных подобному, речь идёт о переживании утраты близкого человека, причём подобное переживание сопровождается ещё и слёзотечением, что на языковом уровне выражается конструкциями со словом слёзы, причём сербский перевод даёт конструкцию с именем прилагательным, что, на наш взгляд, передаёт остроту восприятия наблюдателем эмоции, испытываемой субъектом: «– Дядя, у тебя на глазах слёзы!

ВОЙНИЦКИЙ: Какие слёзы? Ничего нет... вздор... Ты сейчас взглянула на меня, как покойная твоя мать. Милая моя...». – ср. « – Ујко, очи су ти пуне суза!

ВОЈНИЦКИ: Какве сузе! Ништа... глупости ... Малочас си ме погледала као твоја покојна мати. Мила моја ...»

[Чехов А. П., Дядя Ваня; 10].

В ситуации описания переживаний субъекта, связанных с крушением надежд, разочарованием, часто используются глаголы физиологического изменения в комплексе с глаголами звукового проявления эмоции; таким образом, налицо портретная характеристика субъекта, выражающая нарастание признаков испытываемой эмоции: «Вторая моя печаль – Варя. Она привыкла рано вставать и работать, и теперь без труда она как рыба без воды. Похудела, побледнела и плачет, бедняжка...». – ср. «Друга ми је брига – Варја. Она је научила да рано устаје и да ради, и сад је, без посла, као риба без воде. Смршала је, побледела и плаче, сиротица...» [А.П. Чехов. Вишнёвый сад; 9].

В контексте описания жалости человека к другому используются конструкции с глаголами плакать, заплакать в сочетании с количественно-определятельными наречиями со значением степени проявления признака, см., например, фрагмент из романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита», когда Маргарита вытаскивает из печи остатки сожжённого романа (перевод на сербский язык показывает аналогию в передаче соответствующего значения): «Тихо вскрикнув, она голыми руками выбросила из печки на пол последнее, что там оставалось, пачку, которая занялась снизу. <...>. Я ногами затоптал огонь, а она повалилась на диван и заплакала неудержимо и судорожно» [М.А. Булгаков. Мастер и Маргарита; 3]. – ср. «Тихо крикнувши, голим рукама је избацила из пећи на под последње што је остало, свежањ који је одоздо хватао пламен. <...>. Ногама сам угасио пламен, а она се сручила на отоман и заплакала незадрживо и грчевито» [М.А. Булгаков. Мајстор и Маргарита; 3].

Таким образом, приведённые примеры показывают, что лексические средства репрезентации эмоционального состояния печали в произведениях русских авторов и переводе на сербский язык показывают известную близость и достаточно полно и точно описывают названную эмоцию. Следует сказать, что большая часть исследуемых конструкций описывает симптоматику проявления данного состояния, поскольку, на наш взгляд, прямое языковое выражение субъектного состояния связано с предельной степенью его переживания – обычно именно по «языку тела» можно определить, что именно испытывает субъект.

ЛИТЕРАТУРА

- Абрамов Н.А.* Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. [Электронный ресурс]. / Н.А. Абрамов // Онлайн словарь русских синонимов. – Режим доступа: http://slovonline.ru/slovar_sinonimov/
- Большой толковый словарь русского языка. / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 2000. – 1536 с.
- Булгаков. М.А.* Мастер и Маргарита. [Электронный ресурс]. / М.А. Булгаков. – Режим доступа: https://vk.com/doc291506156_481311310?hash=681c73c08d0290431e&dl=9e4842980071861313 (Дата обращения: 20.10.19)
- Изард К.Э.* Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2009. – 464 с.
- Ильин Е.П.* Эмоции и чувства. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 783 с.
- Летягова Т.В.* Тысяча состояний души: краткий психолого-филологический словарь / Т.В. Летягова, Н.Н. Романова, А.В. Филиппов. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 424 с.
- РМСМХ – Речник српскохрватскога књижевног језика. У 6 књ. Књ. 6. (С – Ш). Нови Сад, 1976. – 1039 с.
- Чехов А.П.* Ариадна. [Электронный ресурс]. / А.П. Чехов. – Режим доступа: <http://serblang.ru/rasskazy-chехova-s-parallelnym-perevodom/> (Дата обращения: 25.10.19)
- Чехов А.П.* Вишнёвый сад. [Электронный ресурс]. / А.П. Чехов. – Режим доступа: <http://serblang.ru/rasskazy-chехova-s-parallelnym-perevodom/> (Дата обращения: 25.10.19)
- Чехов А.П.* Дядя Ваня. [Электронный ресурс]. / А.П. Чехов. – Режим доступа: <http://serblang.ru/rasskazy-chехova-s-parallelnym-perevodom/> (Дата обращения: 25.10.19)

А. Реџић¹
(Балканолошки институт САНУ)
Ментор: др С. Ђурковић

ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ СИРИНИЋА

У раду се описује фонолошки систем северношарпланинске жупе Сирињић. Разматрају се акценат, вокалски систем и поједине појаве у вези са њим: очуван полугласник, актуелно стање замене јата на лексичком нивоу, регионалне неуобичајености у рефлексу назала задњег реда, особености вокалног р и појава неслоговоног у. Затим, описује се консонантизам са посебним освртом на вредности појединих фонема на алофонском и фонолошком нивоу, као и две појаве овог подсистема: антиципацијска палаталност и депалатализација. Описи и закључци дати су у највећој мери са ослоном на досадашње објављене радове о појединостима испитиваног фонолошког система са тежњом да се дати подаци истовремено илуструју примерима из наше грађе новијег датума, као и да се стање дато на основу нешто старијег материјала упореди са актуелним.

Кључне речи: фонолошки систем, жупа Сирињић, вокализам, акценат, консонантизам, репликација

¹ andjela.redzic@gmail.com

1.1. Сиринићки говор

Говор Сиринића није детаљно обрађен, односно о њему не постоји целовита монографија. О појединостима сиринићког говора можемо се обавестити у појединачним радовима¹ или у напоменама и узгредно у вези са другим говорима у близини. Говор северношарпланинске жупе Сиринић (локално име: Сиринићка жупа), један је од говора призренско-јужноморавског говорног типа са иновацијама карактеристичним за шарпланински масив. Р. Младеновић (Младеновић 2015а: 405) говор жупе Сиринић (заједно са говорима Метохијске котлине која има косовско-ресавски говорни тип на северу и призренско-јужноморавски на југу и у централним областима, као и са говорима Косовске котлине) издваја у засебан део призренско-јужноморавског дијалекта: косовско-метохијско-сиринићки поддијалекат. У овом раду је реч само о једном нивоу сиринићког говора, о његовом фонолошком систему, дакле о инвентару фонолошких јединица и појединим њиховим особеностима.

1.2. Корпус

У овоме се раду пре свега ослањамо на постојеће радове о појединим цртама фонолошког система Сиринића, стога он једним својим делом чини синтезу досадашњих истраживања сиринићког говора на српском језику. Овакви радови чине и полазну тачку у погледу бележења појединих гласова и свакако њиховог описа. Фонолошки систем овог говора испитујемо на грађи која се састоји из аудио материјала прикупљеног у различитим периодима. За корпус је коришћена теренска грађа документована у тимским теренским истраживањима 2003. године у оквиру пројекта Истраживање словенских говора на косову и метохији (у даљем тексту ДАБИ 2003).² Будући да је ова грађа коришћена и у поменутих радовима, она служи за контролни корпус, као и за илустрацију наведеног, док главни део корпуса чине следећи аудио снимци: снимак разговора са информатором из Севца забележен за потребе израде семинарског рада из 2017. године (у даљем тексту Сев 2017), аудио снимци неформалних разговора у селу Штрпце прикупљани током 2018. и 2019. године и снимак у селу Врбештица (у даљем тексту Штрп 18/19 и Врб 2019), као и снимци коришћени за израду мастер рада о бошкачком, тајном занатском језику (у даљем тексту Бошк 2019)³. Разлог за овакву поделу грађе јесте наш циљ да забележимо актуелно стање говора и проверимо евентуалне промене настале у периоду од готово две деценије. Будући да се традиционално

¹ О сиринићком говору највише је писао дијалектолог Радивоје Младеновић, стога ће се највећи део овога рада ослањати на његова истраживања.

² Грађа документована 2003. године у оквиру пројекта Истраживање словенских говора на КиМ депонована је у Дигитални архив Балканолошког института САНУ, а налази се, такође и у звучном архиву Института за српски језик САНУ.

³ Мастер рад „Лексичко-семантичке и функционално-стилистичке карактеристике бошкачког језика“ (аутор Анђела Рецић) одбрањен је на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2019. године, а за потребе истраживања овог идиома вођени су разговори с двома групама саговорника, онима просечне старости педесет година и онима просечне старости двадесет година.

за најрелевантније информаторе за дијалекат узимају старије особе, могло би се рећи да рад почива на истраживању њиховог говора, па смо тако и сами водили разговоре са људима просечне старости седамдесет година (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019)¹. Говор људи средњих (Бошк 2019) и млађих генерација само помињемо на оним местима на којима сматрамо да је неопходно, тј. онда када је разлика у изговору на нивоу генерација сигурна и за то имамо потврде². Говор млађих, пре свега у светлу актуелне дедијалектизације, требало би посебно испитати.

1.3. МЕТОДОЛОГИЈА

Грађа коју смо већ поменули као своју (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019, Бошк 2019) прикупљана је за различите потребе, али сваки снимак носи корисне податке у вези са фонетским, односно фонолошким особинама истраживаног говора. Разговор је био тематски усмерен на причу о прошлости, детињству и обичајима на снимцима Сев 2017 и Врб 2019, односно на тајни језик мајстора на снимку Бошк 2019, док су на снимцима који чине грађу Штр 18/19 забележени неформални разговори. Према нашој оцени, сав материјал је дијалекатски релевантан. Изнесена мишљења у раду заснивају се на датој литератури и перцепцији истраживача, будући да снимци нису направљени у идеалним условима и стога не подлежу анализи помоћу посебних програма, као што је Прат³. За поједина објашњења која се обично тичу неког другог језичког нивоа користимо се и усменим потврдама и објашњењима изворних говорника из Сиринића (из села Штрпце).

Границе жупе Сиринић

2. Жупа Сиринић се налази на североисточном подножју Шар-планине, у горњем току реке Лепенац.

Сиринић има своје јасно одређене границе: обухвата цео слив горњег тока Лепенца. Жупа је, по својој равници по дну Лепенчеве долине, издуженог облика, углавном упоредничког пружања. [...] На јужној страни се тај обод протежесве до оштрог шарског гребена. [...] Западна граница јој се од врха Бистре спушта на превој Превалац, а затим иде Билом планине Ошљака, која, као и превој Превалац, одваја Сиринић од суседне Сретечке Жупе или Средске. Од Ошљака се даље на северозападној страни граница Сиринића протеже билом Коца Балкана и планине Жара или Грмовате, које га одвајају од призренског Подгора. Северну границу му чине огранци Језерачке Планине, Студеница и Куркулица, одакле се преко Гребера граница спушта према поменутој Бродској Клисури на источној косовској страни (Урошевић 1948: 117).

„У овим границама налазе се следећа села: Севце, Јажинце, Штрпце, Готовуша, Драјковце, Фираје и Брод, на децној, а Врбештица, Беревце, Сушиће, Горња Битиња, Доња Битиња, Вича, Коштањево и Ижанце, на левој страни Лепенца“ (Букумирић 1988: 253). Села Сиринића припадају општини Штрпце у којој Срби

¹ Житељи ових села одабрани су из практичног разлога: са њима смо у контакту.

² Будући да познајемо велики број изворних говорника из Сиринића, нека објашњења, односно илустрације биће дати на основу њиховог усменог казивања.

³ В. детаљније у Voersma 2001.

чине већинско становништво, а већину српског становништва чине староседеоци.¹ Део становништва је досељен из кучко-васојевићког правца и дијалекатски се уклопио у Сиринићки говор (Младеновић 2005: 173). У доњем делу Сиринића живе Албанци (села Фираја [у литератури наведено као *Фираје*, али код локалног становништва искључиво *Фираја*], Брод, Коштањево и Ижање), али топоними попут *Фираје*, који је превод за словенско *Папрадин* / *Папраћин* или *Папрачин*, заједно са остацима православних цркава и гробља у овим селима сведоче о томе да су ова насеља раније била српска (Младеновић 2016а: 69). Сиринић се као жупа први пут помиње 1331. године када је цар Душан Хиландару поклонио „планину Млечни от више Сиринића“ (Задужбине Косова: 334 према Младеновић 2005: 168), док је село ове жупе, Беревце [у локалном говору Беревце/Береџце], поменуто још у повељама XII в (исто).

АКЦЕНАТ

3. Као и у осталим говорима призренско-тимочке зоне, и у говору Сиринића изгубљене су опозиције и по квантитету и по квалитету. Акценат је, дакле, експиратораног типа, чији се опис може наћи у већини дијалекатских студија о српском језику: „По природи је кратак, интензиван и представља гласовни удар којим се један slog по јачини и дужини издваја из гласовне сјелине“ (Окука, 2008: 235) *комишје, седи, тако, мене, божем* (Сев 2017); *дошла, нормално, гуљва, дома* (Бошк 2019);

„Брисање прозодијског квантитета и квалитета и стварање акцента експираторног типа, као део општег упрошћавања језичке структуре, један је од маркантних балканизама“ (Младеновић 2015: 8). Дистрибуција акцента у овим говорима може бити различита, па тако Младеновић разликује три типа: 1. Први тип акцентуације јесте онај у којем је место акцента у начелу старо (слично оном у руском језику и чакавском дијалекту), тј. дистрибуција је слободна са евентуалним померањима која се могу објаснити унутрашњим развојем; 2. Други тип јесте нефонолошки ритамски акценат, његов најраспрострањенији тип јесте антепенултимски, али постоји и пенултимски; трећи тип јесте парадигматски и овде се акценат фиксира за исти slog граматичке односно творбене основе (в. детаљно у

¹ Податке о тачном броју становника не наводимо у основном тексту због непоузданих, односно неусаглашених постојећих информација. Будући да у последњем попису становништва Републике Србије (Попис становништва, домаћинства и станова 2011.) нису наведени подаци за АП Косово и Метохију, овде наводимо податке добијене на основу претраге на интернету. Према Popisu stanovništva 2011 Агенције за статистику Косова (Agjencia e Statistikave të Kosovës на адреси <https://ask.rks-gov.net/>), општина Штрпце има 6949 становника, али се на захтев о етничкој припадности не приказују подаци о томе. Подаци о етничкој припадности се могу наћи на Википедији, на страници која као референцу даје Агенцију за статистику Косова, (https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%B0_2011._%D0%BD%D0%B0_%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%83): Срба је 3757, Албанаца 3148, док је осталих 44 подељено у групама „Бошњаци“, „Роми“, „Ашкалије“, „Остали“, „Неизјашњени“ и „Непознато“. У чланку се такође наводи да је највећи део српског становништва на Косову и Метохији бојкотовао попис. Такође на Википедији у чланку о општини Штрпце (https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9E%D0%BF%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A8%D1%82%D1%80%D0%BF%D1%86%D0%B5), могу се наћи следеће информације: укупан број становника општине Штрпце је 13600, Срба је 9100, Албанаца 4500, а Рома 30. Подаци су наведени „према процени из 2007. године“, без позивања на изворе.

Младеновић 2015: 9–10). У Сиринићком говору место акцента је фиксирано на пенултими, што је „резултат аутохтоног развитка, свакако подупртог близином антепенултимског акцента на Шар-планини [нпр. говори западномакедонског подручја, говор шар-планинске жупе Гора и Средске], али и померањем акцента са отворене и затворене ултима на пенултиму“ (Младеновић 2015: 10), нпр. *побѣгла, испрво, купѣно* (Врб 2019), *најбогат, деџа, жѣна* (Сев 2017). Од поменутих дистрибуције има изузетака:

– са задржаним старим местом акцента, обично код прилога, показних заменица и појединих топонима: *Београд, онóј/онáј* (Сев 2017), *наћѣс, одмá, отуд* (Штр 18/19)

– акценат на ултими као резултат сажимања истих вокала при чему је акценат остао на старом месту: *дизá, купувá* (Сев 2017),

– у говору једног информатора забележен и маргинални пример синтагматског акцента, проузрокован емфатичким истицањем, односно логичким акцентом у реченици: *нó стар* (Сев 2017). Код аналитичке компарације иначе акценат увек остаје на придеву, односно прилогу¹.

– у позајмљеницама (старим и новим) *коџá, фрижидѣр* (Штр 18/19, Бошк 2019), *инжињѣр* (Врб 2019).

Према нашој процени, квантитетске опозиције елиминисане су и у неакцентованим слоговима; нема ни преакценатских, ни постакценатских дужина. Евентуална варирања у акценту у вези су са реченичним акцентом, односно интонацијом или емфатичким истицањем. Код најстаријих говорника се може чути акценат налик на дугосилазни или дугоузлазни, тј. вокално *p* изговара се продужено²: *црква, срце* (Врб 2019), дуже трајање тона вокала може се чути и код једносложних речи *у•мр, нó•н* (Штр 18/19) међутим, и ово би се пре могло објаснити истицањем управо због тога што се не јавља само код речи које у новоштокавским говорима имају дугосилазни акценат. Будући да акценат може бити и значајно средство за семантичку и друге диференцијације у језику, како се то често наводи у вези са српским мелодијским акцентом, могли бисмо на основу описа експираторног акцента закључити да су овакви српски говори изгубили ту могућност. Међутим, ова улога акцента није неповратно изгубљена већ је преиначена у њему близак ниво – интонацију. Реченични тон се може преобликовати тако да највиши део буде на речи која се жели истаћи, без обзира на њено место у реченици. Као последица овога, обично код млађих говорника, интонација утиче на стварање акцената који личи на дигосилазни и дугоузлазни. Нпр. *не га стаљај на астал, у џѣп га тури и не ви је овој нијац него веће*³. Интонацију би требало посебно испитати на материјалу прикупљеном у посебним условима.

¹ У овом говору могућа је и компарација других врста речи, нпр. именица *домаћица је она него ја*; прилога: *оди по овамо* (на основу примера добијених усмено од изворног говорника).

² Младеновић овакаву артикулацију вокалног *p* објашњава језичким контактима (в. детљаније у т. 4.6.).

³ Последња два примера чули смо уживо од изворног говорника.

ВОКАЛСКИ СИСТЕМ

4. Вокалски систем говора жупе Сиринић састоји се из пет вокала који су као у књижевном језику *a, e, u, o, y*, затим полугласника *ə*, а вокалску функцију врши и сонант *p*. Основни вокалски систем једнак је једном од два модела које даје и Симеонов коментаришући вокалске системе језика балканског језичког савеза (Симеонов 1977: 55):

и	е	
у	о	+ p
ə		
а		

ОТВАРАЊЕ И ЗАТВАРАЊЕ ВОКАЛА

4.1. Премда на укупан број вокала у овом говору не утичу опозиције по квалитету и квантитету, број вокала у говору је знатно већи од стандардних $5 + 1$, иако те разлике немају фонолошку улогу. Вокали се у сиринићком говору под акцентом могу отварати, односно затварати. Како бележи А. Пецо, природа вокала у призренско-јужноморавском говорном типу зависи од суседних гласова и места акцента, те даје шему у којој, поред основних вокала и варијација полугласника, место заузимају и затворене варијанте вокала *o, a, e* (Ресо 1989: 43–44). М. Окука (Окука 2008: 233) наводи да отвореност, односно затвореност вокала у призренско-јужноморавском говорном типу зависи од суседних консонаната и акцента: вокали се приметно затварају у вези с назалима и лабијалима. Окука такође наводи да у неким говорима постоји диференцијација на основу некадашњег квантитета акцента. О овоме говори и Павле Ивић као о случају префонологизације квантитета у квалитет у говорима призренско-јужноморавског дијалекта (Ивић 1990: 163–171). Наиме, вокали *o* и *e* који су пре губљења квантитативних и квалитативних опозиција у овим говорима били у кратком слогу се отварају, а они који су били у дугим се затварају (Ивић 1990: 163). Постоје примери ових вокала који се у говору информатора чују као унеколико другачији у односу на њихов уобичајен лик, међутим, није сигурно да ли су баш затворени, док би се за отворене могло рећи да јесу такви, отворени.

Р. Младеновић (Младеновић 2013: 70–76) ову појаву доводи у везу са местом акцента, искључујући притом префонологизацију квантитета у квалитет. Коментаришући отварање, затварање и дифтонгизацију средњих вокала у говору Горе, Младеновић наводи „факултативност ове појаве [префонологизације квалитета у квантитет – прим. AP], међутим, упућује на различита наслојавања у процесу контаката са суседним насељима и областима, у којима – чини се – префонологизације није било. *Овде се мисли пре свега на говор Сиринића* [курзив наш] [...]“ (Младеновић 2013: 72). Према примерима из материјала у којима се средњи вокали чују измењено, као и искуству и језичком осећању аутора, могло би се закључити да је сигурно то да се овакви (или барем у већој мери измењени) вокали јављају онда када су под акцентом и да су у вези са емфатичким истицањем

(детаљан приказ услова и позиција за отворен и затворен изговор средњих вокала в. у Младеновић 2019: 317-322). У новијој грађи (Сев 2017, Врб 2019) смо пронашли потврде за примере које Ивић наводи са затвореним *e*, а и у материјалу се чују измењено: *л'éпо, бéло жíто*; потврде за примере са затвореним *o*, изговореним измењено: *тóј, óн, онóј, дóма, нóсле*; затим потврде за примере с отвореним *e*: *дéца, месéца, дал'éко, тéшко*; и потврде за примере с отвореним *o*: *вóда, дóле, најбóгат, дóбро*. Међутим, сматрамо да би отвореност, односно затвореност требало детаљније испитати помоћу објективних метода, за шта би требало такође имати материјал снимљен у бољим условима и материјал прикупљен посебно за ту прилику.

У материјалу Бошк 2019 нисмо пронашли ниједан пример отвореног или затвореног изговора вокала. Очигледно измењене вокале такође нисмо приметили ни у разговорима с изворним говорницима.

Полугласник

4.2. Полугласник и његово постојање у говорима призренско-тимочког (-јужноморавског) типа битно је место сваког истраживања ових говора, па се тако може навести да се и овде јавља полугласник за који Белић наводи да „звук који се тада образује [при артикулацији полугласника] је налик на врло кратку, моменталну звучност сугласника или вокала” (Белић 1905: 43) и он може стајати и на месту некадашњих полугласника, дакле, као континуант некадашњих словенских редукованих вокала, при чему је разлика између полугласника предњег и полугласника задњег реда неутралисана. Из новије литературе, а у директној вези с овим питањем:

Осим полугласника који је континуант некадашњих јерова, у сиринићком говору срећу се и новији полугласници који су различитог порекла. Опстанак полугласника и његове артикулационе карактеристике, затим нови полугласник настао редукцијом пуних вокала, дистрибуција нових факултативних полугласника у овом ареалу упућују на балканистички утицај и на контактни вокализам несловенских балканских језика (Младеновић 2018: 213).

Како Младеновић наводи и илуструје, полугласник се у овом говору јавља и у коренским морфемама и у афиксима: *дън, зъва, вьшке, тьд, събор; ченичън, братанъц* и сл. Постоји такође и секундарни полугласник у финалним слоговима (*ветър, огъњ*), као и полугласник турског порекла (*сандък, јастък*) и полугласник настао као резултат редукције вокала (*дъгъчъч, мътка*) (в. Младеновић 2018: 216–217)

И у новијој грађи (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019) се може чути полугласник: *рж* (Сев 2017), *ручък, ја_сьм, óтъц, със свекрѹ*. (Штр 18/19, Врб 2019).

У говору информатора полугласник се јавља и на крају једносложних речи када је темпо говора спорији, када се нешто посебно истиче *пéтэ, шéсэ, шóртэ, тóјэ* и као маркер интонације набрајања: *Кóуникэ, Пóтокэ, Жáрски рíдэ, Божилáзэ* (Сев 2017). Последњи топоним у примеру се свуда јавља са полугласником на крају што би се могло објаснити тенденцијом да акценат буде на пенултими. Појава полугласника на крају речи није сада први пут уочена, па тако Младено-

вић (Младеновић 2018: 218–219) издваја и илуструје три типичне употребе: 1. на крају предлога при чему и предлог може имати акценат и бити самосталан *сьсь жито* или остати део интонационе целине *сьсь сестру*; 2. на крају једносложних речи као резултат тежње да се и код њих оствари пенултимски акценат *врѹћь, брѹгь* и 3. код свих речи се на крају може јавити као стилски маркер.

Полугласник се може чути и у говору млађих *сьг, сьс, тьнко, дьгьчак, дьньс, Урошѹвьц* (Бошк 2019 и усмени разговори), али употреба није доследна и обично зависи од темпа говора (пре ће се чути у бржем) и прилике у којима се разговара, односно од тога колико воде рачуна о свом говору.

Јат

4.3. Рефлекс јата одувек је значајно питање у свим дијалектолошким истраживањима српског (и других словенских) језика, па га је тако нужно поменути и овде. За читаву призренско-тимочку зону обично се наводи да је рефлекс јата доследно екавски: *дѹца, млѹко, нѹсам, посѹеш, узѹја, л'ѹпо, бѹло, мѹне* (дат.јд.) (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019). Тако би се могло навести и за говор Сиринића. Оно што се у овом раду може навести јесте да је рефлекс јата у основи речи екавски, али да у наставцима и афиксима може бити одступања. Тако је рефлекс јата у императиву и у једнини и у множини /и/ *купите* (Врб 2019). Постоје код одређеног дела говорника ове жупе и облици *сије, грије* поред *сее, грее*¹. Ретки примери би могли бити остатак утицаја говора досељеника из ијекавских крајева (Младеновић 2005: 173)²(или просто лексикализован остатак њиховог говора (Младеновић 2016а: 68)³). Појаву да код говорника призренско-тимочке зоне изговор /е/ прелази у /и/, у основним разматрањима о вокализму, бележи и Белић у примерима као што су „*сијемо, смі'ју*“ (Белић 1905: 22), а управо различите облике глагола *гријати* и *сијати* помиње и Ивић (исп. Ивић 1999: 167–168)⁴ као утицај фонолошке средине на изговор вокала /е/, тј. утицај сонанта /ј/. Свакако, оваква се објашњења пре свега везују за ијекавске говоре, а у Сиринићу је ова појава веома ретка и пре би се могла оценити као некакав петрификован остатак.

СУДБИНА НАЗАЛНИХ ВОКАЛА

4.4. Назални вокал предњег реда је, као и у свим осталим штокавским говорима деназализацијом прешао у *е* (Окука 2008: 23): *јѹчам, седамдѹсет* (Сев 2017), *да лѹгнеш, ледіну* (Штр 18/19).

¹ Усмене потврде од изворног говорника.

² „(...) у ову жупу је стигао део српског становништва из северне Албаније и Црне Горе (Гусиње, Кучи, Бока)“ (Младеновић 2005: 173).

³ „Ово становништво је дијалекатски уклопљено у сиринићки дијалекатски тип, а слаби трагови се могу срести у лексцици“ (Младеновић 2016а: 68).

⁴ Утицај фонолошке средине обично се наводи у вези са другим штокавским говорима, али се по правилу наводе примери које смо и ми нашли, па стога дајемо и објашњење П. Ивића из рада о отварању и затварању вокала: „нарочито је упадљива скупина коју сачињавају облици *греје, грејемо, грејану, сеје, сејем*. У многим српскохрватским говорима ј утиче на затварање претходног вокала у корену ових глагола; то -ђј- > -иј- у готово свим ијекавским и у низу шумадијско-војвођанских“ (Ивић 1999: 167–168).

Код назала задњег реда ситуација је нешто сложенија: по правилу $o > u$, у свим позицијама у већини села жупе Сиринић: *му́жа, ку́ћ 'у* (ак.јд. именице *кућа*), *му́чни, купува́* (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019). Међутим, у појединим селима (Севце и „факултативно у Јажинцу и Готовуши“ (Младеновић 1999: 452)) јавља се и $o > a$ код глагола III Белићеве врсте: *викна́л 'е, падна́ла, подинáта* (Сев 2017), док је у осталим селима *викнуле, паднала, подинута*. Р. Младеновић овај рефлекс тумачи као утицај говора Сретачке жупе (исп. Младеновић 1999: 451–452).

Вокално л

4.5. Како Павле Ивић наводи „У призренско-јужноморавском дијалекту основни рефлекс је у, а у неколико примера, углавном иза дентала *д* или *с*, јавља се лу: *длуг, слуза, слунце*“ (Ивић, 2001: 148). Лексема *дуг* није уобичајена за овај говор јер се увек користи изведеница *дъгъчъ/ак*¹, док се потоња два примера могу чути код најстаријих говорника, мада и код њих ретко јер је реч о свега неколико примера који се, као и још неке упадљиве особине попут примера у којима је $o > a$ или наставак *-ја* за 3.л.јд. радног глаголског *мислѣја, радѣја* (Штр 18/19), данас потискују утицајем шре свега млађих генерација, а затим и утицајем средстава информисања.

Вокално р

4.6. Како и Младеновић (Младеновић 2018: 219) бележи, вокално /р/ у сиринићком показује знатну стабилност јер је полугласничка компонента у унутрашњости речи (нпр. у лексеми *брж* (Младеновић 2018: 219), која је иначе одлика јужнометохијске зоне, слабија, па стога према вокалном /р/ овај говор уклапа и у северношарпланински, и у јужнокосовски, и у северномакедонски ареал. Корпус то потврђује. Примери: *умрл 'е, првога, цркву, омрзно, умрџа* (Сев 2017), *најпрџо*, (Штр 18/19). Помињан продужени изговор вокалног /р/ последица је контакта с идиомима у којима је „статус вокалног /р/ нападнут или нема вокалног /р/“ (Младеновић 2018: 219). До појаве полугласничког или вокалског елемента уз вокално /р/ долази у додиру с полувокалима /ј/ и /в/ или након њиховог испадања: „избегавање хомонимије после испадања /в/ у међувокалском положају из именице *свекрва* подстакло је појаву полугласника у примеру: *Съм држала овако свекрџу бџлну*“ (Младеновић 2018: 219). Полугласнички елемент се такође може чути и у примерима *прџо* (прво) (ДАБИ 2003, Штр18/19), *дрџо* (Штр 18/19). У контакту са /ј/ јавља се декомпоновано /ре/ у примерима као што је *умреја* (Сев 2017), али се може чути и *умрџа* (Штрп 18/19, Бошк 2019).

Супституције вокала

4.7. О вокалским супституцијама пишемо на основу нове грађе. Можемо разликовати фонолошке и морфолошке супституције.

¹ На основу објашњења добијених од изворног говорника.

Фонолошке супституције

– $a > o$ Вокал a иначе је стабилне артикулације – неутрални ка задњем, нелабијализован, али се у комбинацији с неслоговним / $ỵ$ / супституише лабијализованим вокалом задњег реда / o / у примерима: *мѣтноу̣, рабóтоу̣, дíноу̣* (Сев 2017);

– $e > o$ Вокал e је супституисан вокалом o у примерима: *напíшоу̣, íдоу̣, знáјоу̣* (Сев 2017), *Рáноу̣* (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019).

Ове супституције изазване су контактом са неслоговним / $ỵ$ /, при чему се добија дифтоншка секвенца / $ọỵ$ / (о / $ỵ$ / в. т. 4.10.) а „С обзиром на то да / i / шрипада највишем вокалу, остаје дифтонг / $и̣ỵ$ / (*носиу̣, трчиу̣*), поред чешћих облика *носу, трчу*“ (Младеновић 2019: 316).

Морфолошке супституције

– $o > e$ Вокал o у префиксу про- је смењен вокалом e , морфолошким путем, ширењем префикса *пре-*: *предужíло* (Врб 2019), *преку́а* (Штр 18/19);

Вокалске групе

4.8. У Сиринићу су вокалске групе сасвим уобичајене, шта више могу се наћи и у основама речи, али и у парадигматским облицима лексема код којих их у номинативу нема. Ову толеранцију ка вокалским групама Младеновић оцењује као траг некадашњег романског супстрата који је имао утицаја и у фонетско-фонолошком и у морфо-синтаксичком систему (Младеновић 2019: 312-313). Вокалске групе у овом говору најчешће су резултат испадања гласова у интервокалном положају (пре свега / j / и / v /, в. т. 5.4.), али и додира афикса и падежних наставака са основом речи. Из грађе Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019:

-*aa-* је очувана у примеру *сáат*. Група -*aa-* контраховала се у једно a под акцентом у примерима *дизѐ, купувѐ*, а у примеру *снáва*, након губљења x , вокалска група разбијена је хијатским v ;

-*oo-* у примеру *доóди* добијена је морфемским спојем префикса и глагола у личном облику, очувана је ради очувања значења;

-*au-* у примеру *слáу, дáу, зáу* након губљења v ;

-*ae-* опстаје код бројева *два–тринáес, пе_шеснáес*;

-*ao-* у примеру *прáо* настала је након испадања интервокалног v ;

-*ou-* у примеру *његóу* ћерку настала након испадања интервокалног v ; у примеру *Босáнку никóу* након испадања интервокалног j ;

-*oe-* у примеру *броѐве, свѐе, никѐе* након испадања интервокалног j ; у *чѐек* након испадања интервокалног v ;

-*oa-* у примерима *твóа дѐца, кóа* након испадања интервокалног j ;

-*eu-* у примеру *дѐу*;

-*iu-* *њѐу* након испадања интервокалног v .

САЖИМАЊЕ И ГУБЉЕЊЕ ВОКАЛА

4.9. Насупрот претходно истраживаној појави стоје сажимање и губљење вокала, који су, према нашем истраживању, доста ређи. У истраживаном материјалу (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019) контракције се обично јављају на крају речи: у радном глаголском придеву глагола чија се основа завршава на вокал, односно оних глагола код којих је -л на крају слога замењено са -(j)а (в. т. 5.5.): *дизáа* (< *дизáаа* < *дизáја*), *кунувá* (< *кунувáаа* < *кунувáја*)¹, регресивно у сандхију *ћ_úде* (< *ће úде*), код именица типа *посо* (< *посоа*).

Губљења вокала такође нису тако честа. За разлику од сажимања које је обично на крају речи, вокали се губе и у медијалној позицији. Из горе наведеног материјала, али и из Бошк 2019:

– Афереза: у материјалу нема потврде за губљење вокала у иницијалном положају, у том положају су стабилни;

– Синкопа: губљење вокала у медијалном положају посведочено је у примерима *кóлко* (< колико), *толко* (< толико), *оволко* (<оволико), који се јављају искључиво као такви, а примери са вокалом који у овом говору испада код локалних говора перципирају се као ‘грацки’ (*градски*), односно ‘учени’²;

– Апокопа: вокали нестају са финалне позиције у примерима: *ил* (< или), *ал* (< али), *ка* (< као). Прва два примера су међусобно замењива без стилских разлика, а трећи пример се увек јавља искључиво у наведеном виду.

ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

Покретних вокала готово да нема. Заменичко-придевска промена доследно чува финални вокал као у примерима: *јенóга*, *првóга*, *тóму* (Сев 2017, Штр 18/19), док се њихова употреба без покретног вокала перципира као, како смо и горе навели, ‘грацка’ или ‘учена’. Прилог *тэд* (ређе *тад*) (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019) јавља само у том лику. Једини пример с покретним вокалом који можемо навести јесте прилог *сэг(е)* (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019). Сви наведени примери забележени су и код млађих говорника, односно у материјалу Бошк 2019.

НЕСЛОГОВНО /ǃ/

4.10. Појава неслоговног *ǃ* није ретка у говору Сиринића, али она нема фонолошку вредност, за разлику од оближњих говора у којима би то могла бити и префонологизација квантитета у квалитет (Младеновић 2013: 76-77). Јавља се у именским речима типа, *дóўње*, *сеўски*, као супституент /в/, односно /л/. И полувокал /в/ и полувокал /ј/ мењају се и у средини и на крају речи: *óўце*, *његóў*, *стéўна* (Сев 2017) *по зéўње*, *жíў* (Штр 18/19).

¹ Код једног броја глагола сажимање се врши у корист /о/, тј. према стандардном облику у којем финално –л прешло у –о: *дошо*, *нашо*, а код ког је касније дошло до сажимања вокалске групе.

² Под „ученим“ се подразумева стандард научен у школи и којем ови говорници, пре свега млађи, теже у разговору са свима који не живе у Сиринићу, али који се у међусобном разговору вреднује као знак да се неко труди да потисне локални говор у корист „ученог“, што се негативно вреднује.

Најизразитије је и, поред тога, системски објашњиво у 3. л. мн. презента, код којег би се могло рећи да је уопштен наставак -оў јер се тематски вокал -а- или -е- лабијализују, а затим и прелазе у о услед додира са наставком ѱ: *мѣтноў дѣноў* (метне, дине); *сѣсоў, рабѣтоў* (сиса, работа); *напишоў, идеоў, знајоў* (напише, иде, знаје) (Сев 2017), *немоў, кувоў* (нема, кува) (Штр 18/19). Код глагола на -и- наставак је само -у: *сѣду, близну, облизну* (седи, близни, облизни) (Сев 2017), *збѣру* (збори) (Штр 18/19)¹.

Према пасивној артикулацији /в/ Младеновић сиринићки говор смешта у шири ареал призренско-јужноморавских, северномакедонских и западномакедонских говора, али га и у тој групи издваја због тога што је она у овом говору још изразитија, те се /в/ деконсонантизује и прелази у /ѱ/ које заједно с вокалом испред себе чини дифтонг (Младеновић 2005: 182-183).

Неслоговно /ѱ/ може се комбиновати са свим осталим вокалима, па тако и с полугласником, као у примеру *тѣѱњѣ/ан*².

„У сиринићком говору нису непознати ни примери у којима је /в/ иза /о/ или на крају речи замењено вокалом /у/: *оуца, ѣу*” (Младеновић 2005: 183). На основу нашег познавања говора, рекли бисмо да би се први пример из цитата могао чути, али врло ретко, када је лексема предмет емфатичког истицања, односно под реченичним акцентом, док су примери са /у/ иза вокала у једносложним речима сасвим обични, па ће тако често бити *глау* (ак.јд. именице *глава*), како би се одржао пенултимски акценат (исп. и појаву ѣ на крају једносложних речи у т. 4.2.).

КОНСОНАНТИЗАМ

5. „У консонантизму сиринићки говор не показује подударност ни са једним околним идиомом” (Младеновић 2016а: 76). Консонантизам говора Сиринића састоји се, у начелу, од двадесет и четири гласа од којих многи имају различите алофонске варијације. Консонантски систем бисмо могли проширити двома фонемама од којих се једна у говору информатора јавља под одређеним условима /х/, а друга у овом говору очувана у неколико лексема /с/, тј. /дз/.

Сонанти: в, р, ј, л, љ, н, њ, м

Опструенти: б, п, ф; д, т; з, (с), с, ц; ч, џ, ж, ш; ѣ, ѣ; к, г, (х).

ФОНЕМА /х/

5.1. Фонема х је забележена у примерима попут *хра́на, хотѣл, сахра́на* (Сев 2017, Штр 18/19), у Сиринићу такође постоје имена и презимена *Михајло* (нема облика са супституисаним /х/ као што је Мијајло)³, *Михајловић, Христина* (чешће

¹ Детаљно у Младеновић 2002.

² На основу усмене потврде изворног говорника.

³ У материјалу ДАБИ 2003 се може чути пример *не кѣле* у којем је /х/ супституисано фонемом /к/. Употреба облика *хтеле* резултат је потребе информатора да се прилагоди истраживачу за којег зна да не говори истим идиомом, али то само до одређеног степена ради, што се види из два разлога: први је тај што је у 3.л.мн. радног глаголског придева и за мушки и за женски род користи наставак -е, односно -ле, а други је тај што је типичан облик глагола *хтети* у овом говору без иницијалног /х/, па тако потврдан и одричан облик за 3.л. мн. радног глаголског придева гласе: *оѣале* и *нејѣале* (наведене језичке факте износимо на основу усмених потврда од изворних говорника).

је ипак Кристина), међутим, она не постоји у многобројним примерима у којима јој је етимолошки место, или се у многим лексемама на њеном месту налазе друге фонеме:

– у иницијалном положају се губи: *аљина* (Врб 2019), *ајде*, (Штр 18/19), *краве и оўце, тој свё смо ранил’е* (Сев 2017);

– у медијалном положају се на месту /x/, јавља хијатско /в/ или /j/: *снава, мавале* (Врб 2019); *стрéја, кујна, свáтиш* (Штр 18/19);

– у финалном положају се губи: *гра* (Штр 18/19, Врб 2019), *омрзно, одо* (аорист, 1.л.јд.) (Сев 2017).

Појава ове фонеме у говору старијих информатора би се могла протумачити као новија појава настала под утицајем медија и млађих генерација (у чијем се пак говору јавља под утицајем школе и медија) пре него утицајем неких суседних говора који ову фонему имају (/x/ има очуван фонолошки статус у систему говора Горе (Младеновић 2001: 151)), због тога што јавља изузетно ретко и само у појединим облицима (*хра́не*¹, али *краве и оўце, тој свё смо ранил’е*). Такође, на основу материјала Бошк 2019 и усмених разговора с изворним говорницима са сигурношћу тврдимо да је употреба /x/ и код оних средњег доба једнака наведеној.

ФОНЕМА /s/

5.2. Премда се обично у вези с говорима призренско-тимочког ареала фонема /s/ наводи као стандардни део фонолошког инвентара, што одговара и балканистичкој тенденцији ка уређењу по опозицији звучно/беззвучно, где постоји пар /ц–s/, у говору Сиринића се она чува тек у одређеном броју лексема у којима се не супституише. Лексеме с фонемом /s/: *сёбе, сўри, сўре, срóпуљ, (на)сўни* (Штр 18/19, Бошк 2019)². У лексемама као што су *звезда, зид* и сл. фонема /s/ никад не замењује фонему /з/.

ФОНЕМА /ф/

5.3. Већина испитивача штокавских говора сматра да глас *ф* не постоји као стална фонема, те да је он у говору старијег и непокретнијег становништва супституисан гласом *в*, а да се у новије време поново јавља обично у речима страног порекла, које у наше време улазе у употребу, и да је чешћи код оних који „су учествовали у ратовима или су више путовали” [Наведено у фусноти: Богдановић Бучум 33; Богдановић Алекс. 103; АП-БМ РЕсава 267; Јовић Трстеник 62; Реметић Шумадија 156-159; Симић Левач 110-113 – прим. АР]. Има и мишљења да је овај глас редовно и доследно замењен гласом *в* [Наведено у фусноти: Нпр. в. Станојевић 384 – прим. АР] (Ћирић 1999: 72).

Када је реч о овој фонему у територијално, али и језички блиским говорима, као што су говор Сретечке жупе, Горе или Таковице, најчешће се наводи да фоне-

¹ Обично се у овом значењу користи глаголска именица *једёње* (на основу усменог објашњења изворног говорника).

² Значења лексема: *сёбе*: *зебе/мрзне*; *сўри*: *гвири/провирује*; *сўре*: *врста мушког доњег веша*; *срóпуљ*: *слине, насьўни препуни*.

ма /ф/ чини део фонолошког инвентара, тј. наводе се примери у којима се не супституише: С. Павловић наводи да „треба поменути да је у овом говору [Говору Сретечке жупе – прим. АР] познат и мукли сугласник *ф*” (Павловић 1939: 106), Младеновић да се „ф у ГГ [Говору Горе – прим. АР] добро чува” (Младеновић 2001: 178), а Стевановић овај глас разматра у поглављу о прелазним звуцима и наводи да се /в/ „изговара са јаком фрикцијом, тако да он гдекад постаје правим сугласником *ф*” (Стевановић 1950: 61). Такође, фонема /ф/ стандардна је јединица призренског говора, а то што је у овом систему укореењена С. Реметић објашњава дугогодишњим суживотом с Турцима. Реметић оцењује да у околним говорима у односу на призренски она није толико сигурна, будући да се у истраживањима о ђаковачком говору или говору Сретечке жупе поткрепљује тек неколиким примерима, а да је у вези са овим призренски говор најближи ораховачком (Реметић 1996: 400).

Фонема *ф* је у говору информатора забележена у примерима попут *Фиљко*, *фино*, *фамилијарно* (Сев 2017), *фала*, *фали* (Штр 18/19, Бошк 2019)¹. Глас /ф/ се у овим примерима никада не супституише нити има специфичне фонетске особености.

ФОНЕМЕ /ј/ и /в/

5.4. „Артикулација сонанта *ј* (и) и *в* је ослабљена тако да они често испадају” (Ивић 2001:152). Наведено се односи на све говоре призренско-тимочког ареала, али исто тако се може рећи и за говор Сиринића, где стабилност фонема /ј/ и /в/ зависе од њиховог положаја, односно гласовног окружења.

Према материјлу (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019) глас /ј/ се у неким положајима пасивније изговара, док се у некима и губи.

– најчешће се губи између два вокала: *сво́е*, *бро́еве*, *нико́и*, *нико́у*,

– ослабљене артикулације је испред консонанта и на крају речи: *гно́ји*, *кро́ј*, *не́који*,

– у иницијалном положају се углавном чува: *ја́*, *ја́дни*, *је́ла*; ретко се губи: *да е оно́ди* (енклиза), а јавља се и као протетичко: *јо́пе*,

– фонема /ј/ се јавља и као хијатско *ј* у бројевима нпр. *два́јес*, *три́јес*.

Према поменутој грађи сонант /в/ је у сиринићком говору стабилнији, али његова артикулација такође може зависити од његовог положаја, односно гласовног окружења.

¹ О наведеним примерима на основу примера и објашњења добијених од изворних говорника могло би се додати још понешто из угла лексикологије: Име Фиљко било је често у старијим генерацијама (рођени 30-их година ХХ века, нпр.), а оно, заједно са лексемама попут *фрула* и *фуруна* које номинују предмете свакодневнице тог доба, указује на то да коришћење ове лексеме није условљено често помињаним данашњим утицајем медија и школе, као што је случај са фонемом /х/. Прилог фамилијарно у значењу *породично* конструисан је према именици фамилија која је у говору Сиринића основна лексема са значењем „заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници” (Дефиниција је дата према примарној дефиницији лексеме *породица* у Речнику српскога језика у којој такође пише да чланови те заједнице живе заједно, а што одговара значењу лексеме *фамилија* у овом говору), док се лексема *породица* знатно ређе користи. Разлог за овакву лексичку дистрибуцију јесу услови живота, тј. то што су до скоро, а понеко и данас, мештани живели заједно, у истој кући, са широм родбином. Други назив за ову појаву у Сиринићу је *заједница*, коју један саговорник помиње на следећи начин: „*смо живеле у заједници, жими ти, свекра и свекрва и ја със мџа и децу и девери и јетрве с њину децу*“.

– у иницијалном положају се чува: *Војина, више, врши́л'е, véје, víка*,
 – у медијалном положају: *свéкар, свé, држáве, чува́ла, ова́мо, живе́ње, плéва, улавéста*,
 – фонема /в/ је нестабилна на крају речи, па је тако нема у нпр. лексеми *ч'óек* (Сев 2017, Штр 18/19), затим у неким облицима речи, испред наставка -у у ак. јд. ж.р. *њи́у, његóу* (Сев 2017) и у 3. л. мн. презента: *сла́у, плéу* (Штр 18/19); док се испред сугласника супституише неслоговним у преко билабијалног w: *Николо́у-дан, њи́у́че, о́уце, о́уде* (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019).

ФОНЕМА /л/

5.5. Статус фонеме /л/ је у околним говорима (Гора, Сретечка жупа) често испитивано питање, па ће му стога и овде бити посвећена пажња. Фонема /л/ у сиринићком говору данас је у највећој мери стабилна; њена вредност једнака је општештокавском /л/: *мланéста* (ДАБИ 2003), *побéгла, бéло, лéк, јéла* (Сев 2017), *пóсле, поделíја* (Штр 18/19), *млóго, пла́ц* (Врб 2019). Међутим, у изговору најстаријих у вези с вокалима предњег реда њен лик често бива приметно измењен. Заправо, када се нађе испред /е/, /л/ се умекшава у различитом степену: *л'éба, ул'éне, турíл'е* (ДАБИ 2003), *гл'éј* (врб 2019); поготову на крају речи: *хотéл'е, ора́л'е, јéл'е, држáл'е* (Сев 18/19), *вејáл'е, сејáл'е, гл'éда, дал'éко, пóсл'е* (Штр 18/19) док се испред вокала /и/, /л/ не мења, не умекшава се: *али, ливáде, подéли, метлíче, бóли* (Сев 2017, Штр 18/19, Врб 2019). Најчешћи су примери умекшавања /л/ у вези са множинским облицима радног глаголског придева, међутим, ни у овој категорији, као ни у другим примерима није доследно извршено, те се не може узети као системско правило, већ се само може констатовати постојање ове појаве, тј. овог алофона. Ова појава је присутна у већој мери у говору жупе Горе, а у вези с њеним пореклом помињу се албански и арумунски утицаји (Младеновић 2001: 194–199).

У сиринићком говору код радног глаголског придева -л на крају слога може бити замењено са -ў или са -(j)a (Младеновић 1999: 449). Први случај Младеновић објашњава као иновацију која води порекло из оближњих северномакедонских говора, пре свега тетовског, а друга је призренско-јужноморавска морфолошка црта (исп. Младеновић 1999: 447-453). Глаголи чија се основа завршава на вокал имају -(j)a: *радíја, умрéја, поделíја, купувá, дизá* (у последња два примера је након губитка -j- дошло до контракције вокалске групе aa) (Сев 217, Штр 18/19, Врб 2019). Наставак -ў посведочен је у примерима попут: *и́шоў, оти́шоў, мóгоў* (Сев 2017). Важно је нагласити да је ова црта обично присутна код старијих говорника, док млађи обично користе форме *ишо, отишо, мого* (Бошк 2019), односно облике са асимилацијом и контракцијом вокала према стандардним облицима *ишао, отишао, могао*¹. Овај наставак се може срести и код осталих врста речи код којих је некада било -л на крају, у именицама типа *Ра́нђоў, néпоў*, али ће обично код једносложних остати /л/: именице *сол, вол, кал*; прилози *сáл², бóл³*. Има примера

¹ Податке износимо на основу личног познавања сиринићког говора и разговорима с изворним говорницима.

² Са значењем *само* некад и *мало*.

³ Са значењем *много* или *довољно*.

и са вишесложним лексемама: *сóкол, оздóл, áстал* (Младеновић 1999: 453-466). У грађи Бошк 2019 нема забележених варијација код фонеме /л/.

ФОНЕМЕ /ѣ/ и /ѣ'/

5.6. Како Ивић наводи „у призренско-јужноморавском је по правилу *ћ* и *ђ*, понекад, особито у јужнијим крајевима, са слабијом фриксијом, дакле // или /, // или //” (Ивић, 2001: 155). То се може чути и у испитиваној грађи. Није доследно и системски, мада се може издвојити то да се најчешће чује при крају речи: *кућ'е, нећ'е, домаћ'ица* (ДАБИ 2003), *колóмбоћ', колóмбоћ'* (и *колóмбóћ'ан* и *колóмбóтњи л'еба*) (Штр 18/19, Врб 2019), *кућ'у, могућ'ьн, ћ'ерко, браћ'а* (Врб 2019), *јагањчић'и, Ракић'еи* (Сев 2017); *одрећ'ено, свић'а* (ДАБИ 2003), *Снаћ'е се, наћ'убри* (Сев 2017). Корен ове појаве Р. Младеновић види у додиру српских говора с македонским код којих се на месту ових африката јављају медиопалатали *к'* и *г'* (Младеновић 2005: 182).

У северошарпланинском сиринићком говору у већем делу насеља и даље опстаје стабилна опозиција [т-т', д-д'], али се у рубним деловима већ срећу потврде типа *куч'а, оц'а, домаш'ин*, свакако под утицајем јужнокосовске ситуације. У овом говору су чести примери множине типа *девојчичи* (: девојче), *кучичи*, са морфологизованим формантом *-чичи* (< *-чит'и*), настали даљинском асимилацијом (Младеновић 2016а: 259).

Поред утицаја додира с македонским говорима наведеног у литератури, оцењујемо да на изговор ових африката утиче и фонолошка околина у којој се налазе, што показује пример *башићиче* (Сев 2017, Врб 2019), где је /ћ/ у потпуности једнако фонеме /ћ/ у млађим штокавским говорима; фонема /ћ/ је у вези са фрикативом /ш/, ојачала своју фриксију. Све наведено упућује на закључак да су фонеме /ћ/ и /ђ/ у овом говору фонолошки стабилне, а да се у другим случајевима ради о алофонским варијацијама и то само код најстаријег дела становништва. Како се и из наведених примера види, варијације су много присутније у селима Севце и Врбештица него у Штрпцу. У грађи Бошк 2019 нема оваквих варијација код фонема /ћ/ и /ђ/.

ФОНЕМА /ч/

5.7. У испитиваном материјалу се може чути да се изговор фонеме /ч/ није увек и код свих информатора исти. Изговор африкате /ч/ у овом говору призренско-јужноморавског типа је, према испитиваном материјалу, фонолошки стабилан, али са доста фонетских особености: њена реализација варира од гласа једнаке вредности оној у новијим штокавским говорима до африкате са ослабљеном фриксијом – /ч'/ . Овакво /ч/ није условљено положајем; може се наћи у иницијалној позицији: *ч'етири, ч'опура* (ДАБИ 2003), *ч'бек, ч'увала* (Сев 2017); у медијалној: *преч'екам, веитач'ко, муч'ни* (Врб 2019), *кромич'е, љутич'е, унуч'е, метлич'е* (Сев 2017), *влач'ку, колч'е* (Штр 18/19) и у финалној: *веч'* (Сев 2017, Штр 18/19).¹

¹ Појава нешто другачијег изговора фонеме /ч/ у Сиринићу се посебно везује за житеље села Севца који се у локалном говору називају и *Ч'еталке* (према усменом објашњењу добијеном од изворног говорника). Као и код

АНТИЦИПАЦИЈСКА ПАЛАТАЛНОСТ

5.8. „Гласовна група V + *палатални сугласник* (њ, ћ, ђ) замењује се у мањем броју примера групом V + j + *палатални/делимично палатални/веларни сугласник*” (Младеновић, 2005: 229). У примерима *срѣјћа*, *цвѣјће*, *свѣјћа* (Штр 18/19) се јавља антиципацијска палаталност у вредности V + j + палатални сугласник *ћ*. Уобичајено је и у сандхију: *дѣ_јћеш* (Штр 18/19, Бошк 2019). Глас који се овде јавља није увек /j/, већ може бити и неслоговно /и/. Шта више, у спонтаном говору се обично јавља неслоговно /и/, а његова артикулација прелази у сугласничку онда када је лексема под логичким акцентом. Младеновић у вези са овим истиче „Антиципацијска палатализација код палаталних предњонепчаних африката потврђена је великим бројем примера само у СиГ [сиринићком говору – прим. АР], па се може казати да је то једини говор ЈЗКиМ у коме је ово органска особина” (Младеновић 2010: 226). Младеновић наводи и ређе примере за антиципацијску палаталност код /ћ/: *прејћу*, *мејћу* итд. и такође бележи да су обични и примери без антиципацијске палаталности. Данас је то још чешћа појава, посебно у говору млађих (Бошк 2019) код којих је као лексикализовано остало *де јћеш*, а примери попут *срѣћа*, *цвѣће*, *свѣћа* су факултативна и доста ређа појава.

ДЕПАЛАТАЛИЗАЦИЈА

5.9. Депалатализација, односно појава да се /љ, њ/ замењују са /л, н/, обично уз антиципацијску палаталност, често је обрађивано питање у вези с околним говорима, па се тако помиње и Сиринић. Међутим, оно што се у овом светлу у вези са Сиринићем помиње јесте „Сонант /љ/ најбоље чува палаталну природу у СиГ [сиринићком говору – прим. АР] [...] Артикулација палаталног /њ/ прати артикулацију /љ/” (Младеновић 2010: 218). Према истраживаном материјалу, у говору Сиринића се, иако у ретким примерима, може приметити делимична депалатализација палатала /њ/, док је палатал /љ/, како је наведено у цитату, у потпуности стабилан. Иако постоји као фонема једнака оној у новим штокавским говорима и која се јавља у већем броју примера *њиве*, *жњѣл’е*, *јагњѣти* (Сев 2017), /њ/ се може чути на нивоу алофона и као /н’/, нпр. *кѣн’*, *сирѣн’е* (Сев 2017), дакле, са смањеном палаталношћу, али без антиципацијске палаталности испред. Облике *бачејна*¹, *бачејња* или *бачења*, који се често могу чути, Младеновић објашњава испадањем интервокалног /в/ из лексеме *бачевина*, а затим редуковањем /и/ (Младеновић 2010: 230) и овај пример наводи као случај привидне антиципацијске палаталности. Такође, М. Букумирић као топоним из Сиринића наводи искључиво *тршејна* (Букумирић 1988: 72), док смо ми од саговорника из Штрпца усмено чули *тршења* и *тршејња* (први облик користе житељи свих узраста, а други је уобичајен за старије од око педесет година). Букумирићев пример би могао бити из неког другог села или би могао указивати управо на промену у овом говору.

фонема /ћ/ и /ђ/ и када су у питању варијације у изговору /ч/, по броју примера се види да се она пре може везати за Севце и Врбештицу, а да је у Штрпцу ређа.

¹ Овај облик нам није познат.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

7. Говор жупе Сиринић изразито је иновативан у односу на остале штокавске говоре јер је развио нове црте као што је експираторни акценат, аналитичка деклинација (*сас оўце*) и компарација (*по стар*), удвојени облици заменица (*мене не ми се седело*) итд., које га заједно с осталим говорима призренско-тимочког ареала везују и за балкански језички савез. И у оквиру овог говорног типа сиринићки говор има посебно место које су му омогућиле неке његове особености. Када је реч о фонетици, у питању су појаве попут везаног пенултимског акцента, отварање средњих вокала /o, e/ под акцентом, развитак *ў* место *-л* за прво лице једнине м.р. радног глаголског придева (поред призренско-јужноморавског *-(j)а*), употреба неслоговног *ў* место *в* у неким позицијама, умекшавање групе *ле*, појава антиципацијске палаталности итд. Такође, на нивоу алофона се јављају многе посебне црте попут умањене фриктије код африката /*ћ*/ и /*ћ*/, ослабљена фриктија код фонеме /*ч*/ итд. Многе од ових црта већ су детаљни испитиване, па нам је стога било значајно проверити колико су ове и данас актуелне. Када се пореде снимци из 2003 године са онима из 2017., 2018. и 2019. може се са сигурношћу рећи да опстаје пенултимски експираторни акценат, а да је појава отварања и затварања вокала у повлачењу. Такође, опстаје и полугласник, али код нешто млађих говорника (Бошк 2019) најчешће као алтернатива вокалу /*а*/ онда када је темпо говора бржи. Вокално *р* и *л* (односно рефлекси вокалног *л*) данас су веома блиски општештокавским, уз одржање полугласничког елемента уз вокално *р* у одређеним условима. Једна од најупечатљивијих особености сиринићког говора, неслоговно *ў*, и даље је у великој мери присутна, али пре свега у именским речима, док у глаголским облицима опстаје у селима на ободу жупе Сиринић. У консонантизму такође нема великих разлика у периоду од две деценије код традиционално релевантних информатора, тј. најстаријих говорника, али када се у обзир узму и млађи (Бошк 2019), виде се тенденције ка асимилацији стандарду.

Премда са тежњом да што детаљније представи део система једног локалног говора, овај рад представља заправо кратко истраживање најважнијих црта фонолошког система Сиринићке жупе, преглед досадашњих радова у вези са њим и, оно што бисмо истакли као најважније, идејни нацрт за даља истраживања. Готово у вези са сваком фонемом или појавом у фонолошком систему могло би се спровести детаљније истраживање онда када се узме у обзир старосна разлика у светлу данашње дедијалектизације, али и међујезичких утицаја.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1905: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Букумирић 1988: Милета Букумирић, „Ономастика Сиринићке Жупе“, *Ономатолошки прилози*, IX, Београд: Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, 253–470.

- Ивић 1990: Павле Ивић, „Рефлекси акцентованих вокала Е и О у говорима призренско-јужно-моравског дијалекта на земљишту косовске покрајине“ у: *Косовско-метохијски зборник*, 1. Београд: САНУ, 163–172.
- Ивић 2001: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад: Издавачка књи-жарница Зорана Стојановића.
- Младеновић 1999: Радивоје Младеновић, „Судбина -л на крају слога у српским говорима на ју-гозападу Косова и Метохије“, *Српски језик*, IV/1-2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 447–468.
- Младеновић 2001: Радивоје Младеновић, „Говор шарпланинске жупе Гора“, у: *Српски дијалек-толошки зборник* (ур. П. Ивић), XLVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 333–611.
- Младеновић 2002: Радивоје Младеновић, „Треће лице множине презента у српским говорима на југозападу Косова и Метохија“, *Јужнословенски филолог*, LVII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 41–63.
- Младеновић 2005: Радивоје Младеновић „Дијалектолошко истраживање Сиринића“ у *Живот у енклави*, Крагујевац: Лицеум 9, 167–192.
- Младеновић 2007: Радивоје Младеновић „Судбина африката на југозападу Косова и Метохије у светлу балканске језичке интерференције“, *Проблеми словенске филологије*, XV, Темишвар: Universitatea de Vest din Timișoara, 249–263.
- Младеновић 2010: Радивоје Младеновић „Антиципацијска палаталност у светлу балканистич-ког смањења палаталности“, у: *Језички систем и употреба језика* (ур. М. Ковачевић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 211–231.
- Младеновић 2013: Радивоје Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Инсти-тут за српски језик САНУ.
- Младеновић 2015: Радивоје Младеновић, „Парадигматски акценат као међуетапа између гра-матичког и ритамског акцента у балканословенском ареалу“ у: *Славистика, Научни тру-дове*, 53, кн 1, Пловдив: Пловдивски Универзитет „Паисий Хилендарски“, 7–19.
- Младеновић 2015а: Радивоје Младеновић, „Акценат и гласови подримског говора“, *Српски језик*, XX, 441–457.
- Младеновић 2016: Радивоје Младеновић, „Северношарпланинско-јужнометохијски микро-континуум“ у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIX/1, Нови Сад: Матица Српска, 131–148.
- Младеновић 2016а: Радивоје Младеновић, „Лингвгеографски положај и дијалекатска инди-видуалност сиринићког говора“, *Јужнословенски филолог*, 72, 3/4, Београд: Институт за српски језик САНУ, 67–91.
- Младеновић 2018: Радивоје Младеновић, „Полугласник у говору северношарпланинске жупе Сиринић“, *Исходишта*, 4, Темишвар/Ниш: Савез Срба у Румунији *Центар за научна ис-траживања и културу Срба у Румунији* / Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 211–222.
- Младеновић 2019: Радивоје Младеновић, „Вокали средњег реда у сиринићком говору“, *Ис-ходишта*, 5, Темишвар/Ниш: Савез Срба у Румунији *Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији* / Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 311–326).
- Павловић 1939: Миливој Павловић, „Говор Сретечке жупе“, у: *Српски дијалектолошки збор-ник*, VIII, Београд: Српска краљевска академија, 1–347.
- Реметић 1996: Слободан Реметић, „Српски призренски говор I“, у: *Српски дијалектолошки зборник* (ур. П. Ивић), XLII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 333–611.
- РСЈ 2011: Николић М. и др., *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.

- Стевановић 1950: „Баковачки говор“, у: *Српски дијалектолошки зборник*, XI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–153.
- Симеонов 1977: Борис Симеонов, „Общие черты фонологических систем балканских языков“, *Linguistique Balkanique*, Софија: Българска академия на науките, 53–60.
- Ћирић 1999: Љубисав Ћирић, „Говори понишавља“, у: *Српски дијалектолошки зборник* (ур. П. Ивић), XLVI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 7–262.
- Урошевић 1948: Атанасије Урошевић, „Шарпланинска жупа Сиринић“, у: *Годишен зборник*, 1, Скопје: Филозофски факултет на Универзитетот Скопје, 115–176.
- Voersma 2001: Paul Voersma, „Praat, a system for doing phonetics by computer“, *Glott international*, 5, 9/10, 341–345.
- Okuka 2008: Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Peco 1989: Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.

Ш. Хабибовић¹
(Филолошки факултет Универзитета Црне Горе, Никшић)
Ментор: проф. др Ј. Стојановић

КОНТИНУИТЕТ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И СРПСКИ ЈЕЗИК ДАНАС У ЦРНОЈ ГОРИ

Положај српског језика на простору данашње Црне Горе мењао се кроз време. Српски језик је био и остаје језик свих знаменитих Срба из Црне Горе, језик највећих књижевних дела, језик школа и других јавних установа, и на крају – језик народа који га, до уназад две деценије, никада није називао другачијим именом до српског. Кроз историју је, дакле, српски језик имао непорецив значај за српски народ са ових простора; и не само језик – Црногорци су били свесни да су уз језик и српска култура и књижевност недељиве, те да обухватају сав српски народ. Међутим, савремена ситуација показује један сасвим другачији, ишчашен и неприродан однос према језику, култури и историји у овој држави, те склоност ка њиховом извртању, кривотворењу и прекрајању. До такве ситуације довели су, пре свега, многобројни срамни, самовољни политички потези и немар за науку, истину, историју, културу, језик и напослетку народну вољу. Циљ овог рада јесте подизање свести о значају српског језика навођењем историјских чињеница и указивањем на неутемељеност и излажираност пројекта тзв. црногорског језика.

Кључне речи: српски језик, „црногорски језик“, историјски аспект, савремени аспект, Црна Гора.

Значај српског језика и писма за Црну Гору јасно ћемо препознати из само две реченице које следе: „Српски језик је Црној Гори и кућа бића и биће куће. Ако није саграђена на српском језику и ако ћирилица није њено основно писмо Црна Гора је руина и празнина“². Међутим, савремена ситуација у овој држави

¹ sheejla.h@gmail.com

² Проф. др Јелица Стојановић, портал *ИН4С*, 25. фебруар 2014. године.

показује да многи нису свесни ове велике истине: Црна Гора се, одричући се српског језика и ћирилице, одриче и саме себе, своје прошлости, али и садашњости и будућности. Будући да је тема овог рада „Континуитет српског језика и српски језик данас у Црној Гори“, рад подразумева и историјски и савремени аспект. Историјска слика језичке ситуације Црне Горе коју ћемо предочити на почетку, неопходна је да би се показало и доказало колико је оно што се данас дешава на простору ове државе лажно, неосновано, неутемељено, нелогично, неправедно и на крају крајева – тужно.

Језик на простору данашње Црне Горе одувек се називао искључиво српски језик и постоји велики број докумената који то потврђују. Ми ћемо овде поменути неке од њих, али ће, несумњиво, и тај мали број одабраних примера бити довољно илустративан¹:

– Године 1412. дарива Деспот Ђурађ властелину Медлу Анђеловићу село „Шушањ“ више Будве. Даровно је писмо писао Бокелј Никола Мирошевић, а на крају писма додао је: „Иа Никола Мирошевић, канжалиеръ, писахъ *српскиемъ иезикомъ* њ Кастио одъ Бѣдвѣ њ царквѣ свете богородице лиета одъ пороћениа христова тисѣћа и четири стотине и два на десетъ миесеца жуна на шесть, њ сѣботѣ“.

– Удовица Ђурђа Црнојевића, у вези са његовим тестаментом који датира из 15. века, каже: „...остварено преко вјеродостојног преводиоца, са споменутог језика српског на латински, јер је тај тестаментиран запис био и јесте написан на споменутом језику српском, властитом руком, од самог покојног господина Ђурђа Црнојевића...“

– Божидар Вуковић Подгоричанин у *Поговору Молитвослову* из 1520. каже: „Зажељех и наша српска слова (...) такође у типарима саставити“. Исто налазимо и код његовог сина Вићенца који „тражи искључиву дозволу да штампа књиге језиком и словима српским ради опште добробити народа и језика српског“.

– Јеролим Загуровић из Котора у *Поговору Псалтиру с посљедованијем* из 1569. године пише: „Ово се дјело зове по грчком језику псалтир а по *српском* језику »пијевац«. Године 1668. прештампан је тај псалтир у Млецима и на листу 127 б записано је исто.

– Године 1617. пишу новске аге и поглавице которском провидуру, а испод писма забележено је да је примљено из Новог и да га је превео Јероним Писарић „државни тумач *српскога* језика у овом граду Котору“ („*dragomano publico della lingua servia in questa città di Cattaro*“).

– Године 1685. скопљански архиепископ (вероватно Петар Богданић који је раније био барски архиепископ) каже да мисли да је Херцег Нови у Србији и да „се у њему говори српски језик“ („*Se serve della lingua serviana*“).

– Црногорски владика Сава Петровић, године 1746. купио је неку земљу и за њу написао „књигу“, и то „нашки, по *србски*“ писао Митар Рашковић, а турски писао Каплан ага Омер-Ћехајић.

¹ Више о помену имена српског језика, али и српског имена уопште видети код: Ћерић 1901: 4, 48. и 49; Петровић 1996: 48, 65; Стојановић 2016: 308, одакле су преузети и примери из овог рада.

– У писму које је 1751. године Сулејман-паша из Требиња послао которском управитељу наведено је: „Traduzione de Serviano“, односно да је писмо преведено са српског језика.

– Црногорски владика Сава Петровић, године 1767. пише дубровачкој републици: „И драго намъ е владане ваше, кои се ви иоше од *нашега србскога иезика* находите, кои заповиедате“.

– Године 1770. пише далматински управитељ (проведитор) из Котора млетачкој влади и каже да му је Шћепан Мали писао писмо на српском језику (in lingua serviana).

– Петар II Петровић Његош, у стиховима из 1833. посвећеним ужичком епископу Никифору: *Српски пишем и зборим/ сваком громко говорим:/ народност ми србинска,/ ум и душа славјанска.*

– Књиге из којих су најмлађи Црногорци стицали прва знања својим називима потврђују присутност српског (и искључиво српског) имена за језик на простору Црне Горе: Милаковићев *Српски буквар ради учења младежи црквеном и гражданском читању* из 1836, Милаковићева *Српска граматика састављена за црногорску младеж* из 1838, *Прва знања за основе србске школе* из 1868, *Српски буквар за први разред основне школе* Ђура Поповића и Јована Рогановића из 1897, *Српска граматика за трећи и четврти разред основнијех школа у Књажевини Црној Гори* из 1900. године коју је саставио Ђуро Шпадијер.

– У *Читанци за други разред основнијех школа* Ђура Поповића из 1897. Године наведено је: „У нашем завичају сви људи говоре истијем језиком, баш као и ми. Ми говоримо српскијем језиком, а ко је од матере своје научио, још од малена, српски говорити, тај је Србин. Пошто сви људи у нашем завичају говоре српскијем језиком, то је народ у нашем завичају српски“.

– У *Закону о народнијем школама у Књажевини Црној Гори* из 1907. године и у другом издању из 1911, у члану 1, наведено је: „Задатак је народнијема школама, да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу...“ У члану 26, поред осталих предмета, пише да се изучавају и српска историја и српски језик. Народна школа у Црној Гори зове се и Српска народна школа, гимназија у Пљевљима, основана 1901. године, носила је назив Српска гимназија. (<http://www.gimnazijarv.com/istorijat.htm>, посећено 25. 1. 2020)

– Сведочанства и странице дневника такође сведоче да су ђаци у Црној Гори учили српски језик и српску историју.

Из наведеног се види да је српски језик једини језик на простору Црне Горе који има историјску заснованост, континуитет и богато духовно и културно наслеђе; и премда су се, углавном у ратним временима, јављали покушаји његовог преименовања (у српскохрватски, српскохрватскословеначки, југословенски, хрватски, *лингва монтенегрина*), ниједан од тих назива није заживео међу Црногорцима. Међутим, у последње две деценије, Црногорци (или прецизније речено представници званичне власти) који су српски језик годинама уназад бранили од утицаја са стране, почињу га и сами подвргавати насиљу. Како је Црна Гора од стабилне језичке ситуације дошла до ситуације за коју историчар Милорад

Екмечић каже да није „срамота једног народа, српске нације и неписмене интелигенције, него срамота цивилизације (Екмечић 2014: 3)“ (Стојановић 2016: XV), покушаћемо да покажемо у наставку упознајући се са пројектом тзв. црногорског језика.

„Црногорски“ језик није ни први ни једини пример политичког језика насталог на простору на коме је функционисао српскохрватски језик. Међутим, по многим особеностима, он јесте јединствен пример: чак су и хрватски и босански језик, иако их је лингвистика окарактерисала као „политичке језике“, прошли, или покушавају да прођу неку процедуру. Они су имали одређени број присталица, па и групу стручњака који су политику претпоставили науци и покушали да створе нешто налик „новојезику“. Ситуација у Црној Гори не може се поредити чак ни са овим просторима за које проф. Јелица Стојановић каже да су најхаотичнија у цивилизованом свету, када је у питању однос према језику и прокламовању „језика“ (Стојановић 2016: 328). Оно што „црногорски“ језик чини „јединственим“ јесте чињеница да је у Црној Гори уведено само име – „црногорски“, без претходног одређења садржаја. Наиме, овај „језик“ је прескочио језичко планирање, нормирање и стандардизацију, без којих се језик ни не може замислити. Црногорци су, када је језик у питању, очито имали на уму речи бившег министра просвете и науке, Слободана Бацковића, који је изјавио да: „Црногорци имају тај ваш српски језик, којим ви говорите, да га зову црногорским... и крај приче“ (дневни лист *Дан*, 31. август 2004; аудио-записи изјаве са конференције за штампу министра просвете и науке на сајту Министарства просвете и науке Црне Горе, према: Стојановић 2014: 319). Једна скупина присталица тзв. црногорског језика управо то и ради: једноставно, неосновано и неутемељено мења српско име за језик црногорским. Друга пак осим промене имена уноси и „новине“ у стандард српског језика: дијалекатске форме постају стандард у тзв. црногорском, те тако *с*, *з*, *ѕ* који су, свакако, били познати још Вуку Караџићу, али их није уврстио у „књижевне гласове“ јер нису уносили разлику у значење речи, са „црногорским“ коначно добијају статус фонема. Такође дијалекатски, јотовани облици српског језика типа *ђевојка*, *ћерати* или *с’утра*, у „црногорском“ постају нормативни.

Видимо да у оквиру самог пројекта „црногорског“ језика постоје две струје, што наводи на закључак да присталице овог политичког језика ни између себе не успевају да се усагласе шта би тај језик требало да представља. Међутим, оно у чему су непогрешиво сагласни, јесте тежња за разградњом српског језика и његовог имена, прекрајање историје, ниподаштавање науке, манипулисање језичким чињеницама, као и друштвеним и језичким потребама. То потврђују сви досадашњи (апсурдни) процеси у вези са језиком, а будући да их има веома много, за потребе рада одабрали смо свега неколико, по нашем мишљењу довољно репрезентативних.¹ Побројаћемо их оним редоследом којим су се и дешавали, јер ћемо на тај начин најлакше створити слику о савременој језичкој ситуацији у Црној Гори:

¹ Уп. Стојановић 2016: 317. и 343.

1. Године 2004. „црногорски“ језик наметнут је школском и образовном систему преко тзв. матерњег језика, као назива наставног предмета, где је родитељима и ученицима остављена могућност да изаберу име језика по жељи, између осталог – и „црногорски“. Затим је назив „црногорски“ уведен у оквиру четворочланог именованја (*српски, црногорски, хрватски, бошњачки*) истог наставног предмета – Матерњи језик. На почетку су Црногорци као изговор за увођење новог имена за језик наводили да „свак има право да зове језик својим именом“, касније да „свака нација има право да свој језик зове именом нације“. Међутим, чињеница је да су ово, изван наших простора, незабележена и непозната права. То је потврдио Милош Ковачевић проверивши сва документа и ставове о језику у правним документима међународних организација и установивши да овакво „право“ није утемељено у међународним актима, односно да оно као такво не постоји. Ковачевић је након анализе дао на увид девет најрелевантнијих међународних докумената у којима се говори о језичким правима¹, те дошао до закључка да се „ни у једном од наведених докумената не говори о језичком праву народа, него искључиво о језичким правима или појединаца или припадника националних мањина (Ковачевић 2015: 52)“ (Стојановић 2016: 324);

2. Како заговорници савремене језичке ситуације у Црној Гори не налазе упоришта у науци, нити га могу наћи, они стварање нових имена за један исти језик оправдавају увођењем нелингвистичких „критеријума“ којима нема краја ни конца, а који се обликују према новонасталим ситуацијама, пројектима и потребама. Тако, након референдума 2006. године, у Црној Гори ступа на снагу – и остаје до дан-данас – нови „аргумент“: „Име језика једнако је (треба или мора да буде једнако) имену државе“ (Стојановић 2016: 326). Ово је само још један „аргумент“ који не налази ослоња у светској пракси, јер се име језика не изводи од имена државе, већ од имена народа. Осим тога, ако су Црногорци „оштећени“ јер се користе језиком који не носи назив „по имену државе“, онда у томе нису усамљени. Опште је познато да су нпр. енглески или француски званични језици у већем броју држава, али ниједна од њих не покушава да их преименује, нити би, када би се јавила таква иницијатива, успеле у томе. Долазимо до закључка да је овакав апсурд једино могућ у Црној Гори где се води крајње неправедна, нездрава и срамна језичка политика;

¹ *Европска повеља за регионалне и мањинске језике* (донесена у Стразбуру 1992. године); *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина* (донета од стране Већа Европе 1995. године); *Хашка препорука о праву националних мањина на одгој и образовање* (донела је Организација о европској безбедности и сарадњи – OSCE, OSSE); *Нацрт Уставнога уговора* (Европска унија, 18. јун 2004. године); *Европска социјална повеља* (са изменама 1961, 1966, 1996); *Опита декларација о људским правима* (Уједињене нације, 1948. година); *Међународни пакт о грађанским и политичким правима* (Уједињене нације); *Међународни пакт о привредним, социјалним и културним правима* (Уједињене нације, 1966, 1976); *Универзална декларација о језичким правима* (Барселона, 1996).

3. Уследила је још једна апсурдна ситуација, својствена само Црној Гори: питање језика, а пре свега његовог имена, стављено је на скупштинску расправу, без претходног лингвистичког и политичког разматрања (заснованог на лингвистичким и социолингвистичким критеријумима). Будући да језичко „решење“ није прошло стручне и друштвене верификације пре скупштинске расправе, може се рећи да је оно политичка подвала и принуда;

4. Сњежана Кордић каже: „Ustav se može promijeniti preko noći, ali postojanje nekog standardnog jezika ne može (Kordić, 2010: 112)“ (Стојановић 2016: 349). Црна Гора је најбољи доказ за то. Наиме, од октобра 2007. у уставу Црне Горе пише: *Службени језик је црногорски... У службеној употреби су још и српски, бошњачки, хрватски и албански*. За овакву промену (у претходном Уставу у службеној употреби је био српски језик ијекавског изговора), било је довољно да одређени број гласача у Скупштини Црне Горе подигне своје руке. Очито није било тешко занемарити чињеницу да се ти људи не баве науком о језику и да о њој, у најбољем случају, знају веома мало. „У Устав је унијето име за језик који не постоји нити је икада постојао, који нема утемељеност у народној вољи (и одабиру), за који се и не зна шта би требало да представља (...)“ (Стојановић 2016: 349). О утемељености у народној вољи и одабиру говоре и пописи становништва из 2003. и 2011. године. Према попису из 2003. године, који је и спроведен само да би се исфорсирао име „црногорски“ језик, за српски језик се определило 63,49%, док је „црногорски“ језик за свој матерњи одабрало 21,96% грађана. „И поред оваквих бројки, након уставних и законских промјена у Црној Гори, српски је (за који се определијелила већина) постао „равноправан“ са хрватским (0,45%), а неравноправан са „црногорским“ за који се определијелило мање говорника“ (Стојановић 2016: 315). Попис из 2011. године опет иде у корист српског језика за који се определило 42,88%, док се за „црногорски“ определило 36,97%. И на ове бројке, као и на све научно утемељене чињенице, Црна Гора је једноставно зажмурила;

4. Када је већ име језика без садржаја унесено у Устав, „логичан“ наставак би био проналажење „довољно доброг“ оправдања за такав поступак. Зато, у новембру 2007. године, Влада (не стручне и научне институције!) одређује Савјет за нормирање тзв. црногорског језика који је обавезан да припреми: *приједлог Правописа црногорског језика, приједлог Граматике црногорског језика, приједлог Рјечника црногорског језика*. „Стручност“ одабраних чланова, најблаже речено, јесте упитна. „Наиме, за најблажу стручну дораду већ постојећег језика и његовог стандарда ангажују се тимови и комисије великог броја лингвиста и релевантне институције. У овом савјету, осим понеког политички ангажованог или од политике ангажованог лингвисте, лингвиста и

нема (у ово радно тијело ушли су, у принципу, сви лингвисти који су уопште пристали да буду саставни дио овог „подухвата“). (Стојановић 2016: 354);

5. Уследио је још један политички пројекат који је имао циљ да наметне црногорско име за језик: по Уставу, услов за стицање држављанства постало је познавање службеног језика, тј. црногорског (овде већ бива јасно зашто је раније у Уставу направљена разлика између службеног језика и језика у службеној употреби), а потврду о познавању истог издавали су „испитивачи“ који су у школи учили српски језик;

6. Године 2007. Црна Гора добија и првог доктора „црногорског језика“, Аднана Чиргића, који је на Универзитету „Јурај Штросмајер“ у Осијеку, у Хрватској, одбранио докторску дисертацију са темом: „Говор подгоричких муслимана (синхрона и дијахрона перспектива)“. Када је, неких пола године раније, ту исту тему покушао да пријави као тему за магистарски рад на Филозофском факултету у Никшићу, тражено је њено проширење. . Докторирао је, дакле, прескочивши степен магистра;

7. Од марта 2008. године на Филозофском факултету јављају се покушаји преименовања Студијског програма за српски језик у „складу са Уставом“. Како предлог није усвојен ни после неколико покушаја, у мају 2008. донесена је одлука да остане Студијски програм за српски језик и да се „отвори“ Студијски програм за „црногорски“. Ово је још једна у низу потврда пружања првенства политици над науком;

8. Студијски програм за црногорски језик прима прву генерацију студената иако од нормирања и стандардизације (правописа, граматике, речника) није било ни трага. Шеф новонасталог студијског програма даје изјаву за ТВ Монтену: „Да би прошли на овом уписном року усвојили смо програм за српски језик и јужнословенске књижевности идентичан са планом за српски језик и јужнословенске књижевности“ (Стојановић 2016: 364). Дакле, главни циљ прокламатора идеје тзв. црногорског језика свакако је био насилно удаљавање од српског језика и свега што носи српско име, међутим, видимо да од самог почетка не бива тако: „црногорски“ је био, и остаје и до данашњег дана, српски језик коме су бесправно и неосновано променили име;

9. У августу 2011. године, Министарство за просвјету и науку организовало је курс за обуку „црногорског“ језика који је трајао два дана (180 минута). Такав курс био је „преко потребан“ јер су ђаци у Црној Гори одавно учили језик који носи црногорско име, а ниједан учитељ, наставник, нити професор није имао диплому „црногорског“ језика (што ни најмање не изненађује, будући да су сви они учили српски је-

зик у школама!). Полазници су након обуке стицали „право“ да предају „црногорски језик“. Семинар је похађало преко 2 000 професора и учитеља. Међутим, и они који нису похађали семинар, били су позивани само да дођу и подигну „нову диплому“, која их је чекала иако нису прошли обуку;

10. У јулу 2013. године долази до једне од многобројних злоупотреба исфорсиране дистинкције службени језик – језик у службеној употреби. Матица црногорска захтевала је од Уставног суда да се настава изводи на службеном језику („црногорском“), што је нажалост, али не и на изненађење, усвојено;

11. Године 2014. отвара се и Факултет за црногорски језик на Цетињу. Напоменимо да не постоје факултети за руски/српски/енглески и слично у матичним замљама, већ се језици проучавају у оквиру широким филолошких програма. Ово нас доводи до закључка да је такав факултет јединствен у свету. После јединственог језика без садржаја, јединственог доктора тог истог језика, јединственог Студијског програма који усваја план и програм за српски језик – недостајао је само још овакав факултет;

12. Данас на сајтовима Владе Црне Горе, Министарства просвете и науке, Универзитета Црне Горе итд., за опцију „контакт“ можете да одаберете од језика: црногорски и енглески, не и српски (који је по Уставу језик у службеној употреби!). У уџбеницима једва да је остао покоји српски писац, а и онима који су остали нигде не пише национална припадност, док код нпр. француских или енглеских писаца такав податак редовно стоји забележен.

На крају, напоменимо још и ово: три су релевантна критеријума за одређивање идентитета неког језика; од тога два чисто лингвистичка: *структурни* и *генетски*, и један социолингвистички: *комуникативни*. Ти критеријуми недвосмислено показују да је „црногорски“ језик само варијанта српског језика, јер им је граматичка структура, као и генетска основица – иста, а разумљивост је међу говорницима стопроцентна. Даље, ништа се на језичком плану не завршава на границама данашње Црне Горе; у Црној Гори има више дијалеката, али ниједан није само „црногорски“. Већ смо показали да се језик на простору Црне Горе увек звао српски, али и да се становништво на пописима већински определило за то име језика. После свега овога, с пуним правом можемо рећи да је језичка ситуација у Црној Гори производ крајње неутемељене политизације језичке проблематике. И не треба заборавити да преименовањем језика Црна Гора пориче сопствени идентитет и културну баштину, што ће рећи – угрожава целокупну егзистенцију народа. Јер заиста, без српског језика и писма, Црна Гора је само „руина и празнина“.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

- Ђерић 1914: *Ђерић Василије, О српском имену по западнијем крајевима нашега народа*, Доситеј Обрадовић, Београд.
- Петровић 1996: *Петровић Драгољуб, Школа немушког језика*, Цветник, Нови Сад.
- Стојановић 2016: *Јелица Стојановић, Пут српског језика и писма*, Српска књижевна задруга, Београд.
- <http://www.gimnazijapv.com/istorijat.htm>, посећено 25. 1. 2020.
- <https://www.in4s.net/izgon-srpskog-jezika-iz-crne-gore-okupacija-desimilizacija-hod-u-besmisao/>, посећено 25. 1. 2020.
- <http://slobodnahercegovina.com/dr-milos-kovacevic-zaboravili-smo-svoj-jezik-zbog-bratstva-i-jedinstva/>, посећено 25. 1. 2020.
- <https://www.bastabalkana.com/2016/01/srpski-jezik-i-srpski-jezici-dr-milos-kovacevic/>, посећено 25. 1. 2020.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, КУЛТУРОЛОГИЈА, ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ, ИСТОРИЈА СЛАВИСТИКИ

Б. Вукчевић, Љ. Симоновић¹
(Филолошки факултет Универзитета Црне Горе, Никшић)
Ментор: проф. др Ј. Стојановић

ЊЕГОШЕВО ДЈЕЛО И ЛИК У ОГЛЕДАЛУ ПРОМЈЕНА У КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ НА ПРОСТОРУ ЦРНЕ ГОРЕ

У нашем раду бавићемо се начином представљања умјетничког стваралаштва Петра II Петровића Његоша у школском систему Црне Горе. Фокусираћемо се на третман који највећи српски пјесник има у овдашњој просвјети, свједочећи о процесу ревизије његовог културног и књижевноисторијског положаја у традицији, чији је крајњи циљ формирање повољног језгра за нови колективни идентитет народа у Црној Гори. О Сими Милутиновићу се у оквиру наставног програма за основне и средње школе више не говори у оквиру појмова које је историја српске књижевности утврдила. Даље, обратићемо пажњу на ревидирање рецепције кључних дјела зреле фазе Његошевог стваралаштва у којој су настали *Луча Микрокозма* и *Горски вијенац*. Ништа мање не чуди што се уопште не увиђа слојевитост Његошевог језика, прожетог старословенском и рускословенском лексиком те благом дијалекатских говора, што његово дјело чини једним од стубова српског језика. Све се то чини због очигледне тежње ка одстрањивању елемената српске културе, и стварању нове националне парадигме, што консеквентно подразумева и заснивање нове националне књижевности – црногорске. На крају, указаћемо на сужавање присуства Његошевог дјела у програмима за основне и средње школе.

Кључне ријечи: традиција, усменост, средњовјековље, платонизам, гностицизам, свето спајање, космогонија, истрага потурица, преобраћење, ренегатство.

1.

Средином прве деценије овог вијека проглашење независности Републике Црне Горе означило је посљедњу фазу дезинтеграције некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Чак и неупућеном, овакав историјски сљед јасно сугерише најтјешњу повезаност Црне Горе са Србијом, што се боље да видјети анализом удеса заједничке државе и народа у њој. Промјене које су се догодиле у цјелокупној друштвеној стварности, самим тим и у просвјети

¹ balsavukcevic5@gmail.com, ljbicasimonovic997@gmail.com.

нове државе, последица су потребе за поновним осмишљавањем културног и националног идентитета, чији је циљ свјесни отклон од српског наслеђа. Пре-семантизација се оспољила у нарочитој концепцији наставног програма, гдје су одстрањени или преобликовани трагови српске књижевности и српскога језика. Маргинализоване су управо тековине усмене књижевности, средњовјековља и историјског богатства језика, које леже у подтексту стваралаштва Петра II Петровића Његоша.

Како би реформом предвиђена парадигма црногорске књижевности била што утемељенија, морао се Његош као најзначајнији стваралац са простора Црне Горе надолазећим генерацијама представити у једном прекуваном виду, из ког су испариле аrome његове пјесничке инспирације, оставивши тако на располагању једног, сликовито говорећи, напрасито за јело зготовљеног жапца, ког ђаци треба да сваре још у основној школи. Његошева, а и ученичка судбина, бојимо се, не окончава срећније од оне жабље у експериментима, који потврђују поузданост старе технике манипулисања одређеном групом.

Класични репертоар епике косовског и покосовског циклуса, те циклуса пјесама о Марку Краљевићу, неизоставан је дио Његошева образовања, и полазишна основа синтезе колективног и метафизичког, по којој је његово дјело на извјестан начин чувар и градитељ обзора нашег духовног живота. Није нимало случајно изостављање ових пјесама у реформисаној настави постреферендумске Црне Горе. Тако своје мјесто у канону губе пјесме какве су: *Марко Краљевић укида свадбарину*, *Диоба Јакишића*, *Почетак буне против Дахија*, присутне закључно са 1998. годином (Матовић 2012: 43). Процес протјеривања наставља се и у познијим реформама (2014, 2011), да би посљедњом измјеном из 2017. нестао сваки помен косовског искуства. Пјесма *Косовка дјевојка* престала је да буде дио наставног програма за шести разред основне школе (Матовић 2012: 60)¹.

2.

Први сусрет основаца са Његошевим дјелом дешава се у седмом разреду, када се изучава одломак из *Горског вијенца*. На овој прекретници, креатори програма бирају епизоду о војводи Драшку Поповићу (Поповић 2017: 81). Већ ра-зиграна дјечачка машта бива додатно заинтригирана комичном колизијом двају тако опречних култура – црногорске и млетачке. Отуд је права штета што се на нивоу средњег образовања тумачење ове исте епизоде уопште не развија, чиме се пренебрегава функција њена. Последица је јасна: централна тема, истрага по-турица, постављена је на руб интересовања, како би у складу са твз. *новим чи-тањем* остала на нивоу манифестације гласа који провијава кроз дјело, и није ништа друго до естетски и тактички одабран фиктивни моменат у црногорској историји, присутан да би подупро *прави предмет дјела* – сликање и сучељавање трију различитих социокултурних средина: црногорске, млетачке, те турске. Да би ствари биле горе, тај већ скрајнути глас тумачи се као историјска заблуда

¹ Упореди наставни план из 2011. са наставним планом из 2017. године (Поповић 2017: 66)

коју аутор користи дјелимично усљед неразумијевања, а дјелимично као нужан контекст епохе у коју позиционира ликове. Наравно да онда епизода о којој је ријеч не успијева да испуни своју намјену и заправо освијетли неумитност истраге кроз посредно проблематизовање онога што се у новијој литератури назива ренегатском ситуацијом, која је универзални сегмент овог „збитија при свршетку XVII вијека“.

Проблем ренегатства, присутан у европској традицији још од анабаптистичких сукоба и вартоломејске ноћи, чини поетичко-тематски темељ структуре *Горског вијенца*. Штавише, он образује антиномије између природе и морала, моћи и духа, па и унутар самог духа. Парадоксално: повратак ренегата – потурица – у хришћанство, под пријетећим условима погибије, био би повратак у морални поредак на начин принуде, а не на начин слободе, у чему се рефлектује трагизам Његошеве визије смисла наше националне историје. Истрага потурица постаје егзистенцијални одговор који херојство мора да да ренегатству, али и одговор којим ренегатство даје одговор самом себи, прихватајући судбину на начин стоичког *amor fati*.

„Ренегатска ситуација добија у *Горском вијенцу* вишеструке проблематизације: она је проблематизована из перспективе изненадног појединчевог очајања (Скендер-агиног и сердар-Вукотиног), из перспективе друкчије културе из секуларизовано-рационализоване свести (Млеци), из перспективе примитивизма историјске вере (поп Мићо), из перспективе аутономног подручја лепоте (сан Вука Мандушића) (...) Управо посредне проблематизације омогућавају разуђеност композиције *Горског вијенца*, као што доводе до препознавања центрипеталне силе којом ренегатска ситуација ствара јединство композиције *Горског вијенца*“ (Ломпар 2010: 261–262).

У наставни план за осми разред уврштена је *Пјесма о Стамболу*, такође одломак из *Горског вијенца*. Тумачи се у кључу „најграндиозније оде наше књижевности“¹ чији тропи дочаравају сензације постегзистенцијалног живота у рају. Овдје се циљано ставља тачка на разумијевање ове химне, иако се њоме у тексту функционално смирује тензија између потурица и Црногораца, или конкретније: ренегата и хероја, настала захваљујући разлици у поимању исхода косовске битке и косовског завјета. За Црногорце, он је недвосмислено метафизичко-небески, док је за ренегате историјско-земаљски. Ријечи сердара Вукоте: „О Косово грдно судилиште/ насред тебе Содом запушио!“ у пуној мјери истичу непорециву истину ради које су Црногорци у сваком трену смјерни погинути и остварити основну ситуацију своје херојске судбине, којој Косово даје ореол свете жртве и постаје свевремено у вјечитој садашњости.

Програм налаже и обрађивање *сна Вука Мандушића*, тумачењем га обликујући као јунака њежног срца који кроз сан, еманацију подсвијести, износи своја најинтимнија осјећања, иначе суспрегнута патријархалним суперегом, оличеним, прије свега, у светој тајни кумства. Овакав прилаз је свакако тачан, али, сад без

¹ Као и у другим сличним приликама, овдје креатори плана и програма избјегавају да ближе одреде о чијој се књижевности заправо ради. Једно је сигурно – није у питању српска књижевност, или није само српска, него наша, у најбољем случају: јужнословенска.

имало изненађења, прорачунат и половичан. У њему, наравно, тумачи не желе да препознају још једно проблематизовање истраге, управо њено мотивацијско богаћење и освјетљавање, а још мање да истакну везу са завршном епизодом, гдје се Вук Мандушић, плачући над поломљеним цефердаром, симболички опрашта од својих скривених жеља, и прихвата моралну одговорност спровођења истраге по цијену живота или смрти.

На полуматури ученици имају прилику да се позабаве и садржински најбременитијим дјеловима *Горског вијенца* – монолозима владике Данила и игумана Стефана. Одлуку о истрази доноси централни лик владике Данила, чиме се конституише као изразито трагичка фигура, која доминантно утиче на драмске карактеристике текста. Увиђајући истовремено превирање двије врсте нужности – метафизичке и историјске – владика реминисцира о херојским чиновима Обилића и других српских јунака, са намјером да политичку одговорност уведе у подручје духовног преображаја како својих племеника Црногораца, тако и потурица. Нажалост, да трагизам буде још већи, он током цјелокупне радње не успијева да побјегне из замке сопственог покопавања коју му поставља његова рођена луцидност, већ проширује зачарани круг агонијом самоиспитивања. У коначници, као да између уводног монолога и завршне сцене мини-дијалога са Вуком Мандушићем, владика долази до истих закључака и остаје на истоме мјесту. Његош не би био велики да није успио постићи супротно. Владика и Вук Мандушић чине једини пар динамичких јунака. Камен спотицања у анализи монолога, испоставило се, јесте позиција и карактеризација игумана Стефана, још једног њиховог виновника. Школске интерпретације исцрпљују своје потенцијале углавном на компаративном огледању игумана са ликом свештеника који причешћује борце у спјеву *Смрт Смаил-аге Ченгића* Ивана Мажуранића. Интенционална заблуда проистекла из овог методолошког настојања довела је до у науци дефинитивно оспорене тезе о Његошевом ауторству овог дјела, јер оно ни по којим поетичким особинама не личи ниједном његовом тексту. Напомињући игуманову улогу слијепог старца, ослоњену на античке узор, наставни програм не даје довољно простора дубљој анализи комплексне психологије овог карактера. Он је најдоминантнији лик на позорници, који усљед невиди види. Слијепе очи су симбол за духовно созерцавање, унутар којег успијева да, након коначне одлуке о истрази, пређе из крајњег оптимизма у крајњи песимизам. Тиме он поприма функције једне врсте мајеутичара, коме је задато да црногорски колектив доведе до самоспознаје у борби против ренегата. Дијалектички принцип доласка до сазнања омогућава игуману да остале ликове наведе на преиспитивање сопствених моралних дилема које их обавијају, и доведе их у исту раван трагизма у којој се од самог почетка налази владика Данило.

3.

Програм из књижевности за гимназије из 1998. у вријеме Савезне Републике Југославије као дио предвиђене литературе налагао је обраду значајних дјела

српског средњовјековља: *Житије св. Симеона* од св. Саве, *Живот св. Саве* од Теодосија, *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића и Јефимијину *Похвалу кнезу Лазару*. Данас смо се помирили са тим да су наведена дјела дио општег егзодуса српске писмености из канона унутар просвјете у Црној Гори. Нема сумње да су она такође била дио Његошевог читалачког канона и домаћи ослонац религијске мотивације његовог проседеа.

На матури програм у наставу инкорпорира спјев *Лучу микроkozма*. Проучавање се у овај мах своди на анализу пролога. Међутим, у њему се неоправдано поопштавају уводни стихови који говоре о човјековом изгнанству из раја, и доводе у интертекстуалну релацију са *Изгубљеним рајем* Џона Милтона. Одатле не произлазе адекватни закључци о природи човјековог пада, још мање о проблематици његовог спасења, с обзиром на то да се не разјашњавају ликови Бога, Сатане, и, нарочито, Христа. Са друге стране, сигнали националног и културног поријекла пјесниковог, назначени у апострофи Сими Милутиновићу Сарајлији на оквирима *Посвете*, читају се са претпоставком да је феномен српства искључиво религијске провенијенције, у складу са овјешталом формулом о српској вјери. Одатле се залази у подручје политике, те се око појаве Сарајлије у Његошевом животу конструишу теорије о његовој тобоже завјереничкој улози, која је „кривац“ за владину необуздану националну, готово митоманску, острашћеност, и, у извјесном смислу, за конституисање митологеме о Косову на простору Црне Горе кроз надалеко познату синтагму о косовском збјегу.

Карика која недостаје у институционалном приступу опет је херменеутичка: нема ваљаног објашњења садржаја. Подтекст пролога, а консеквентно и читавог текста, истински лежи у платонизму и гностицизму, због чега се у слој приповиједања уводе извјесни топоси: развијање полемике о структури душе, путовање кроз небеса и метафизичке просторе, пловидба кроз мистички ваздух у метафорички схваћеном чуну, контраст између подземног и небеског поретка. Пролог тематски антиципира епилог, у ком се пројављује Христ као разрјешење свих дубиоза које се тичу проблема небеске побуне; као вјесник помирења на страни божје истине страдања, насупрот сатанине неистините жртве – као опозив смрти коју је увео Бог и опозив небеске битке која је отворила капије смрти. Свеопшти исход врхуни у крајњој побједи добра, једној од сталних светоотачких идеја¹.

Језик *Луче* је мјешавина рускословенског и црквенословенског у најсублимнијем виду познатом српској књижевној традицији. Руска лексика општесловенских коријена вишезначношћу омогућава различита тумачења односа између лирског ја и створитеља.

4.

Везе Петра II Петровића Његоша са системом руске књижевности могу се уочити на два плана: стиховном и тематско-мотивском. Структура његовог стиха унеколико препознаје јампску тенденцију која прати трохејску доминанту. Иако примарно оријентисан на употребу десетерца, није му страном посезање за дванаестерцем и пентаметром, односно хексаметром (нпр. у лирици) на које је посредно утицао развој романтичарског стиха. Један од базичних руских стихо-

¹ За више информација из перспективе херменеутичке анализе погледати у Ломпар 2010: 323–417.

ва – петостопни јамб – код Његоша каткад продре у десетерачко ткање. Тематску инспирацију у првој фази стваралаштва, за пјесме *Мисао* и *Црногорац к свемогућем Богу*, нашао је у космолошким поемама Державина. Аналогije између пјесника јасне су када се врше компаративне анализе: путовање пјесничког субјекта кроз простор и извјесна космогонија заједничке су споне које су нашем пјеснику значиле за даљи развој опсесивних тема, чије ће најквалитетније опредмећење бити његова познија дјела.

5.

Још једно, а уједно и посљедње дјело које се обрађује у средњим школама је пјесма *Ноћ скупља вијека*. У методолошком смислу приступ реченој пјесми је савршен примјер онога што се у семиотици назива празним знаком. Иза израза не постоји садржај. Отуда и одсуство било какве интерпретације текста. Намјесто тога, залази се у тзв. јерес биографизма, гдје ауторова интима постаје једини предмет разумијевања настанка пјесме и једини вид разумијевања мотивације еротског, јер тада нема ничег логичнијег од тога да Његош сопствену тајну љубав овјековјечи у стиховима пјесме, коју је по неким изворима, држао у њедрима, у стању сталног искушења да је преда пламену огња.

Међутим, еротичност и сензуалност које се појављују у пјесми дио су једног вишег поретка, космогоније која зазива божанско искуство познања божанског у човјеку у тренутку стапања којем претходи пољубац. *Ноћ скупља вијека* је опис мистичног доживљаја, гдје екстаза љубави обухвата космос, а душа људска има сношај са небом. Пјесничко самјеравање мистичног искуства и трагичног ритма назначено је самим насловом, које доноси спознање супротстављености, и то у димензији времена. Посвемашња присутност идеје о светом спајају – *hieros gamos* – која је, узгред буди речено, вишеструко транспонована у платонизму и хришћанству, види се у ужој замисли спајања енергија између људског бића и бога. Отуд и успоредба с библијском *Пјесмом над пјесмама*, која супротставља симболе вјечно мушког симболима вјечно женског принципа; сунца земљи, између којих мјесечева свјетлост исијава граничну регију свјетова. Екстатични момент састоји се у оглашавању доживљаја који смртника издиже изнад бесмртника, а који је вреднији од читавог стољећа.

6. Закључак.

Његош је темељ народне традиције српског бића, лице и наличје духовног живота. Али, и завјетник светости свога рода – културе, историје и религије. У данашње вријеме, на простору Црне Горе врше се двоструки удари на лик и дјело Петра II Петровића Његоша. У тежњи да се одузме ова и оваква димензија његовог стваралаштва, ствара се мит о Његошевој личности, али неки нови, друкчији, и „евроинтегрисанији». Готово једнако осакаћен као што му је разрушена и посмртна жеља, а сад у туђе рухо исклесано вјечно пребивалиште. То је неки апо-

литични, наш, а не српски, наш и црногорски Његош. С друге стране, Бошњачка странка препознаје димензије у Његошевом дјелу за чије се одстрањивање тако здушно данас бори. Ипак, то је изокренуто тумачење, те потпуно произвољно, незналачко, зло у својој баналности. Но, ово посљедње се приписује Његошу, те му бива суђено у Хагу. Прозван је геноцидним пјесником, чије дјело „злочинци“ носе у цепу на ратиште. Захтјевано је да се *Горски вијенац* уклони из школске лектире, јер вријећа национална осјећања и „алармантна је пријетња“ по црногорски мултикултурални склад, те је самим тим и одбачена иницијатива да се Његошев дан рођења прогласи државним празником¹. Јер ко још данас чита Његоша, а да му слави рођендан? Мораћемо, изгледа послушати Матију Бећковића, па макар покушати да муцамо из почетка.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Радосав*. Стевановић Михаило (1984), *Луча микрокозма – Горски вијенац*, у: *Целокупна дела Петра II Петровића Његоша*, Београд – Цетиње, Просвета – Обод, 159–186.
- Vukićević-Janković, Vesna i grupa autora* (2017), *Rješenje o donošenju javno važećeg obrazovnog programa za opšte srednje obrazovanje*, Podgorica, Ministarstvo prosvjete.
- Ломпар, Мило* (2010), *Његошево песништво*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Матовић, Веселин* (2012), *Ноћ дугих маказа: потискивање српског идентитета у црногорским уибеницима за језик и књижевност*, Никшић, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Popović, Dušanka i grupa autora* (2017), *Predmetni program za crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VII i IX razred osnovne škole)*, Podgorica, Zavod za školstvo.

С.С. Зимодро²

(МГУ им. М.В. Ломоносова, филологически факултет)

Научни руководител: доц., к.ф.н. С.Н. Мещеряков

СЕРБИЈА В ПРИЗМЕ РУССКОГО ВОСПРИЯТИЯ РУБЕЖА XIX–XX ВЕКА

В настоящее время в науке получил широкое распространение имагологический подход к изучению истории. Данный метод заключается как бы во «взгляде со стороны» на происходящее в стране глазами иностранца. Долгое время Балканы, являясь периферией и Востока и Запада, не вызывали особенного интереса ученых (Гусев 2019, 3–4). Однако в настоящее время балканистика активно развивается. И этот подход активно применяется в современной славистике в том числе и сербистике.

¹ За више информација видјети колумне: Njegoš pred Haškim tribunalom, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/hronika/1520116/njegos-pred-haskim-tribunalom-.html>;

Muhović: Njegoš je najveći krvnik Bošnjaka i islama, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:647879-Muhovic-Njegos-je-najveci-krvnik-Bosnjaka-i-islama>

² c.l.e.r@yandex.ru

Одним из первых ученых, внедрявших данный метод в славяноведение, был Виктор Александрович Хорев. В книге «Поляки и русские в глазах друг друга» он открыл новую грань имагологического подхода – взаимное видение стран, а не одностороннее отражение одной в другой. Данный метод также использовала Мария Тодорова в монографии «Imagining the Balkans», М. Йованович «От Елизаветы Петровны до Владимира Путина». Ранее при изучении сербской истории почти не использовались материалы русских «наблюдателей». А.Л. Шемякин в сборниках «Русские о Сербии и сербах» проделал огромную работу, собрав и проанализировав большое количество ранее не изученных материалов. Андрей Леонидович Шемякин показал новую грань изучения сербской истории.

Взгляд со стороны открывает возможность пронаблюдать влияние на сербский национальный характер различных факторов в момент сложной, переходной эпохи сквозь призму представителя близкого по образу мыслей, но все же иного народа.

В данной работе рассматривается период правления Петра I Карагеоргиевича с точки зрения русского человека рубежа XIX–XX веков.

Письма и доклады русских общественных деятелей, эмигрантов проживавших на территории Сербии в этот период, представляют собой интереснейшие свидетельства. Означенный промежуток времени вместил в себя такое число событий и изменений, которое многие европейские страны проходили столетиями. Принятие первой национальной конституции, обретение независимости, государственные перевороты, участие в шести войнах укладывается в отрезок с 1869 по 1918 год (Шемякин 2006, 5). Это и привлекло мировое внимание к прежде незначительным и чуждым Балканам.

Очевидцы этих событий – П.А. Ровинский, П.А. Кулаковский, В.Н. Штрэндман и др. отражали в своих записях, замеченные ими особенности сербской действительности и сербского менталитета.

Для более полной картины, необходимо хотя бы кратко очертить портреты представителей России.

Павел Аполлонович Ровинский (1831 – 1916) – русский историк, этнограф и публицист. Автор знаменитой «Черногории в её прошлом и настоящем» (1888—1915), посвятивший свою жизнь изучению Балкан.

Платон Андреевич Кулаковский (1848 – 1913) – профессор, историк и филолог-славист, общественный деятель, активный участник Славянского движения (развивал идею «слияния государственных и культурных сил всего Славянства», сохраняющего «самобытность и национальность каждого народа» при безусловной гегемонии России), член Совета Русского Собрания.

Василий Николаевич Штрэндман (1873 – 1963) дипломат. С 1914 года поверенный в делах Российской империи в Сербии.

Викентий Васильевич Макушев (1837–1883) – российский историк-славист, член-корреспондент Петербургской Академии наук, автор исследований по истории славянского населения Албании («Исторические изыскания о славянах в Албании в средние века», 1871 год), Италии, Болгарии и Сербии («О пронии в древней Сербии», 1874 год).

Константин Яковлевич Грот (1853 – 1934) – российский филолог-славист, архивист. Профессор Варшавского университета. Член-корреспондент Российской академии наук, почётный член и корреспондент Чешской и Сербской академий наук.

Овсяный Николай Романович (1847–1913) – русский военный историк, славист. В генерал-лейтенант. Специалист по Балканам, многократно их посещавший. Автор трудов по истории Восточного вопроса (в различных его аспектах), а также исторических, статистических, этнографических и т. д. описаний балканских стран.

Каждый из этих людей, побывав в Сербии оставил свои воспоминания о стране, людях, обычаях. Обратимся к их наблюдениям, из которых выберем три основные темы: образ Белграда, устройство сербского общества, восприятие России.

Большинство писем, докладов, заметок начинается с описания жизни в Белграде. Для одних она оказывается полной хлопот как для Кулаковского. Для других (например, для П.А. Ровинского) напротив скучна: «Хожу почти каждый день в музей, перебираю рукописи, в которых однако интересного нахожу очень мало. Больше нечего и делать в Белграде. Общественной жизни здесь нет, потому что нет общественных интересов, все это живет единственно для себя. Музыкальности – ни на грош. Поэзии, кажется, еще меньше. Литература почти не существует» (Шемякин 2014, 55).

Говоря о внешнем виде города, авторы также не приходят к единому мнению. В.В. Макушев отмечает сильное австро-венгерское влияние: «Проходя по двум главным улицам, Князя Михаила и Теразии, я заметил, что множество магазинов, и притом самых богатых, принадлежат немцам и что Белград совершенно утратил свой восточный вид: все постройки в европейском вкусе, на улицах редко попадаются люди в сербском народном платье. Короче, Белград с первого раза показался мне австрийским провинциальным городом, и это первое впечатление оказалось совершенно верным после четырехмесячного в нем пребывания» (Макушев 2014, 235). А вот К.Я. Грот разглядел в Белграде совсем другие черты: «Внешний вид города. Довольно живописное положение. Но совершенный характер уездного городишки; хотя мне о том уже рассказывали, но действительность превзошла ожидания. Отсутствие тротуаров и порядочных мостовых, грязь, бедность построек, патриархальность во всем – все это приближает Белград к городам Востока, отчасти нашего славяно-русского, отчасти еще турецкого, азиатского. Национальные костюмы у народа и горожан на каждом шагу, разноплеменность и разнообразие типов, южные физиономии, турки, греки и сербы. Все это придает картине пестрый вид и делает ее очень любопытной и занимательной для иностранца. Вместе с тем – славянская речь и письмо, православное население, духовенство, все как-то знакомо и сродно, и тем привлекательно» (Грот 2014, 249). Может сложиться впечатление, что В.В. Макушев и К.Я. Грот были в двух разных городах или в одном в разное время, но это не так. Речь идет о Белграде 1881–1882 годов.

Говоря о сербском обществе, авторы отмечают, что стремление правительства европеизировать Сербию и сопротивление Народной радикальной партии, переход от аграрного общества к индустриальному тяжело давались носителям сербского национального сознания, зиждущемуся на многовековых традициях (Шемякин 2014, 551–570).

Важнейшей особенностью сербского общества рубежа веков является этническая и конфессиональная однородность. Даже горожане, которые составляли 13% численности населения, «...по роду занятий мало чем отличаются от поселян...из трех горожан двое тоже живут земледелием и скотоводством» (Овсяный 2006, 383).

Специфика сербской элиты заключалась в том, что она также сохраняла традиционный менталитет и, по замечанию П.А. Кулаковского, была «по своему происхождению очень близка к простому народу» (Шемякин 2006, 633). Следствием этого была некая стертость границ между «элитой и народом». М.В. Сахаров писал: «Сербская армия поражает своей демократичностью... Часто можно было видеть офицера, танцующего с солдатами. Не считается обидным быть в кафе, где сидят солдаты» (Сахаров 2006, 245). Такая ситуация была необычна даже для сознания человека, живущего в «расшатанном» обществе Российской империи 1913 года.

Стоит отметить, что и король Петр Карагеоргиевич, и впоследствии его сын король Александр был не прочь поговорить с встретившимся на пути крестьянином или рабочим.

В мемуарно-художественных сочинениях дочери русских беженцев, сербского академика-слависта И.Г. Грицкат-Радулович встречается следующая интересная зарисовка. «Устраивали мы демонстрацию под королевскими окнами. Я шел впереди с красным флагом. – Рассказчик показал, как он нес флаг. Показывать пришлось с частыми поворотами от одной стены к другой. – Старый Петр смотрел с балкона. А я как крикну: «Долой монархию!». – Он заулыбался. – Храбрость не велика, под Петром нам все было позволено кричать. Не забудь сказать, что он вам ответил с балкона. – Конечно, скажу. Я только в принципе против монархии, а Петра я всегда уважал, иначе бы и не говорил о нем. Петр крикнул нам: «Браво, детушки, так и нужно! И я был таким же мечтателем в ваши годы». Тогда один из демонстрантов закричал ему в ответ: «Долой монархию! Да здравствует король Петр!» (Грицкат-Радулович 2014, 537).

Отношение к монарху у сербов 19–20 века отнюдь не европейское, а патриархальное. Проявляется оно в том числе и в отсутствии сакрализации монарха. Т.е. правитель был первый среди равных, не превосходящий прочих, лишь избранный остальными. В сознании крестьянина и не было идей о божественном происхождении власти, о правителе – помазаннике Божиим. Отсутствие многовековой династической традиции и длительное соперничество Карагеоргиевичей и Обреновичей не могли способствовать укреплению фундамента сербской монархии (Шемякин 2006, 653).

Переход на другую систему отношений сербское общество, всецело опиравшееся на традиции и авторитеты прошлого, воспринимало по-своему. Так один

серб в 1904 году акцентировал внимание на разнице «между заимствованной демократией и нашей автохтонной демократичностью, которую сам наш народ и создал» (Велмар-Янковић В. Поглед са Калемегдана. Оглед о београдском човеку. Цит. по: Шемякин 2006, 662). Основа «демократичности» лежит в общественно-политической практике общины, где связь власти и подчиненных построена на личных санкциях, как в семье (Шемякин 2006, 641).

Верность сербов традициям отмечал в 1868 г. П.А. Ровинский. Встретив Марко Жуйовича и заметив у него оружие, он задал вопрос: «Зачем ты, Машо, взял с собой револьвер, когда пути всего два часа и время дневное?» На что был получен характерный ответ: «Так мне отец мой завещал, а ему его отец: ни шагу из дома не делать без оружия. Прежде, бывало, выедут на пашню пистолет вечно поясом, а у воза винтовка. Так нас турки приучили..». (Шемякин 2006, 643).

Другим интересным примером могут послужить выступления Милана Джурича – священника из Ужица, радикального деятеля. Главным его аргументом была апелляция к «прадедовским костям», которые «требуют от нас» или «взывают к нам». Такая патриотическая настроенность и ораторское искусство привлекали людей, хотя за глаза его так и называли «прадедовские кости» (Шемякин 2006, 644).

Сознание себя как части сербского народа включает постоянную готовность к войне. С малых лет дети знают из сказаний и песен историю Косово и то, что нужно быть всегда готовым к борьбе за «своих» против «чужих». П.А. Ровинский так описал финал исполнения одной из героических песен: «А когда дело дошло до Вука Бранковича, что выдал царя на Косове, и пропел ему певец: «Проклят будь и род его, и племя,» «проклят!», крикнули тут все и повскачили с мест, как будто бы ища изменника, предавшего сербство». Завершая свои путевые записки о Сербии, Павел Аполлонович отметил, что страна произвела на него «впечатление какого-то полувоенного лагеря», что все в ней «временное, неустановившееся, все в каком-то ожидании чего-то, что вся она живет накануне, вся в каком-то воинственном настроении» (Ровинский 2014, 530).

Больше всего внимания авторы уделяют отношению к России. И это, пожалуй, самый сложный и противоречивый пункт, т.к. даже в разных письмах одного автора – П.А. Кулаковского представлены полярные высказывания. «Итак, мои первые столкновения с сербами сразу же показали, что хваленое единство сербов с нами, представляющееся на Руси многим – как факт, давно решенный, – пока только выдумка». (Кулаковский 2006, 71) Спустя пару записей звучит следующая мысль: «Право, есть связь между сербами и русскими, глубокая, внутренняя» (Кулаковский 2006, 71). (Интересен тот факт, что в секретных донесениях и рапортах есть графа «отношение к русским»). У В.И. Ламанского в «Письмах родителям из Белграда» эта неоднозначность разрешается следующим образом: «Интеллигенция не то что не любит русских – меня принимали очень радушно, – но вообще завидует нам, нашей силе, часто ругает Россию, но народ чрезвычайно нас любит. Говорю – о православных сербах. Русский от простых сербов встречает всегда ласку и радушие. «Русские и сербы – это все одно, один крест, один закон, одна вера». «Русы – тоже сербы», – наивно замечает простой серб,

ибо слово серб означает всякого православного, и серб-католик никогда сербом не называется... Высшие сферы Сербии смеются над обычаями своего народа, презирают его с высоты своего воображаемого величия» (Ламанский 2006, 34).

В «Катехизисе для сербского народа» 1888г. можно прочесть такие строки: «Кто неприятель сербов? Самый главный враг сербов? Австрия... Что нужно делать? – Ненавидеть Австрию, как своего самого главного врага... Кто друг сербов и Сербии? – Единственный искренний и надежный друг сербов, который был и есть: великая и мощная Россия» (Катихизис за народ српски// Златибор. Народни лист. Цит. по: Шемякин 2006, 665).

Об отношении к России пишет и Н.А. Снесарев в 1867г.: «Сегодня в Крагуеваце получено известие о том, что в Париже какой-то поляк стрелял в государя императора. Это известие было принято с, так сказать, остервенением, из которого следует, мне кажется, полное внутреннее убеждение сербов в том, что их надежда, их сила, их будущность находятся в тесной связи с Россией и благоденствием государя императора. Впрочем, к тому же заключению я пришел при моих поездках всюду в Сербии, и тесное родство наше с сербами не подлежит сомнению» (Снесарев 2014, 34).

Можно прочесть и прямо противоположные отзывы. К примеру, в письмах к К.Я. Гроту 1882г. П.А. Кулаковский говорит: «Все винят Россию в том, что Сербия теперь в печальном положении: право, Россия – козел отпущения у славян. Никто в России никогда и не оспаривал, что Берлинский конгресс сделал много вреда славянам, но как-то дико слышать бесконечные обвинения России даже в том, что Россия не воскресила Сербского царства» (Кулаковский 2014, 171).

Очередной подъем в отношениях к русским отмечает Штрандтман В.Н. в «Балканских воспоминаниях»: «...вечером впервые была устроена внушительная манифестация (в честь победы русского войска у Гумбинена) внушительной толпой народа перед конаком. Возглавители манифестации дружелюбно и настоятельно требовали моего появления на террасе над главным входом. Улица и обширный сквер до реки Нишавы были вплотную заполнены народом, пришедшим со своими патриотическими и гуманитарными организациями, под знаменами и факелами. Многие были в живописных национальных костюмах. Обращенные ко мне приветственные речи прерывались несмолкавшими восклицаниями в честь императора Николая II, великого князя Николая Николаевича и России. Такие манифестации повторялись в ближайшее время при всяком получении известий о русских победах, и всегда с той же силой и с теми же проявлениями чувств благодарности за заступничество России. По адресу союзных миссий – французской и великобританской – тоже, хотя и в значительно меньшей степени и с несомненно меньшим подъемом. Мне никогда не удавалось быть свидетелем этих манифестаций, но, по словам очевидцев, в частности, моих сослуживцев, численность собиравшейся народной толпы была ничтожна по сравнению с той массой, которая шла для поднесения Императорскому российскому представительству, а через него России, своих чувств преданности и порывов душевной благодарности с пламенным обещанием быть достойными проявленного русским царем величия в его истинно братской любви к сербам» (Штрандтман 2014, 456).

Каждый пункт, означенный в начале работы: образ Белграда, устройства сербского общества, восприятие России буквально соткан из противоречий, нельзя свести впечатления к единому мнению. Русские воспринимали Сербию и сербов неоднозначно, стремились к объективности в описаниях, избегая идеализации людей, отношений между двумя народами. Они видели такую же противоречивость в отношении сербов к России. Поэтому нельзя вывести какую-то строгую формулу сербского менталитета, возможно, в этой пестроте и несовместимости заключен дух сербского народа конца XIX века.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат-Радулович* И.Г. На зарубежной родине // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Грот* К.Я. Дневники путешествия (командировки) в славянские земли (1882–1883 гг.). У лужичан, в Пеште, Сербии, Хорватии и у словенцев // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Гусев* Н.С. Южные славяне в начале XX века: перспективы и сложности научного подхода // Славяноведение. 2019. № 1.
- Кулаковский* П.А. Дневник (1878–1881) // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Кулаковский* П.А. Письма К.Я. Гроту // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Ламанский* В.И. Письма родителям из Белграда // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Макушев* В.В. Десять месяцев за границей. Путевые заметки и наблюдения 1881 г. // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Овсяный* Н.Р. О Сербии и сербах // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Ровинский* П.А. Сербская Морава (Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г.) // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Сахаров* М.В. С сербами к Скутари // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Снесарев* Н.А. Письма Д.А. Милютину // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Шемякин* А.Л. Особенности политического процесса в независимой Сербии (1878–1918) глазами русских // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.
- Шемякин* А.Л. Традиционное общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX – начала XX в. Глазами русских // Русские о Сербии и сербах. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006.
- Штрандтман* В.Н. Балканские воспоминания // Русские о Сербии и сербах. Т. 2: Архивные свидетельства. М., 2014.

А.Б. Ивановић¹
(Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Ментор: проф. др Ирена Шпадијер

КОНЦЕПЦИЈА ОСВЕЋЕНОГ ЈЕЗИКА И НАСЛЕЂЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПЕСНИШТВА У ПЕСМИ ПОГЛЕД МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА

Са које год стране да се приступи тумачењу поезије Момчила Настасијевића – за коју год песму да се тумач определи и да је таквим избором постави у светлост једног новог важења – стиче се утисак да је увек реч о урањању у целину његовог поетског стваралаштва, у свих *Седам лирских кругова* у исти мах, као да сви они сачињавају једну и недељиву песму. Може ли се онда на основу овог првобитног утиска, а крећући се у херменеутичком кругу заједно са Настасијевићевим *круговима*, поставити питање: шта је то што чини да све његове песме упућују једна на другу, или, да се послужимо изразом самог песника – шта чини да се све речи у њима међусобно *дозивају*? Таква једна кохезиона сила, извор или срж поетског јединства могла би се (очекивано) потражити у различитим мотивима који се изнова враћају у његовим песничким циклусима, или пак у неком квалитету израза који би се могао пратити од *Фруле* до *Приче*, а у одређеним елементима и даље, у Настасијевићевим приповеткама и драмама. И заиста, неке речи и поља њиховог значења упорно се враћају и све снажније одзвањају у његовој поезији, док најзад не одјекну и у *Одјецима: родна коб, самоћа, рана, камен, незнан, зрење и мрење, глад и жеђ, тајна и мук*. Ипак, можда најчешће, нарочито у каснијим циклусима, Настасијевићеве песме говоре о самој речи, језику и песничству, о напору казивања и певања, коме је посвећен и цео средишњи циклус, *Глухоте*. Да ли је онда то певање о певању, управо *метапоезија*², оно језгро око кога песник описује своје кружнице?

Поглед је једна од малобројних Настасијевићевих песама у којој се не помиње отворено ни *песма*, ни *реч*, ни *певање* ни *пој*.³ Но ипак, средишња строфа песме говори о *ткању* које би се у најширем опсегу смисла могло разумети као стварање:

*Гине ткач,
и гине ткање, и влат.
Ал' чудно непогиба мир
златали зри,
где гинуло се и ткало.*

¹ aleksandraivanovic@outlook.com

² Термин метапоезија (*meta-poetry*) у теорију књижевности уводи Рене Велек дефинишући је као „поезију која проговара о поезији и о песницима“. Види: René Wellek, *Discriminations: Further Concepts of Criticism*, Yale University Press, New Haven, 1971, стр. 261.

³ Од песме *Фрула* и пастирског поја којим отпочиње први циклус *Јутарње*, до *болног певача* из песме *Госпа* на почетку циклуса *Бдења*, метапоетско је код Настасијевића свеprisутно: оно врхуни у *Глухотама*, а prisутно је и у циклусима *Магновења* и *Одјеци*, у песамама као што су *Туга у камену* и *Радосно опело*.

Могућност смрти ствараоца, нестајања творевине и саме грађе од кога је сачињена, јавља се овде нераскидиво свезана са самом могућношћу стварања. Сенка поништења која се надвија над бића и њихова прегнућа свеприсутна је у Настасијевићевој поезији: од тихог умирања биљака, преко сабласне смрти нељубљених, све до свеопштег губљења свега створеног, као у песми *Траг*:

*Тону без потонућа,
без дна у налажењу,
без дна се губе створења.*

Међутим, чини се да је у песми *Поглед* ово умирање на чудан начин оивичило стварање, и да му у извесном смислу, макар формално-синтаксичком, оно и претходи. Ако се *гинуло и ткало*, а не најпре *ткало* а затим *и гинуло*, а сумњајући да Настасијевићев избор реда речи може бити тек произвољан, можемо се запитати има ли нечега у тој смрти што и смисаоно претходи стварању, нечега фундаменталнијег за сам чин *ткања*, и најзад, ако је ред преокренут – има ли онда стварања и након смрти?

Но само умирање се у песми *Поглед* не јавља први пут у поменутој средишњој строфи. Ако се вратимо на прве стихове, наићи ћемо на једно гномично одређење виђења: *Поглед је, – гине око. / Неситом утол мрење. / Нестати, то мој пут*. Парадокс као модус песничког изражавања појављује се код Настасијевића не само као фигура мисли у поменутим стиховима, већ се налази и у темељу многих хомофонијских и хомографских фигура у наредним стиховима: *полиптона из утробе је утроби / самртна ова / прогледања сласт*, *парегмена нехође ни ход*, али и оксиморона *нерођени плод* или *самртно радостан*. Свепрожимајућа парадоксалност и карактер наведених песничких фигура, као и одабир архаичних морфема и лексема (*мрење, бдијем, искони*), наводе на размишљање о песничком односу према средњовековној и византијској поетици. Овај поетички модел често је у критичкој литератури истицан као кључни за Настасијевићев израз¹. Ако се сложимо са тврдњом Сергеја Аверинцева да је парадокс не само фундаментални принцип византијске поезије, већ и формула хришћанског погледа на свет уопште – Настасијевићеви стихови о *прогледању* освануће у једном специфичном духовном обзорју које у великој мери предодређује њихов смисао. Тако се у њима нестајање објављује као одабрани пут аскетског себепоништавања, као одрицање од свакодневног, искуственог, чулног виђења, ради мистичког сагледавања оне духовне суштине за којом се осећа глад. Овакво читање се може проширити и на стихове о ткачу и ткању: умирање ствараоца на овом свету, па чак и физичко уништење његове творевине, неће уништити већ задобијени мир

¹ Новица Петковић говори о *coniunctio oppositorum* као доминантној одредници Настасијевићевог песничког језика, Тања Поповић о одјецима српскословенског песништва у његовој поезији, а Предраг Петровић о сродностима Настасијевићевог израза и византијске поетике онако како је тумачи Сергеј Аверинцев. Види: Новица Петковић, *Огледи о српским песницима*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005, стр. 155; Тања Поповић, „Одјечи српскословенског песништва у седам лирских кругова“, *Седам лирских кругова Момчила Настасијевића*, ур. Новица Петковић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1994, стр. 47; Предраг Петровић, „Авангардна Византија: недовршени или немогући пројекат?“, *Византија у српској књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, ур. Драган Бошковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2013, стр. 131.

у светлу истине која пребива нетакнута, изван овоземаљске трошности. Разумевање Настасијевића као хришћанског, метафизичког песника, средњовековца и урбаног пустињака, такође није ретко у литератури о овом песнику¹, и најчешће се остварује кроз визију о једном анахроном ствараоцу загладаном у прошлост, без правог додира са међуратним уметничким струјањима – или пак супротно, у смеру разматрања његовог сасвим модернистичког односа према књижевној традицији и трагања за широм смисаоном целином која недостаје модерном добу. И заиста, има нечега у Настасијевићевом окрету ка византијској херметичности што призива међуратне шпанске лиричаре – Лорку, Херарда Дијегу, Висентеа Алеиксандреа, Рафаела Албертија – који о Гонгориној облетници 1927. године пишу у одбрану тамности његове барокне поезије, која је „необична само за наше очи“, а заправо представља „светлост језика која нас у први мах заслепљује“². И овде у извесном смислу *гине око*, барем оно којим смо навикли да посматрамо свакодневни, логичан и рационалан језик, а све да би се отворило виђење духовног преобила једног песничког језика пуног парадокса, синтаксичких померања, лаконизама и наговештаја.

Ако смо се тумачењем прве строфе песме *Поглед* обрели у близини оностраних, емпиријским видом неспознатљивих истина, већ у наредној строфи песничко Ја враћа нас оностраној сфери, у слици сакралног спајања месеца и земље:

*И месец
самртно кад жут,
там̄ то земљом врење, –
бубри у дојке,
љуби он.*

Откуда сада, након стихова о себеуништавању са призвуком хришћанског мистицизма, ова космичка слика *хијерос гамоса*? Веза између месечевог изгледа и пута песничког Ја из прве строфе остварује се у идеји приближавања смрти, тако да се умирање тога Ја продужује у димензијама цикличног, митског нестајања и настајања, а првобитни хришћански видици укрштају са једном предхришћанском метафизиком фолклорне провенијенције. Повезивање месечевих мена, плодности Земље и људске сексуалности – сустицање космолошког, татолошког, буколичког и еротског у једном – упућује на митски доживљај света о коме је у вези са Настасијевићевим делима много писано: „Паралелизам између сфере вегетативног и сфере људског, тако, тесно је везан за мистерију сексуалности, рађања, настанка живота, која опет свој корен има у митском поимању Земље-Мајке. (...) Друга страна њеног значења, међутим, обезбеђује јој улогу и у симболици Смрти: све што се враћа у Земљу јесте мртво. Слично води, опет, оно што јој се враћа ту је како би од ње добило нови живот: мртви се не сахрањују у земљу да заувек остану мртви већ да се у њој препоруде и да се врате новоме

¹ Види: Радомир Константиновић, *Биће и језик*, књ. 6, Просвета, Београд, 1983, стр. 8; Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, стр. 417; Владимир Димитријевић, *Истинословац у завичају – Хришћанска мисао Момчила Настасијевића*, Манастир Тресије, Београд, 1998.

² Хуго Фридрих, *Структура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века*, прев. Томислав Бекић, Светови, Нови Сад, 2003, стр. 157.

животу.“¹ Вољно одрицање од ограничавајућег вида и индивидуалности не би ли се отворио поглед у сакрално и мистеријско, тесно је свезано са прихватањем смрти уопште као конститутивне чињенице за људску егзистенцију, будући да човек једини поседује свест о томе да је недељиви део природе и њених ритмова рађања и умирања. *Прогледање* отвара могућност да се проникне у тајну бића, могућност за посвећење у мистерију светог спајања:

*И љубим ја,
и љуби, на очи где
из утробе је утроби
самртна ова
прогледања сласт.*

Љубљењем Земље – материце и гроба – смрт се објављује у исти мах као крајња коначност људске егзистенције и као бесконачност једног ванличног, екстатичког утапања у природу и повратка апсолутном почетку, несагледивом, тајном и божанском. Ово утапање се зато за песничко Ја не догађа као пуки, *слети* и бесциљни ток рађања и умирања – *јер и смрти то / као живота је мало*, говоре наредни стихови – већ као лична одлука да се истинско постојање пронађе у предавању бићима, и постојању у целини:

*Поглед је, – пијем.
И пјанећ' све ме
чудно свему себе дам.*

Необично је сродно ово опијање бивствовањем оној чувеној Хајдегеровој мисли о песништву као сведочењу „припадности земљи“ и „ганутости близином суштине ствари“. Тумачећи Хелдерлинове исказе, Хајдегер закључује да управо поетским језиком, као битном речју, човек јамчи о свом постојању и „песничком становању“ на земљи. Песник је тај који у „присности“ и истинској бризи именује бивствујућа, предајући себе тајни њиховог постојања; он им даје могућност да буду у свету, изводећи их из „скривености“; он је тај који будан у светској ноћи „ослушкује саприпадност речи и ствари“, освајајући истину, „сâм за све“². У овом кључу отвара се и смисао наредне строфе:

*Поглед је, – бдијем.
И пупећ' у свему моје семе,
самртно радостан, и сâм.*

Да ли је онда и у овим стиховима доведено до израза оно певање о песништву, од кога се пошло у трагању за језгром Настасијевићевих лирских кругова, и да ли је самоћа песничког Ја заправо она песничка усамљеност о којој Хајдегер говори, промишљајући усуд ствараоца у једном нестваралачком времену? Питање о историјској условљености самоће може се оставити отвореним, као залог једном могућем тумачењу Настасијевићеве поезије у вези са духом модерности, добом

¹ Бојан Јовић, „Биљна метафорика и симболика биљака у делу Момчила Настасијевића (основне претпоставке)“, *Поетика Момчила Настасијевића*, ур. Новица Петковић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1994, стр. 83.

² Мартин Хајдегер, *Мишљење и певање*, прев. Божидар Зеџ, Нолит, Београд, 1982, стр. 147.

отуђења и незавичајног егзистирања човека. Али ипак се пре тога треба запитати: у каквом односу самоћа може бити са умирањем тога осамљеног Ја, са његовом *самртном радошћу*, са продужењем његове егзистенције у свему?

Ако се вратимо умирању из првих стихова, оном вољном одрицању од уобичајеног гледања и живљења, учињеном у жељи да се продре у скривену суштину – онда се и једном таквом изабраном мистичком путу самоћа намеће као неопходни чинилац. Она је не само егзистенцијално стање, већ и духовни предуслов за мистички доживљај, јер се тек након умирања за спољни свет, људску заједницу и свакодневни начин егзистирања, отвара могућност за један нови вид постојања: за пут у близину трансценденције. У тренутку коначног стапања са мистичком суштином догађа се и поменуто умирање за живота, губљење граница сопства, а уједно и моћи говора.¹ Зато се мистичка суштина не може никада у целости појмити нити изразити, већ само искусити, зато и сам тренутак продирања у мистерију остаје прекривен копреном ћутања, муклости којом је преплављена Настасијевићева поезија. Постојање овакве *хијератске (освећене)* концепције песничког језика доводи Настасијевићеву поезију у близину исихастичких хришћанских струјања:

„У средњовековним хришћанским текстовима појам неизрециво присутан је у апофатичкој, негативној византијској богословији и у филозофији и пракси исихазма, која почива на методу сабирања, усредсређивања ума у срцу, и на идеји безмолвија, односно „тиховања“ (...) У текстовима исихаста ћутање је одређено као спокој, стање мировања које води ка светлости и сазнању (мудрости / тајне), скрушеност пред неизрецивим.“²

Оно Ја, које се у његовим стиховима ипак јавља, може проговорити тек са руба једног таквог мистичког искуства, тек након зароњености у смрт, тако да се траг сакралног јавља и у самом његовом изразу. О томе сведоче већ поменути песнички парадокси и хијазми, настали из захтева да се уобразиљи наметне „немогућност уображења“, да се речима које се међусобно оспоравају изазове у свести читаоца осећај да се налази „с ону страну речи“³, у додиру са непојмљивим и неизрецивим.

Песников окрет ка средњовековном може се посматрати у светлу његове идеје књижевног препорода, као једне будућносне пројекције: у његовим есејима уметности се жели вратити онај значај и величина које је имала у средњовековној епохи, у време „естетског неразликовања“ форме и духовног садржаја дела, у време када су се „у делима сви препознавали“⁴. То је доба када уметност настаје

¹ О различитим ступњевима мистичког јединства у традицији хришћанског мистицизма, види: Nelson Pike, *Mystic Union (An Essay in the Phenomenology of Mysticism)*, Cornell University Press, London, 1992.

² Ивана Башић, „Неизречено, неизрециво, замукло – концепт ћутања у српском језику“, *Зборник Матице српске за славистику*, св. 74, стр. 191–219.

³ Сергеј Сергејевич Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982, стр. 159.

⁴ Ханс-Георг Гадамер, „Крај уметности?“, *Европско наслеђе*, Плато, Београд, 1999, стр. 45.

У читавој нашој средњовековној књижевности није написана ниједна експлицитна поетичка расправа, тако да је сама средњовековна поетика на коју се најчешће реферише у вези са Настасијевићевим изразом уствари тек

пре свега као израз „чежње да видимо Његов лик“, како вели Јован Дамаскин у одбрану сликања Христа на светим иконама.¹ И као што умом несагледиви Бог путем сагледивих божанских енергија присуствује на икони, тако и сама песничка реч настаје као оно казиво неисказивог, као давање гласа Богу, у чему је њена величина и моћ немерљива. Оваква једна *ентузијастичка* поетика (у изворном смислу споја $\acute{\epsilon}\nu\text{-}\theta\epsilon\acute{o}\varsigma\text{-o}\acute{\upsilon}\sigma\acute{\iota}\alpha$, или поседнутости-божанском-суштином) може се прочитати у сталном Настасијевићевом напору певања *из неизречја у реч*, на самој граници немости и говора, апофатичког ћутања и песничког језика. На том драматичном рубу налази се врхунска могућност поезије, којом она превазилази све друге облике говора и сазнања: једино она може рећи оно што се не може исказати, оно што је још увек необелодањено и још непоказано.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев, Сергеј Сергејевич, Поетика рановизантијске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982.
- Башић, Ивана*. „Неизречено, неизрециво, замукло – концепт ћутања у српском језику“. *Зборник Матице српске за славистику*, св. 74, стр. 191–219.
- Гадамер, Ханс-Георг, Европско наслеђе*, Плато, Београд, 1999.
- Дамаскин, Јован*, „Апологетска слова против опадача светих икона“, превео Амфилохије Радовић, *Градац*, мај-октобар 1988, стр. 12–29.
- Јовић, Бојан*, „Биљна метафорика и симболика биљака у делу Момчила Настасијевића (основне претпоставке)“, *Поетика Момчила Настасијевића*, уредник Новица Петковић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1994, стр. 77–93.
- Павловић, Миодраг, Есеји о српским песницима*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.
- Петковић, Новица, Огледи о српским песницима*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2004.
- Петровић, Предраг*, „Авангардна Византија: недовршени или немогући пројекат?“, *Византија у српској књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, уредник Драган Бошковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2013, стр. 131–141.
- Поповић, Тања*, „Одједи српскословенског песништва у *Седам лирских кругова*“, *Седам лирских кругова Момчила Настасијевића*, уредник Новица Петковић, Дечје новине, Горњи Милановац; Институт за књижевност и уметност, Београд, 1994, стр. 47–57.
- Фридрих, Хуго, Структура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века*, превео Томислав Бекић, Светови, Нови Сад, 2003.
- Хајдегер, Мартин, Мишљење и певање*, превео Божидар Зец, Нолит, Београд, 1982.

конструкција наредних епоха, поглавито двадесетог века, у коме истраживачи постављају делима средњег века питања која оновремени ствараоци нису постављали. На трагу такве једне жељене саморазумљивости књижевног дела се Настасијевић у својим есејима залаже за одбацивање „јаловог“ естетичког просуђивања и заузимања дистанце у односу на дело, и насупротив томе поставља могућност „непосредног примања чисте поезије“. Види: Момчило Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, Српска књижевна задруга, Београд, стр. 30.

¹ Јован Дамаскин, „Апологетска слова против опадача светих икона“, прев. Амфилохије Радовић, *Градац*, мај-октобар 1988, стр. 12–29.

Т.М. Копривица¹
(Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Ментор: проф. др Ненад Николић

ПОЛОЖАЈ НАДРЕАЛИЗМА У КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКОМ ПРОЦЕСУ

Српска надреалистичка пракса, због својих особености, од самог постанка па до данашњих дана изазива двојака и опозитна мишљења; с једне стране, снажна је струја оних интелектуалаца и књижевних делатника који у надреализму препознају оригиналну и вредну уметничку заоставштину, док је, насупрот њима, присутна и другачија перспектива – она која у овом покрету види искључиво његов друштвено-политички активизам и платформу за постизање прагматичних циљева. Због тога, намера овог рада је да испита положај надреализма у књижевноисторијском развоју српске књижевности, полазећи од надреалистичких књижевних текстова који претендују да утврде тачно место и улогу овог покрета, те посебно се осврћући на то како се овај правац представља у најутицајнијим историјама српске књижевности – у *Историји српске књижевности* Јована Деретића и *Послератној српској књижевности 1945–1970 и њеној историји* Предрага Палавестре.

Кључне речи: надреализам, београдски надреалистички круг, Јован Деретић, Историја српске књижевности, Предраг Палавестра, Послератна српска књижевност 1945–1970 и њена историја, књижевна историја, историја књижевности

НАДРЕАЛИЗАМ О САМОМ СЕБИ

Самосвест која се обзнањује у књижевном делу и која може имати многе облике неодвојиви је део књижевности од њених почетака. Са појавом авангарде она задобија посебан значај, будући да се један део књижевних текстова заснива управо на израженој самосвести и има за циљ да у дотадашњи књижевни хоризонт уведе сасвим нову појаву. Овде је, наравно, реч о манифестима, кључевима разумевања, али и оснивачки и постички изразито самосвесним текстовима, чија појава у мноштву није нимало случајна, већ ју је пратила „врло чиста свест о једном жанру, о једној специфичној и аутономној, уметности” (Марино, Клуж-Напока 2001: 68). Треба имати у виду и то да, у намери да заузме и утврди свој положај у књижевности, нова група писаца се најчешће супротставља владајућим конвенцијама у књижевности, прокламујући своја стваралачка начела (Живковић, 2004: 438), као и то да авангардни манифести нису поуздана сведочанства о естетском процесу раздобља, већ да је нагласак на експресивној функцији коју испуњавају (Флакер, 2011: 350). Српска авангарда у том смислу није нимало каскала за европском, те је и код нас приметан велики број манифеста, због чега је важно испитати и утицај који ова врста врши на разумевање књижевне историје, и то у

¹ tijana.kopriva@gmail.com

којој мери експликаторски и прокламаторски карактер манифеста утиче на савремене и потоње интерпретације и вредносне судове о неком правцу и покрету.

Опште је познато да се први трагови надреалистичке поетике у српској, односно југословенској књижевности јављају напоре са појавом надреализма у Паризу, по објављивању првог Бретоновог надреалистичког манифеста 1924. године.¹ Иако се већ тада, захваљујући поетским делима насталим следећи технике и упутства представљене манифестом, и у нашој књижевности врло лако може препознати овај авангардни правац, име надреализма ће се, међутим, у називу београдског круга појавити тек готово шест година касније, 1930. у алманаху *Немогуће*, чиме ће колективно дејство тринаесторице уметника бити озваничено. Врло кратким констатовањем *духовне сагласности* „мимо свих индивидуалних разлика” и спремношћу на жртвовање *психолошке стране свога „ја”*, Александар Вучо, Оскар Давичо, Милан Дединац, Младен Димитријевић, Ване Живадиновић – Бор, Живановић – Ное, Ђорђе Јовановић, Ђорђе Костић, Душан Матић, Бранко Миловановић, Коча Поповић, Петар Поповић и Марко Ристић као потписници текста који се пре може разумети као програм него као манифест² почињу своје организовано деловање у циљу да „учине и одрже константним и несводљивим кретање свог непрестаног идеолошког и моралног дефинисања” (Вучо, 1930: 1). Са одређењем поменутог текста као програма уместо као манифеста може бити у вези и то што у самом тексту <обзнане> надреализма у Србији/Југославији нема наведених опширнијих и прецизнијих естетских начела и усмерања покрета, осим наведеног динамизма у погледу идеологије и морала. Тачније, изношење поетских и естетских захтева пред јавност, што се сматра једном од главних особености манифеста (Флакер, 2011: 351), у овом случају изостаје.

Са друге стране, нека од својих уверења (која недостају у тексту <обзнане> новог покрета и која би га можда приближила манифесту) један број припадника покрета изнеће у анкети „Челуст диалектике”, објављеној у истом броју алманаха *Немогуће* из 1930. године. Поред интересантних и провокативних одговора на питања о постојању мисли, о слободи изражавања мисли, о очекивањима, о породици, о чулима, о смрти и самоубиству, и других, посебно ће бити занимљиви упити који захтевају изјашњавање поводом односа француског и српског надреализма и поезије као *некњижевног рода*, будући да се у оквиру ових питања пажња са етичке усмерава на естетску раван. У вези са утицајем Бретоновог покрета на београдске уметнике мишљења испитаника су подељена, па се у том смислу прави јасна разлика између теорије надреализма и могућности њене примене, између идеологије и технике – што се у даљем разматрању може разумети као поларизација управо између етике и естетике – те зато једни признају потпуни утицај и афирмативно гледају на сарадњу са париским надреалистима, док други држе до сопствене аутономије израза и аутентичног спровођења револуционарних идеја (*Челуст диалектике*, 1930: 7–8). Појам *поезија* се у двадесет првом

¹ Превод првог надреалистичког манифеста на српски језик први пут се појављује у одломцима у новембру 1924. године у првом броју часописа *Сведочанства*. Видети више у: Ристић, Марко, „Надреализам” у: Ристић, Марко, *Уочи надреализма*, НОЛИТ, Београд, 1985.

² Погледати Флакерovu диференцијацију метапоетских авангардних текстова у: Флакер, Александар, *Период, стил, жанр: књижевно теоријски појмовник*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 351.

питању одваја од израза као што су *лирика*, *лиризам*, *поетичност* и *песништво*, чиме се јасно тежи ка разарању дотадашње традиције, па се према томе неки од анкетираних одређују или врло прецизно, оцењујући поезију као неприкосновену (Марко Ристић), као „доживљај изван спекулације” (Ђорђе Костић), изједначујући је у *стварности* са моралом, што представља решење метафизичког проблема (Ване Живадиновић – Бор), чиме се поље етике и естетике доводе до прожимања и поистовећивања. Насупрот томе, други кроз разне досетке, игре речима, хумор и парадоксе обесмишљавају само питање¹ (Давичо, Вучо, Матић, Поповић) (*Челуст диалектике*, 1930: 26), наизглед негирајући естетску вредност, одбијајући да о њој расправљају, а заправо амбивалентно потврђујући своју поетику управо таквим одговорима.

Првим надреалистичким издањем у низу издања које ће уследити, београдски надреалисти истакли су неке од основних идеја водиља и ставова према „непредвидивим диалектичким моментима” (Вучо 1930: 1), али инсистирање да се укаже на место које надреализам као покрет заузима својим начелима и деловањем исказали су у текстовима *Позиција надреализма* (1931) и *Положај надреализма у друштвеном процесу* (1932). Већ у *Позицији надреализма*, где се одмах из наслова јасно указује намера текста, број аутора се смањује са тринаест на једанаест², што ће у даљем току времена водити осипању групе и слабљењу револуционарног дејства којем су тежили. У овом, како Флакер тврди, последњем авангардном манифесту, који не одговара у својој целости авангардном типу манифеста, већ само у сегментима (Флакер, 2011: 362) највише пажње се поклања етичком позиционирању самог покрета и његових присталица, или како је у тексту формулисано: објашњава се улога надреализма у конфронтирању *човека њихове данашњице са светом њихове данашњице*.³ Као централна тежња и главни циљ постављено је ослобођење човека у свим аспектима његовог постојања, које води до потпуног ослобођења, укидања свих човекових граница, које су израз духовне репресије. Захтев за променом, за трансформацијом односа свега према свему постаје „једино морално мерило човековог стварног окончавања” и изискује „Ангажованост целог човековог бића”. У том смислу, надреализам својим деловањем настоји да заузме изричито моралну позицију, која зависи од „процеса диалектичког постојања” и која подразумева „свест о целости и неразделивости комплексне и противуречне стварности”. Настао на очигледним темељима дијалектичког материјализма, надреализам, како га његови поборници виде, није одређен као *теоријска доктрина*, *унапред изграђен систем* у коме постоји *вештачка сагласност*, већ као начин да се кроз праксу промени читав свет. У том покушају, надреалисти се и поетски одређују, те стају насупрот *свој тој гадној и*

¹ На пример, двадесет прво питање гласи: „Не сматрајући ПОЕЗИЈУ за један књижевни род, како тај појам издвајате од појмова лирике, лиризма, поетичности, песништва, итд.?” На њега Петар Поповић одговара на следећи начин: „Не сматрајући нож за једно јело, како тај појам издвајате од појмова пасуља, шаргарепе, роткве, итд.?” док Вучо пише: „Одговарам као Марко Ристић. Нисам прочитао његов одговор. Ко хоће може то тумачити као поверење.” Видети више у: „Челуст диалектике”, у: *Немогуће*, Надреалистичка издања, Београд, 1930, стр. 26;

² Вучо, Давичо, Дединац, Живадиновић-Бор, Живановић Ное, Јовановић, Костић, Матић, Поповић, Поповић, Ристић.

³ Текст *Позиција надреализма* чији су делови у пасусу цитирани и парафразирани налази се на следећем линку: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11342> (приступ: 21.9.2019.)

лепој књижевности, и препоручују *писање песама*, при чему се поезија поново потврђује као једини прихватљив вербални израз стварности. Естетска позиција, међутим, ни у овом случају није сасвим независна и формулисана себе и поетских циљева ради, већ се даје као последица заузете моралне позиције.

У другом, нешто прецизнијем и значајно опширнијем теоријском тексту чији су аутори Оскар Давичо, Ђорђе Костић и Душан Матић, а који говори о месту надреализма у друштвеном процесу, поезија је поново узета као репрезентативно поље на коме се приказује „конфликт између интелектуалних продуктивних сила и постојећег друштвеног облика услова живљења” (Давичо 1932: 9), иако наслов текста јасно указује искорачење из строго поетских оквира. У овом тексту интелектуалног, а не манифестног дискурса¹, једна од централних теза, заснована на Марксовом схватању промене као револуционарног чина, јесте да поезија не може бити узета одвојено од целокупног живота и свих његових тренутних услова, већ да је схваћена као један од основних видова људског активитета, као рад, сазнање, игра, сан, сексуалитет, хумор (Давичо 1932: 25) и као огледало слободе или не-слободе у једном владајућем систему (Давичо 1932: 22). Овакви ставови покрећу питање песничког детерминизма, који се супротставља књижевноисторијској хронологији и сабирању случајних песничких појава (Давичо, 1932: 31), а који у том супротстављању није загарантован сам по себи, већ је израз „специфичности песничког става” (Давичо, 1932: 32), односно песничког става који детерминизам такве врсте допушта.

* * *

Иако надреалисти себе смештају изван литературе, негирајући сваку њену вредност, односно, желећи да њихов активизам буде усмерен на стварност, а не на саму литературу, не може се пренебрегнути то да у текстовима који су иза њих остали постоји јасно изражена свест о историји, традицији и наслеђу, појмовима који у овом случају обухватају и поље писане речи, али и цивилизацијске тековине и конструкције. О томе сведочи и парадоксална чињеница да надреалисти, односно уметници који су своје деловање почели као надреалисти и који су одрицали своју припадност институцији књижевности, после 1932. и почетка растакања овог авангардног правца настављају и све чешће пишу и прилажу управо текстове који се баве основним питањима о књижевности, њеним елементима, њеној природи и функцији.

Даљи ток историје одвео је чланове београдског надреалистичког круга на различите стране, многе далеко од књижевних почетака (а поједине далеко и од литературе); ипак, одређени трагови надреализма приметни су и у периоду после Другог светског рата. Тада, будући потиснут другим доминантним поетикама, надреализам до смрти свог последњег представника постоји углавном само у облику технике, односно као прежитак форми и поступака употребљених са мно-

¹ Флакер текст *Нацрт за једну феноменологију ирационалног* одређује као онај који припада интелектуалном, теоријском, а не манифестном дискурсу (Флакер, 2011: 362); мишљења смо да се исто може рећи и за текст *Положај надреализма у друштвеном процесу*.

го мање револуционарне решености која је одликовала почетни надреалистички импулс.

ЈОВАН ДЕРЕТИЋ О НАДРЕАЛИЗМУ У *ИСТОРИЈИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ*

У *Историји српске књижевности*, најцеловитијем прегледу националне традиције и заоставштине писане речи на нашим просторима *канонског типа*, којим је у највећој мери и обликована представа српској књижевности каква данас постоји (Николић, 2013: 19), надреализму је посвећено посебно поглавље у оквиру десете главе *Авангарда и социјална литература*. Управо у том поглављу Деретић авангардно струјање доводи у везу са тежњом за социјалним ангажманом, па ће надреализам бити представљен као производ укрштаја те две тенденције, што се из наслова поглавља *Авангарда и социјални ангажман: надреализам* може наслутити. Ипак, да би се разумео Деретићев став који као књижевни историчар и као проучавалац књижевности према надреализму изражава, неопходно је осврнути се на општи статус и одређење авангарде у историјском току српске књижевности које јој овај аутор приписује. Од пресудног значаја за појаву авангардних покрета у српској књижевности, према Деретићу, јесте послератни историјски контекст након 1918. године, као и интернационална духовна клима, антиратно расположење, дефетизам и општа криза традиционалних вредности грађанског друштва, који наступају у овом периоду (Деретић, 2011: 1021). У том смислу, социолошки чиниоци који одређују друштво тог доба, какви су Први и Други светски рат, заједно са динамичним политичким променама на глобалном и локалном плану, биће пренети у раван литературе, што ће изнедрити разноврсну књижевну продукцију (Деретић, 2011: 1022).

Овако уопштено објашњена појава авангарде биће употпуњена представљањем појединачних авангардних покрета и струјања која су се у првој половини двадесетог века јављала у српској књижевности, међу којима ће се наћи и надреализам, високо оцењен као „несумњиво најизразитији, најорганизованији и најодређенији у својим тежњама”, „врхунац српске књижевне авангарде” (Деретић, 2011: 1098). Ипак, у наставку свог објашњења надреализма Деретић одмах указује и на другу страну «надреалистичке медаље», односно на тренутак заокрета авангардне књижевности ка друштвено ангажованој уметничкој пракси којој ће београдски надреалисти бити склони у свом позном деловању. Даље, настојећи да у главним цртама опише надреализам као појаву у домаћој књижевности, Деретић нуди хронологију и периодизацију надреалистичког рада, издваја његове представнике и наводи публикације које су одредиле надреализам као покрет. У вези са тим споменути су Марко Ристић, Милан Дединац, Душан Матић, Александар Вучо, Оскар Давичо, Ђорђе Костић, Ване Живадиновић – Бор, Ђорђе Јовановић, као и чињеница да је у тренутку своје највеће бројности „група [...] окупљала свега тринаест писаца” (Деретић, 2011: 1098, подвукла Т.К.); али, то што указује на мали број чланова београдске надреалистичке групе Деретићу

ипак неће бити довољно добар разлог да сву тринаесторицу именом и презименом наведе у *Историји српске књижевности*.

Конституцију надреализма као покрета Деретић проналази прво у преднадреалистичкој фази, а затим и у публикацијама које означавају почетак званичног постојања организоване књижевне групе: алманах *Немогуће*, *Позиција надреализма*, *Надреализам данас и овде*, *Нацрт за једну феноменологију ирационалног*, *Положај надреализма у друштвеном процесу*, *Анти-зид*, а затим пружа увид у утицаје из европског контекста који имају највише удела у појави надреализма на нашим просторима. Највећи део поглавља о надреализму ипак је посвећен историји надреалиста чије стваралаштво издваја као репрезентативно: Марко Ристић, Милан Дединац, Душан Матић, Александар Вучо и Оскар Давичо.

У представљању надреализма прво место заузима Марко Ристић, вођа и главни идеолог српског надреалистичког покрета, како га Деретић назива (Деретић, 2011: 1100), и то превасходно као књижевни критичар и есејиста, а не као песник. Оваквим избором књижевни историчар јасно ставља до знања како оцењује Ристићев песнички опус и коју му важност придаје у српској књижевности. Иако је пажња усмерена на Ристићеве критичке, есејистичке и публицистичке текстове, пружање Ристићевог књижевног портрета се своди на предочавање, односно сажимање његових поетичких и идеолошких уверења поводом природе поезије, њене моралне улоге, утилитарности уметности и сличног, при чему се Деретићево излагање махом своди на парафразирање Ристићевих текстова, што се увидом у литературу коју књижевни историчар користи као грађу за формирање књижевноисторијске слике може и потврдити. Без критичког осврта и дистанце у односу на аутора, као и без подробније интерпретације која би преиспитала њихову истинску вредност, Деретић Ристићеве надреалистичке текстове у извесном смислу запоставља зарад два текста, оба сасвим или једним делом посвећена Црњанском – *Сеобе М. Црњанског* и *Три мртва песника*. Дакле, ако се за тренутак осврнемо на Валдесов појам *истине књижевне историје*, можемо одмах закључити да у случају надреализма *Историја српске књижевности* као да не прети да се *истинитом* покаже, будући да *истина књижевне историје* „не лежи ни у тачном представљању аутора или ауторових интенција, ни у детаљној анализи ауторовог дела, већ пре у кретању између једног и другог уз пуну пажњу посвећену контексту ауторовог друштва” (Николић, 2015: 84–85).

Милана Дединца Деретић оцењује као најизразитијег лирика међу надреалистима (Деретић, 2011: 1103), са чиме ће се многи истраживачи касније сложити. За разлику од Ристићевог књижевног портрета, у Дединчев је укључено мноштво биографских података који се односе на његово одрастање, школовање, године током Првог и Другог светског рата и функције које је вршио током свог књижевничког ангажмана. Дединчев песнички развој је приказан кроз његову књигу *Од немила до недрага*, која обухвата сва претходна Дединчева дела, представља целовит опус, па због тога, заједно са Дединчевим коментарима, и погодно окупљену и сажету грађу за књижевну историју. У овом случају бављење самим песничким текстом је много заступљеније, представљени су аналитички закључци интерпретације, како књижевног контекста, тако и самих Дединчевих

дела. Деретић песникову рано стваралаштво доводи у везу са песништвом Милоша Црњанског, како књижевна истраживања и показују – не неосновано, али у оцени Дединчеве поезије најдаље одлази поредећи га са Његошем поводом песме *Ноћ дужа од снова*, истичући вредност овог дела које се ослања „на најбоље традиције српског песништва, на лирску, слободарску и космичку традицију” (Деретић, 2011: 1106).

И у изградњи Матићевог књижевног портрета Деретић се служи преплитањем биографских података и песниковог књижевног развоја, те појаву песничке фигуре каква је Матић експлицитно анализира у контексту све три фазе развоја надреализма: преднадреалистичкој, надреалистичкој и постнадреалистичкој. Таксативно наводи поетичке карактеристике Матићеве поезије, да би сву пажњу усмерио на период Матићевог зрелог стваралаштва, односно последње фазе надреализма. Интелектуалност као главно обележје Матићеве поезије Деретић препознаје европској традицији, пре него у домаћој песничкој баштини. Ипак, Деретић не одолева да и у српској песничкој традицији пронађе поетичке везе, те Матића повезује са Стеријом на основу третирања теме пролазности и филозофичности поезије, а онда и са Ракићем на основу осећања безнађа и песимизма.¹ Свој изразито субјективни став Деретић изражава и говорећи о Матићевој песми *Море*, коју оцењује као *најлепшу песму* (Деретић, 2011: 1109), у чему се открива призив естетичких начела Богдана Поповића о *лепоти песме*, не објашњавајући при томе своја сопствена мерила за *лепу песму*. Мањи део пажње у приказивању Матићевог рада посвећен је есејистици и романескном опусу, где се есејистика врло афирмативно посматра захваљујући ставу, стилу и духу који Матић у њој представља.

Приликом писања о Александру Вучу, као главне карактеристике његовог стваралаштва истиче самосвојност у свим фазама развоја (Деретић, 2011: 1110), као и хумор као најважнију особину његовог опуса (Деретић, 2011: 1111), те назначавача подручја Вучовог поетског рада: поезија, поезија за децу и роман. Покушај интерпретације *најзначајнијег Вучовог песмословног производа* поеме *Хумор Заспало*, издваја ово дело као централно за песниково рано стваралаштво, да би свој фокус Деретић потом усмерио на романескни опус писца и на сажето причавање појединачних делова трилогије о јунаку Драгану Манојловићу, коју повезује са другим аутобиографским прозним делима ради указивања на тематски континуитет Вучовог стваралаштва.

У вези са Давичовим књижевним радом Деретић себи оставља највише простора за представљање у *Историји српске књижевности*, што се може повезати са исказом који књижевни историчар већ у првој реченици поводом Давича износи, а која указује на плодност и разноврсност његовог рада (Деретић, 2011: 1114).

¹ Ово је посебно занимљиво када се на уму има став онога ко је превредновао Стеријино место у српској поезији и који је био први и могуће најбољи тумач Матићеве поезије – став Јована Христића, и то негативан став поводом релације Стерија – Ракић, где Ракићев песимизам оцењује као патетичан и неоснован. Иако су, судећи по литератури коју наводи на крају своје обимне Историје, Деретићу морали бити познати Христићев текстови о Матићу, па самим тим и онај о Стерији, књижевни историчар не дели Христићево мишљење, те упркос њему изводи помену паралелу између Ракића и Матића. Погледати више у: Христић, Јован, „Песник Стерија” у: Христић, Јован, *Поезија и филозофија*, Просвета, Београд, 1964.

С тим у вези, даје преглед Давичовог песничког стваралаштва оличеног у више од десет збирки поезије, међу којима разликује надреалистичку и социјалну фазу стваралаштва и посебан осврт даје љубавној лирици на примеру збирке *Хана*, настојећи да је смести у континуитет српске књижевности (Деретић, 2011: 1116). Давичов обиман опус Деретић приказује и кроз многобројна прозна остварења, његових десет романа, у кратким цртама дајући главну тему и идеју сваког романа понаособ и одређујући Давича као једног од наших најзначајнијих савремених романописаца, заслужних за процват српског романа у послератном раздобљу (Деретић, 2011: 1117).

ПРЕДРАГ ПАЛАВЕСТРА О НАДРЕАЛИЗМУ У ПОСЛЕРАТНОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ 1945–1970 И ЊЕНОЈ ИСТОРИЈИ

Већ из самог наслова књиге Предрага Палавестре *Послератна српска књижевност 1945 – 1970 и њена историја* намеће се неколико спорних питања у вези са нашим одабиром ове књиге и књигом самом. Прва спорна тачка односила би се на период од двадесет пет година насловом одређеним као раздобље интересовања књижевног историчара. Са једне стране, временска дистанца на којој се књижевни историчар налази у тренутку писања свог дела готово и да не постоји или је јако мала (књига је први пут објављена 1972. године)¹ – што доводи у питање принципе селекције којима се грађа са књижевну историју бира, а што затим може довести у питање вредност и веродостојност саме књиге. Палавестра ово решава тако што своју књигу организује тематско-проблемски, где се у оквиру сваког појединачног проблема личности писаца јављају као репрезентивни неког одређеног става/појаве/догађаја. У оквиру сваке од пет тема, колико их укупно има, налази се више мањих подтема назначених у поднаслову, па се свака књижевна појава понаособ испитује, док се тек унутар тема прати хронологија књижевноисторијске стварности.

Са друге стране, оно што би се још могло узети као проблематично за наш избор ове књиге приликом анализе појма надреализма у књижевноисторијском процесу јесте и то што је у временском одсечку који Палавестра бира време надреалистичког покрета већ увелико прошло. Међутим, иако тај период не обухвата оно доба у коме се надреализам формирао и имао своје дејство као књижевни покрет, ова публикација је узета у обзир будући да су готово сви надреалисти наставили са радом и након разилажења београдског надреалистичког круга после 1932. године. Осим тога, важно је указати и на то да су ови уметници у свом раду наставили да се користе књижевним наслеђем у најширем смислу, стеченим током свог деловања као организована група уметника. Можда најважније, управо због тога што Палавестра као књижевни историчар препознаје ту врсту контину-

¹ Слична замерка би се могла упутити и Јовану Деретићу, који у својој *Историји српске књижевности* пише и о новијим појавама у књижевности XX века, и уосталом било ком књижевном историчару који се упусти у писање о својим савременицима. Оно што је при томе важно јесте постојање свести о проблематичности таквог поступка, те тежња да се књижевноисторијски судови с времена на време ревидирају у складу са књижевно-научним достигнућима и открићима поводом неке појаве/писца/дела.

итета у српској књижевности и узима је у обзир приликом исписивања књижевне прошлости, одабир ове публикације може се оправдати.

Друга спорна тачка би се односила на то да књига сама собом носи предзнак, с обзиром на то да је била повод и центар полемике која је покренута након њеног изласка. Колико је за самог аутора поменута књижевна ситуација значајна види се тек у поновљеном издању, где је скоро петина текста, не рачунајући додатке у виду библиографија и библиографских бележака, хронологије и индекса имена, посвећена *Причи о овој књизи*, што је уједно и наслов прве целине која се у књизи издваја, и документима који причу поткрепљују. Палавестра детаљно описује све аспекте политичке ‘заврзламе’ у којој се нашао, а која подразумева критике на рачун његове књиге, која је послужила као повод за оптужбе за национализам, нарушавање уставних одредби, подривање револуције и антмарксизам. Премда би се могло помислити да је за положај надреализма такав увод секундаран и да се може занемарити, треба истаћи да због оваквог приступа књига задобија додатну историјску вредност јер непосредно слика друштвене, историјске и политичке околности не само у тренутку изласка књиге, него даје и експлицитни коментар на период књижевности који је у књизи представљен. У *историји књиге*, како је Палавестра назива, отвара се један специфичан наративни ток чији јунак постаје аутор сам; због тог дела, али и зато што таква књига трајно остаје обележена присуством аутора и његовом личном уплетеношћу у њен садржај, изневерава се оно на шта Џон Тош упозорава, а што може бити и један од основних услова за свако писање о прошлости, тај „да друштвено, а не лично искуство обликује историјско тумачење” (Николић, 2015: 66).

Осим тога, читаво дешавање је утолико интересантније што се као један од политичких неистомишљеника и судија књизи и књижевном историчару појављује Давичо, писац коме ће припадати значајно место у надреалистичком покрету. Давичо ће такође бити особа чије ће се име, судећи према индексу имена, у овој књизи појавити убедљиво највише пута. У вези са тим, истовремено интригантантно и разумљиво је што се већина помињања односи на документацију приложу у вези са поменутиим спором, а не на саму књижевну историју.

Палавестра у овој књизи даје и експлицирана намере књижевног историчара, из чега се чита самосвесна ауторска фигура која верује да задатак књижевне историје није само да распоређује и оцењује литерарну продукцију, већ треба да „буди у писцима веру у могућност њихове речи и у њихово историјско послање”, да помогне да се „послератна борба за модерни реализам¹ и његову духовну и стилску трансформацију у историјској перспективи прихвати не као завршени процес него као трајна тековина непрекидне обнове књижевних идеја и облика” (Палавестра 2012: 83), односно да се оствари идеалан модел односа реалности и естетских вредности, без за уметност погубног утицаја догматских ставова.

Када је реч о надреализму, у Палавестриној историји књижевности се од припадника надреалистичког покрета помињу: Вучо, Дединац, Давичо, Матић,

¹ Модерни реализам у овом случају за Палавестру подразумева онај реализам који свој интелектуални ослонац проналази „у оним дискурзивним облицима што се у име продуктивног незадовољства постојећим поретком ствари у животу отварају према новим просторима људског искуства” (Палавестра 2013: 82).

Ристић, али ту је и Љубиша Јоцић.¹ Именом се спомиње Ђорђе Јовановић, али без детаља о његовом раду и осврта на његову улогу у самом покрету. Интересантно је и то да се, поред ових чланова, који су потписници надреалистичког манифеста и које и Деретић помиње, као надреалиста наводи и Мони де Були. Према Палавестри то је најаутентичнији српски надреалистички песник, који је управо због свог неангажовања у надреалистичкој групи остао занемарен у „субјективним историјама надреалистичког покрета” (Палавестра, 2012: 191). Овом изјавом Палавестра не само да афирмише скрајнутог уметника, већ не пропушта да изнесе свој став о реализацији надреалистичке самосвести у историјском ходу, критикујући њену субјективност и оцењујући је као неверодостојну.

У свом писању о поезији која настаје после Другог светског рата, Палавестра читав сегмент посвећује обнови авангардних тенденција у књижевности и такве појаве доводи у тесну везу са угаслим надреализмом и надреалистичким покретом. Његова укупна оцена овог феномена може се свести на тврдњу о накнадној аутоафирмацији читаве поетике посредством оних елемената који су већ одавно били прихваћени у књижевности (Палавестра, 2012: 187–188). Посебна пажња је посвећена односу књижевности и политике, то јест, сукобу и разрешењу сукоба који се тридесетих година јавља на књижевној левици, где се надреалисти после Другог светског рата самопрокламују за оне који из тог сукоба излазе као победници.

Марко Ристић, у коме и Палавестра види идеолога београдског надреализма, подробно је представљен у поглављу о књижевној критици и посматра се пре свега као есејиста и критичар. У том смислу, нарочито се истиче Ристићева позиција у борби против догматске принуде вулгарно-материјалистичке теорије социјалног реализма и институционализовања критике као облика идеолошке контроле и притиска. Уопште, Палавестра код Ристића види две фазе, које су одељене Другим светским ратом; у првој, Ристић је близак хуманистичким идејама, где је функција књижевности није чист утилитаризам без уметничке слободе и естетске вредности, док се у другој фази надреалиста приближава другој крајности, те књижевност види као политичко средство.

Кад је реч о Душану Матићу, Палавестра га представља и као критичара и као песника, истичући његову либералност и отвореност, као и аутентичан доживљај авангардног принципа непрекидног преображавања; особине које препознаје код Матића сведоче да је реч о аутору који не проповеда *велике истине и окамењене догме*, већ критички приступа свом стваралаштву и контексту који га окружује. Такође, историчар налази да се Матић као песник афирмише тек после Другог светског рата, и, издвајајући фазе у развоју његовог песништва, Палавестра указује на занимљив спој интимне и интелектуалне лирике, на слободне слике и метафоре, које види као особене квалитете његове поетике. Матићева критичност према надреалистичкој поетици, како и препознаје Палавестра,

¹ Стваралаштво Љубише Јоцића Деретић у *Историји српске књижевности* смешта у исто поглавље у коме говори о надреализму, при чему јасно наглашава да „Иако је одбио да уђе у београдски надреалистички круг, Јоцић је својим првим радовима [...] несумњиво на позицијама надреализма.” (Деретић, 2011: 1119)

резултира тиме да овај песник није „надреалистички фалангиста” (Палавестра 2012: 190–191), због чега и врши снажан утицај на будуће генерације песника.

Према есејистици и критичарском опусу Оскара Давича Палавестра нема афирмативан однос. Иза оваквог става стоји образложење да код Давича не препознаје критички суд одељен од идеологије, као ни организацију мисли, ни стилску уједначеност и вештину писања. Код Давича, према Палавестри, не могу се издвојити естетичка начела, а иза његових редова нема ни целовитог интелектуалног програма, због чега је Давичо као критичар у овој књизи апсолутно дисквалификован. Са друге стране, Давичову поезију пре Другог светског рата (посебно збирку *Хана* и *Човеков човек*) вреднује више него послератну, која се развија у правцу социјалног ангажмана и револуционарне акције. Потоњој поезији Палавестра замера одсуство метафизике и истиче песниково претеривање у „насиљу над песничким језиком” – основним Давичовим поетским поступком, како оцењује (Палавестра, 2012: 188–189).

Када је реч о Милану Дединцу, у овој историји се истичу приватне и сентименталне везе које Дединца везују са београдском групом више него истинска поетика, те се може рећи да Палавестра, попут Деретића, у вези са овим песником прави исклизнуће у биографски приступ. Осим тога, и закључак о целовитом песничком опусу је налик Деретићевом: назначено је да је покретач за Дединца растрзана и нервозна надреалистичка екстаза, као и то да се у његовом делу налази на оригинално и међу надреалистима непоновљиво обједињавање традиције и авангарде, као и човека и природе (Палавестра, 2012: 190). Говорећи затим о Александру Вучу, Палавестра истиче то да овај песник представља струју надреалистичке необузданости, вербализма и немарне импровизације. Напоследку, Љубиша Јоцић, окарактерисан као надреалистички отпадник (Палавестра, 2012: 193), затвара преглед надреалистичких уметника у Палавестриној *Послератној српској књижевности*.

ЗАКЉУЧАК

Када је у питању положај надреализма у књижевној историји, ако је судити према односу његових представника према институцији књижевности, овај правац никада не би ни могао бити посматран као интегрални део литерарне традиције. Са друге стране, надреалисти одређују један скуп песника из прошлости и традиције које наводе као узор своје поезије, односно као своје претходнике.¹ Парадокс који настаје између овако амбивалентних ставова разрешава се управо у схватању поезије као еквивалента стварности, која сама по себи има моралну функцију, а не морализаторску у име неке друге идеје. Истовремено с разрешењем тог питања, постаје јасно да надреализам чак и из позиције самих његових представника, а без обзира на њихово иступање и одрицање од традиције, има јасан

¹ О томе можда најбоље и експлицитно сведочи Предговор који Милан Дединац пише за своје дело *Од немила до недрага*, где из европског песништва као узор наводи Бодлера, Рембоа, Лотреамона и Аполинера, а из домаће традиције Диса, Ујевића, Црњанског и Растка Петровића (Дединац, 1957: 20).

положај у њеним оквирима, односно да је постојање било каквог поетског текста ван књижевноисторијских оквира немогуће.

Позиција надреализма у књижевноисторијском процесу постаје јаснија када се у разматрање укључе ставови изнети у двама историјама српске књижевности. При том, треба имати у виду да позицију било које школе или поетике у тим оквирима понајвише одређује сама личност историчара, *историчарева индивидуалност* (Николић, 2015: 96), па се тако и у случају са надреализмом можемо сусрести са два различита и репрезентативна односа према овом авангардном правцу.

Први такав став огледа се у претходно детаљно описаном Деретићевом приступу надреализму, у коме се могу видети многе предности, као и неке мане овог аутора у улози књижевног историчара. Укратко речено, када се говори о Деретићевом односу према надреализму, може се рећи да он афирмативно оцењује оне појаве у књижевности које разуме и које су му блиске, оне које су већ временом потврђене и које евоцирају традицију, а да је уздржан поводом питања која нису блиска његовом сензибилитету или у која, из овог или оног разлога, не жели да залази. Када се, на пример, дотакне грађе која није део његовог примарног интересовања, у тексту ће преовладавати парафразирање чињеница присутних и описаних у текстовима аутора о којима пише, као што је случај, на пример, са Ристићевим стваралаштвом. Као друго решење у оваквој ситуацији јавиће се настојање да представи поетику неког писца и њено место у књижевној историји посредно, користећи се фигуром другог писца, најчешће опште прихваћеног у традицији српске књижевности, за шта је веза успостављена између Дединца и Милоша Црњанског пример *par excellence*.

Због тога, у Деретићевом разлучивању позиције надреализма понекад не постоји отклон од онога о чему се пише, а врло често се препознаје – намеран или ненамеран – мањак аналитичке и интерпретативне свести, што резултира преносењем чињеница због нужности историјског тока, а не због истинског одобравања. Како се ови текстови односе на поетику, постулате и на идеологију надреализма, проистиче да Деретић као историчар књижевности надреализам сам по себи не доживљава и не разуме као покрет у књижевности, већ разуме само оне његове елементе који су ипак укорењени у једном делу традиције. Након свега, и овакав закључак треба узети са резервом, јер дуготрајан и предан рад на стварању *Историје српске књижевности*, односно ревидирање њеног првог издања преобликовањем и допуњавањем грађе, а затим и постхумно објављивање њеног другог издања, сведочи о томе да „његову књижевну историју није могуће прихватити као коначну реч о српској књижевности”, посебно имајући у виду да, спречен смрћу, Деретић није успео сасвим да преради део књиге која се односи на књижевност XX века (Николић, 2013: 12).

Напослетку, посматрајући Деретићево књижевноисторијско виђење надреализма, намеће се утисак да је он донекле условљен и самим тежњама историчара да своју књигу унификује и да је изведе према унапред одређеном шаблону; тако ће на првом месту он кроз целу *Историју српске књижевности* контекстуализовати књижевну појаву у широј перспективи и духовној клими, затим ће изнети

општу оцену и главне карактеристике предмета свог писања, навести представнике и најзначајније публикације, да би се потом усредредио на навођење поетичких карактеристика одабраних аутора, те на интерпретацију појединачних дела сваког од њих, најчешће оних најистакнутијих. Зато, Деретић и надреализам описује користећи се формом коју употребљава и при описивању других већих или мањих покрета, праваца и епоха у српској књижевности; у томе се увиђа систематичност и доследност у извођењу самог чина писања књижевне историје, али и одређена мањкавост која, удружена са невеликом заинтересованошћу за тему, из сваке ограничености таквог типа може да проистекне.

Другачији увид у надреалистички покрет из историјске перспективе можемо пронаћи код Палавестре, који расветљавање овог књижевног догађаја започиње прегледом појава у сфери књижевне критике и есејистике, остављајући на тренутак поезију, прозу и драму по страни. На тај начин, Палавестра се не бави самом књижевном продукцијом и поетским делима, већ прво осликава контекст, тумачећи она дела која настају на граници и која у најбољој мери чувају утисак неког доба. За разлику од Деретића, Палавестрин приступ надреализму одликује за нијансу присутнија интерпретативност и аналитичност. Овај аутор ретко парафразира текстове и настоји да одржи критичку дистанцу и да подробно опише друштвени процес који доводи до стварања одређених књижевних дела. Такође, у Палавестрином приступу је неприкривен став који се оштро противи сваком типу догматизма и који негативно оцењује сва она дела која настају у том кључу. Оваква позиција се може врло лако разумети и као део *историчарева личности*, будући да Палавестра сам суделује у једном таквом поретку и услед њега трпи. Следствено томе, тенденције обнове надреалистичке поетике након Другог светског рата углавном оцењује као негативне, препознајући код Ристића и Давича осетан пад у квалитету књижевних остварења, док са друге стране, код Матића, Дединца и Вуча проналази доследност у песничком развоју, издвајајући као позитивну особину њихову способност да не прате слепо доктрине и идеологије, већ да критички промишљају о сопственој позицији, али и о положају и утицају сопствене поезије.

Напоследку, Деретић, говорећи о надреализму меша биографски, неопозитивистички метод са историјом укуса у јаусовској традицији, настојећи да свом тумачењу и интерпретацији историје да неутралан и објективан тон. Палавестра, са друге стране, проблемски приступа грађи књижевне историје, не бежећи од тога да своју књигу аргументује опширним коментарима. Упркос томе што тежи да буде објективан, у појединим случајевима пазећи да се не огреши о логику користећи се *Argumentum ad hominem*, Палавестра на плану стилског обликовања текста губи уздржаност и очекивани објективни дискурс књижевне историје чини веома субјективним. Из тона који поводом надреализма заузима каткад искри и лични став и интересовање за одређена, махом политичка питања.

Имајући у виду да је императив сваког књижевноисторијског проучавања, како Јанко Кос каже, „способност књижевног историчара да направи разлику између књижевности и других дискурса, да се одупре сумњи да је и језичка уметност потпуно неодредива и да прихвати да књижевне историје нема без вредновања”

(Николић, 2015: 80), можемо након детаљног прегледа на узорку надреализма донети краћи суд о томе како два историчара одговарају на ове предуслове. У оба случаја, историјска дистанца није задовољавајуће велика, чиме се може објаснити и Палавестрина појачана критичности и немогућност да се отргне од доминантних политичких дискурса свог времена и Деретићева равнодушност и незаинтересованост за ову тако интригантну књижевну појаву. Стога, положај надреализма у књижевноисторијском процесу још увек није и не може бити докучен, али су одређене тачке на том путу установљене, и из њих би се у будућим књижевноисторијским прегледима свакако могло доста тога научити.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучо, Александар, и др. „Чељуст диалектике” у: *Немогуће*, Надреалистичка издања, Београд, 1930.
- Вучо, Александар, и др. *Немогуће*, Надреалистичка издања, Београд, 1930.
- Давичо, Оскар, Костић, Борђе, Матић, Душан, *Положај надреализма у друштвеном процесу*, Надреалистичка издања, 1932.
- Дединац, Милан, *Од немила до недрага*, НОЛИТ, Београд, 1957.
- Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, SEZAM BOOK, Зрењанин, 2011.
- Живковић, Драгиша, *Речник књижевних термина*, Романов, Бања Лука, 2001.
- Марино, Адриан, „Манифест”, у: *Књижевни жанрови и технике авангарде* (група аутора), Народна књига/Алфа, Београд, 2001.
- Николић, Ненад, *Геометрија прошлости: Књижевна историја Јована Деретића*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Николић, Ненад, *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*, Академска књига, Нови Сад, 2015.
- Палавестра, Предраг, *Послератна српска књижевност 1945 – 1970 и њена историја*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Ристић, Марко, *Уочи надреализма*, Нолит, Београд, 1985.
- Флакер, Александар, *Период, стил, жанр: књижевнотеоријски појмовник*, Службени гласник, Београд, 2011.
- Христић, Јован, „Песник Стерија” у: Христић, Јован, *Поезија и филозофија*, Просвета, Београд, 1964.
- Интернет извори:
Позиција надреализма: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11342> (приступ: 21.9.2019.)

Е.Е. Славгородская¹
(СПбГУ, филологический факультет)
Научный руководитель: к.ф.н. И.В. Гучкова

ВУК СТЕФАНОВИЧ КАРАДЖИЧ – РОДОНАЧАЛЬНИК СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА НА НАРОДНОЙ ОСНОВЕ

В статье рассматривается филологическая деятельность Вука Стефановича Караджича и проведенная им реформа сербского литературного языка, основанная на живой разговорной речи сербов: описываются реформа сербской письменности, издание грамматики и словарей сербского языка и сбор устного народного творчества сербского народа.

Ключевые слова: Вук Стефанович Караджич, сербский литературный язык, языковая реформа, литературный язык на народной основе, национальное возрождение у славян, формирование национального языка

Вук Стефанович Караджич известен как реформатор сербского языка и сербской кириллицы и основоположник сербского литературного языка, созданного на народной основе. Он родился в деревне Тршич в 1787 году, был самоучкой, учился в монастыре Трноша, в 19 лет – в гимназии Сремских Карловцев, а в 1808 году стал одним из первых учеников Белградской высшей школы. Там же в Белграде некоторое время работал учителем начальной школы. В 1813 году Караджич переехал в Вену, где встретился со словенским лингвистом Ернеем Копитаром, оказывавшим на Караджича большое влияние.

Личность Вука Караджича занимает одно из центральных мест в истории сербского языка. Он был порожден революцией, решал задачи, поставленные революцией, осуществлял ее идеи. Вся его реформаторская деятельность была направлена, прежде всего, на демократизацию литературного языка, литературы и всей культуры сербского народа. (Дмитриев П.А., Сафронов Г.И. Вук С. Караджич и его реформа сербохорватского/хорватосербского литературного языка. Ленинград, 1984. 29 с.)

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ У СЕРБОВ ДО РЕФОРМЫ ВУКА КАРАДЖИЧА

Во второй половине XVIII века в землях, населенных сербами, практиковалось применение нескольких литературных языков: русско-славянского (он же церковнославянский русской редакции), русского (русский литературный язык XVIII века) и народного языка, который был наиболее близок к сербским говорам, главным образом к воеводинским. Использование каждого условно регламентировалось сферой употребления и закрепленностью каждого за определенным литературным жанром. Между этими языками не существовало четких границ, отсутствовала литературная норма, временами происходило их смешение из-за

¹ katel1405@yandex.ru

отсутствия единых правил использования того или иного варианта одного литературного языка.

С конца XVIII века постепенно начала проявляться тенденция перехода к независимому от жанра произведения одноязычию; в первой половине XVIII века появился «смешанный», или «средний» литературный язык. Сербские писатели стремились сделать свои произведения более доступными, и так «смешанный» язык получил широкое распространение, был назван «гражданским» и стал языком образованных городских сословий, поскольку был официально принят в сербских школах в 1785 году. Единых языковых правил по-прежнему не существовало. Народный язык, употреблявшийся в сербской литературе с начала XVIII века, был жанрово ограничен и в большинстве случаев был смешан с церковнославянским языком или языком русской литературы XVIII века.

Начало XIX века ознаменовалось усилением у писателей тенденции к одноязычию и поиску общего языка. Постепенно «средний» язык стал больше тяготеть к народному. В художественной литературе сербов повсеместно стал употребляться народный язык – безусловно, не такой чистый и нормированный, как у Караджича, – но в подавляющем большинстве произведений уклоняющийся к «среднему» «языку образованных сословий», насыщенному церковнославянскими и русизмами. Основная масса литераторов придерживалась идеи закрепления «среднего» языка в качестве литературного. По их мнению, именно этот вариант, представлявший нечто среднее между церковнославянским языком русской редакции и разговорной речью сербов, является подлинным народным в отличие от простонародного, который в чистом виде, без предварительной обработки и исправления не имел права на употребление в литературе.

РЕФОРМА СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ВУКА КАРАДЖИЧА

Из возможных решений, связанных с созданием общего для всех говорящих на сербском языке поливалентного литературного языка, способного обслуживать все области духовной и материальной культуры и повседневной государственной, общественной, деловой и производственной жизни, В. Караджич избрал для ситуации, сложившейся в конце XVIII – начале XIX веков, наиболее оптимальный путь – путь революционных преобразований, решительного разрыва со старой литературно-языковой традицией, со старым книжным языком и создания нового литературного языка, основанного на живой народно-разговорной речи большинства сербского населения – крестьянства. Этот путь настойчиво подсказывала сама жизнь: активно развивались буржуазные экономические отношения, торговля, происходило укрепление городской и сельской буржуазии. Следовательно, в развитии нуждалось и просвещение, появилась необходимость в демократизации науки, литературы и литературного языка. Народный язык стихийно и сознательно уже вводился в науку и литературу, оставалось лишь разрушить преграду, отделявшую народ и его язык от литературы и ее языка (Дмитриев, Сафронов 1984, 27–28)

В 1814 году Караджич издает грамматику – «Писменица Сербскога љезика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербјианцем», которая стала первым опытом кодификации фонетических и грамматических норм языка простых сербов-крестьян, живших в селах, находящихся далеко от городов. В структурном отношении она во многом зависела от широко распространенной среди сербов того времени грамматики церковнославянского языка Мразовича, написанной в свою очередь под влиянием грамматики церковнославянского языка М. Смотрицкого.

1818 год ознаменовался для сербов изданием первого словаря сербского народного языка, созданного на основе народной речи – «Српски ријечник истолкован њемачким и латинским ријечима, скупио га и на свијет издао Вук Стефановић». В этом труде был предпринят опыт лексикографической кодификации народного языка сербов, он содержал 26270 слов и имел в приложении переработанный (фактически написанный заново) второй вариант грамматики, более полный и совершенный в научном отношении. В 1852 году выходит второе издание словаря – «Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима», в котором было уже 47427 слов.

Вместе с фонетической, грамматической и лексической кодификацией народного языка В. Караджич взялся за реформирование сербской графики и орфографии. В грамматике 1818 года он представил окончательный вариант своей азбуки, из которой исключил буквы, не имеющие звуков в сербском языке, ввел новые буквы (ј, љ, њ, ћ, ђ, џ) и провозгласил принцип «пиши као што говориш, а читај као што је написано» (принцип Иоганна Кристофора Аделунга).

В 1836 году были добавлены буквы Ф и Х. В 1839 Караджич отказался от йотации Д и Т в корне (так прежнее «ђевојка» стало «джевојка», «ћерати» стало «тјерати», «ћед» – «дјед» и т.д.).

В. Караджич пришел к убеждению, что литературный язык должен быть общим для всех говорящих на сербском, независимо от их диалектной принадлежности. Этот язык должен быть единым в лингвистическом отношении, основанным на базе (и)екавских новоштокавских восточно-герцеговинских говоров («южного наречия» по терминологии Караджича). К тому же в нем не должны употребляться или же должны были свестись к минимуму славянизмы и русизмы.

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВУКА КАРАДЖИЧА

Для создания полноценного литературного языка было необходимо выполнить три задачи:

- собрать и издать образцы устного народного творчества;
- написать грамматику народного языка, упорядочить правописание и составить словарь;
- перевести на этот язык Библию.

С помощью Копитара, который и подсказал этот замысел, Караджич начал собирать народные песни, сборник с которыми вышел в 1814 году под названием «Мала простонародна славено-сербска пјеснарица». В сборник вошли около 100 лирических и 6 эпических песен. Это был первый раз, когда язык простого народа появился в печати. Годом позднее Караджич издал второй сборник – «Народну сербску пјеснарицу», в котором было около 100 лирических и 17 эпических песен. Затем он приступил к собиранию всех видов народного творчества сербов. Первый сборник рассказов «Народне српске приповијетке» вышел в свет в 1821 году в Вене и включил в себя 12 рассказов и 166 загадок. Параллельно велось собирание пословиц. 1847 год принято называть годом победы принципов В. Караджича, поскольку это был год, в который стало очевидно, что сербский народный язык может успешно выполнять функцию литературного языка. Было издано 4 книги Караджича и его сподвижников: перевод Нового Завета с церковнославянского на сербский язык Вука Караджича, «Рат за српски језик и правопис» Джуро Даничича, «Песме» Бранко Радичевича и «Горски вијенац» Петра Петровича Негоша. Появление в печати последнего произведения окончательно доказало, что даже великое философско-поэтическое произведение может быть написано чистым сербским народным языком. Собранный Караджичем материал помог упрочить сербский литературный язык на народной основе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Заслуги Караджича перед наукой, сербством и славянством прежде всего состоят в том, что он открыл народный сербский язык разным слоям сербского населения и возвел его в степень литературного языка. В своей грамматике и словаре он указал правила и особенности этого языка, он дал сербскому народу простое и легко усваиваемое правописание, он познакомил ученых и читающую публику с произведениями сербского народного творчества и этим привлек симпатии всей Европы к сербскому делу. Он первый дал полное изображение всего своего народа в его этнографических границах, первый дал народу перевод Нового Завета. Наконец, он завещал науке славяноведения, кроме ряда своих работ, еще целое поколение учеников и последователей.

ЛИТЕРАТУРА

- Дмитриев П.А., Сафронов Г.И.* Вук С. Караджич и его реформа сербохорватского/хорватосербского литературного языка. Ленинград, 1984.
- Дмитриев П.А., Сафронов Г.И.* Сербия и Россия (страницы истории культурных и научных взаимосвязей). СПб, 1997.
- Гудков В.П.* Вук Караджич. Дань памяти. Москва, 2014
- Гудков В.П.* Славистика. Сербистика. Сборник статей. Москва, 1999.
- Дмитриев П.А., Сафронов Г.И.* «Из истории югославянских литературных и научных связей». Ленинград, 1975.

АРХИТЕКТУРА ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИХ МОНАСТЫРЕЙ И ВОЗРОЖДЕНИЕ ДРЕВНЕСЕРБСКИХ ТРАДИЦИЙ ЗОДЧЕСТВА В ПЕРИОД ОСМАНСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ

Статья посвящена архитектуре Овчарско-кабларских монастырей и возрождению древнесербских традиций зодчества в период османского завоевания. В данной работе сделан общий обзор обновления старых и строительства новых храмов во второй половине XV – XVII веках на территории старой Сербии и Воеводины. Автор изучил характер и особенности церковного строительства разных регионов Балкан в этот период. В статье определены характерные черты архитектуры Овчарско-кабларских монастырей в сравнении с предшествующими эпохами и архитектурой в других областях Сербии и Воеводины рассматриваемого периода.

Ключевые слова: архитектура Балкан, церковная архитектура, архитектура Сербии, монастыри Сербии, архитектура XV – XVII веков, Овчарско-кабларские монастыри.

В 1459 году пала Смедеревская крепость и сербские территории на несколько веков потеряли свою независимость. Однако сербы сумели сохранить сознание о собственной самобытности и уникальности. Ключевую роль в этом сыграли монастыри и церкви, которые в Сербии всегда были центрами духовной культуры, а во время османского завоевания обители становятся еще и фундаментом для сохранения и продолжения традиций сербской культуры, средоточием духовной жизни и художественных традиций.

Развитие архитектуры после потери независимости проходило в два этапа (Шупут 1984: 33): первый этап начался непосредственно после 1459 года и продолжался до 1557 года, времени восстановления Печской патриархии; второй этап длился от 1557 года и до конца XVII века, когда сербы открыто выступили против османской власти и поддержали австрийские войска. После этого Порта значительно ужесточила условия для строительства и ремонта церквей (Слијепчевић 2002: 249) и сербское средневековое зодчество, по сути, прекратило существование. На первом этапе строительство проходило без централизованного управления, силами местных церковных деятелей и богатых слоев сербского общества. Сильные строительные процессы во второй половине XV века происходили в Герцеговине и Подунавье, территория к северу от рек Сава и Дунай. Этому способствовали материальные и политические условия. В районы севернее Дуная мигрировало многочисленное население, в том числе и богатые слои сербского общества. Районы Герцеговины и Черногории попали под власть Османской им-

¹ shheglova-ivanka@rambler.ru

перии только в конце XV века. Архитектура в остальных сербских областях была малочисленной.

После восстановления Печской патриархии в середине XVI века значительно увеличилось количество построенных храмов, в том числе и больших монастырских церквей, происходил ремонт старых христианских построек, а так же проводилось обновление разрушенных церквей на всей территории патриархии (Дероко 1985: 242). Площадь патриархии охватывала значительные районы Сербии, северной Македонии, юго-западной Венгрии, Черногории, Боснии, Герцеговины, часть земель Хорватии. Патриархом восстановленной Печи стал Макарий Соколович, родственник визиря Османской империи Мехмеда Соколовича (Деретић 2018: 161). Эта связь во многом и определила возможность восстановления патриархии.

Все церковные и монастырские постройки этого времени можно разделить на несколько групп по территориальному и стилистическому принципу.

Первую группу составляют памятники Подунавья (области современной Воеводины) с выраженным стремлением к использованию моравских элементов в строительстве, однако моравская система резного и керамического декора в архитектуре не применялась. Строительная деятельность в этих районах была начата деспотом Стефаном Лазаревичем во второй половине XV века (Шупут 1984: 43), не прекратилась и после турецких завоеваний, законченных в середине XVI века.

Церковь Святого Николы в Сланкамене учеными датируется 1470–1490 годами и считается одной из первых церковных построек к северу от Дуная (Шупут 1991: 238). Храм значительно перестроен, но сохранил свой план и часть первоначальной архитектуры. Это триконх с четырьмя свободно стоящими опорами (сегодня существуют только две восточных опоры), что отвечает обычному расположению купола, которого сегодня нет.

Другими памятниками, продолжившими моравскую традицию, стали церкви монастыря Крушедол и монастыря Раковац, расположенные в Фрушкой-Горе. Кроме них в турецких списках записано много монастырей, расположенных в Фрушкой-Горе, однако ни одна церковь, которую источники датируют первой половиной XVI века, не сохранилась в первоначальном виде (Шупут 1984: 50). Строительная деятельность после первых десятилетий XVI века прекращается до второй половины века. Это время новых австро-турецких военных действий, так что причина отсутствия новых храмов вполне логична. С восстановлением патриархии начинается вторая волна христианского строительства Подунавье.

Ключевым памятником этого периода стала церковь монастыря Ново Хопово, датируемая 1576 годом (Шупут 1991: 265). Это триконх с куполом над средней частью церкви. На востоке развитое трехчастное алтарное пространство, кроме апсиды есть отдельные помещения для жертвенника и дьяконника. Декор фасада достаточно развит. Она практически как модель послужила строительству церквей в Ириге, Нерадину, Яску, Сремской Каменици, Малой Ремети и Старо Хопово (Шупут 1984: 56). Система декора церкви Ново Хопово с изменениями повторяется в этих храмах.

Таким образом, основой постройки этой территории стал триконх с одним куполом на прислоненных или свободно стоящих опорах, без развитой системы резного и керамического декора, характерного моравской архитектуре.

Вторую группу образовали постройки, расположенные в районе реки Дрины. Группа Подринья в свою очередь характерна храмами, которые в своих формах используют традиции рашской школы: трехчастное алтарное пространство, купол и певницы по бокам от подкупольного пространства, развитая западная часть. Многочисленное строительство храмов в этом регионе начинается только с XVI века, особенно после восстановления Печской патриархии, в то время как во второй половине XV века появляются лишь единичные постройки. Можно так же добавить как общую черту, встречающуюся в храмах этой группы, и характерную архитектурную обработку порталов и окон, очень схожий характер строительства. Порталы и каменные оконные наличники перспективные, без богатого резного орнамента, иногда встречается веревочный орнамент. Однако существует ряд построек с отличиями в архитектуре: в церквях Святая Троица под Овчаром, Тронеша, Тавна и Возуча появляются пятигранные апсиды, Благовещение под Калбаром и Иваньница построены без выделенного притвора. Очевидно, что Подринская группа памятников не имеет непосредственной аналогии в средневековых церквях, хотя прямо зависит от элементов рашской архитектуры XIII века.

Памятники Косово и Метохии не имеют столь ярких стилистических черт прошлых эпох, как предыдущие группы. В основном, на этих территориях происходит сохранение и ремонт существующих больших церквей, а так же строительство небольших однефных сводчатых церквей с арками, усиливающими своды. Сельские церкви сгруппированы вокруг больших церковных построек. Необходимости в монументальных постройках на этих территориях не было. Единственной большой нововозведенной церковью становится храм Святого Георгия в Младо Нагоричино (Шупут 1991: 147). Как непосредственная модель для строительства послужил храм в Старо Нагоричино, построенный в сербо-византийском стиле (Шупут 1991: 148).

Районы Герцеговины и Черногории, Боснии и Далмации характерны тем, что в строительстве церквей и монастырей используют разные формы, получившие распространение на этих территориях уже в предшествующий период. Здесь широко распространяется тип однефной церкви с прислоненными арками, так же появляются трехнефные базилики и крестово-купольные церкви со свободно стоящими опорами. Трехнефными постройками по задумке пространства и по структуре являются Николяц, Пива, Тврдош и Цетинский монастырь, две последние не сохранились. *Церкви Папрача и монастыря Озрена можно выделить как самые большие и архитектурно самые сложные храмы крестово-купольной системы этого региона: в Папраче строится триконх, а в Озрене появляются прямоугольные певницы.*

История Овчарско-кабларских монастырей начинается после потери независимости, но появление первых монахов в ущелье между Овчаром и Кабларом датируется XIV веком (Рајић, Тимотијевић 2004: 29), однако образование монар

стырей и строительство церквей, согласно нынешним данным, не происходило. Тихий, практически непроходимый и необитаемый регион привлекал монахов-исихастов, особенно ценивших уединение.

Первые письменные упоминания о монастырях относятся ко второй половине XV–XVI веков, времени Османской империи (Душанић, Николић 1978: 7).

Сегодня в ущелье расположено десять монастырей: Благовещения, Николье, Йованье, Успенье, Илинье на стороне Каблар; Введение, Вознесение, Преображение, Сретение, Святой Троицы на стороне Овчар; а так же в два святых места, образованные в пещерах. Лишь три монастыря дошли до нас в хорошей сохранности и с минимальными изменениями архитектурных форм: Николье, Святой Троицы, Благовещения.

Монастырь Николье, согласно письменным источникам, является самым старым в Овчарско-кабларском ущелье (Зиројевић 1984: 80). Точное время основания монастыря и строительства храма неизвестно. В 1476 году монастырь впервые упоминается в турецком списке (Кнежевић 1995/1996: 204–205). Церковь монастыря – это однефная сводчатая постройка типа триконх, без купола, в ее структуре выделяется два объема. Основную часть храма составляет наос вытянутой прямоугольной формы с полукруглой апсидой на востоке и двумя полукруглыми конхами с северной и южной стороны, значительно пониженные от высоты наоса. В западной части находится притвор, стеной отделенный от наоса, впоследствии расширен для богослужебных нужд. Вход в притвор расположен с южной стороны, такое решение встречается и в других церквях, построенных в моравском стиле: Горняк и Брезовац, а так же в церкви монастыря Йованье. Внутри храм лишен пластики, на фасаде декор появляется лишь в обрамлении окон, очень упрощенного варианта.

Рядом с монастырем Николье располагался монастырь Йованье, разрушенный в 1954 году в связи со строительством гидроэлектростанции (Рајић, Тимотијевић 2004: 124). Впервые Йованье упоминается в турецком списке 1528 года (Зиројевић 1984: 65). Схожесть планов двух церквей обусловила идею о строительстве одного из храмов по модели другого. Первоначальная архитектура церкви монастыря Йованье нам полностью неизвестна. Все знания о той постройке исходят из чертежей и фотографий церкви до разрушения. Это был храм в форме однефного моравского триконха, вытянутый по оси запад-восток, с куполом над центральной травеей наоса, купол в дальнейшем перестроен (Рајић, Тимотијевић 2004: 127), полукруглыми конхами и позже достроенным притвором.

Архитектура монастыря Йованье по своим строительным характеристикам могла быть более значительной, чем небольшая и скромная церковь монастыря Николье. Возможно, что Йованье послужил моделью для строительства церкви Николье, однако это предположение не согласовывается со временем первых упоминаний монастырей в письменных источниках.

Появление триконхов не характерно для западных территорий. Такое строительство могло быть связано с возникновением обителей во второй половине XV – начале XVI веков, когда впервые и упоминаются монастыри. Триконхи строились в северных районах, в то время как в западных активно возведения

церквей не происходит. Также, появление триконхов в этом районе может быть обусловлено продолжением небольшого церковного строительства в Моравской Сербии. Таким образом, возникновение церквей Николье и Йованье во второй половине XV – начале XVI веков продолжило традицию строительства триконхов после потери независимости.

Церковь Святой Троицы один из самых значительных архитектурных памятников Подринской группы. В 1572 году монастырь впервые упоминается в турецких списках (Кнежевић 1995/1996: 210). Постройка имеет характерные черты рашской школы: однонефный план, деление церкви на три травеи, развитую алтарную часть, прямоугольные певницы по бокам от подкупольного пространства и стеной отделенный притвор, кубическое основание под барабаном купола. Эти архитектурные решения церкви монастыря Святой Троицы направлены на воссоздание рашских элементов непосредственно после восстановления Печской патриархии. Однако в церкви появляется ряд особенностей, нехарактерных для рашской школы, а именно пятигранная апсида и кубическое основание в ширину наоса. Отметим, что многогранная апсида встречается и в других храмах, возникших в этот период. Двенадцатигранный барабан выполнен, вероятней всего, по модели купола Студеницы. Еще раз такое решение встречается в храме монастыря Ново Хопово.

К концу XVI – началу XVII веков на территории Подринья происходят трансформации в структуре храма. Церковь Благовещения, которая построена в 1601–1602 годах (Чанак-Медић 1970: 199), иллюстрирует эти изменения. Так, в церкви и других храмах этого региона появляется привычная для рашской школы полукруглая апсида, однако жертвенник и дьяконник обозначаются лишь небольшими нишами. Происходит упрощение пространства, в том числе и с западной части храма – в Благовещении западная травея совмещает в себе функции и притвора. В этой части храма выполнена иконография, которая появляется в других церквях в притворе. На южной стене изображен Святой Николай, который ведет на руку Стефана Дечанского к Христу. За Стефаном изображен князь Лазарь, изображение которого до восстановления Печской патриархии в 1557 году не появлялось (Рајић, Тимотијевић 2004: 205). Третьим изображен Святой Арсений, архиепископ сербский. Шаблон взят из Праздничного минея Божидара Вуковича 1538 года (Рајић, Тимотијевић 2004: 203), а эта же сцена встречается в притворах монастырей Николье под Кабларом и Йежевица. Рашскими элементами в структуре церкви стали прямоугольные певницы по бокам от подкупольного пространства, кубическое основание и купол на восьмигранном барабане. Если после восстановления Печской патриархии в храме старались внедрить большое количество рашских элементов, то со временем происходит упрощение уже известных решений и идейного наполнения архитектурно-художественных образов. Архитектура Благовещенской и Троицкой церквей аналогична храмовой архитектуре западных районов, возникшей в XVI–XVII веках.

Таким образом, архитектура Овчарско-кабларских монастырей отражает пути развития церковного строительства на сербских территориях после потери

независимости. В районах к северу от рек Сава и Дунай архитектура отображала моравские традиции, территория Подринья характерна возрождением традиций рашской школы. В Косово и Метохии не было построено большого количества храмов, в основном это небольшие сельские церкви. В районах Герцеговины и Черногории, Боснии, Далмации происходит синтез различных архитектурных форм.

Когда произошел всплеск народного самосознания после восстановления Печской патриархии, духовная жизнь сербского народа достигает высот, и художественные явления, движимые национальными идеями, оказываются достойного качества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Бошковић Ђ., Здравковић И., Гарашанин М., Ковачевић Ј.* Споменици културе у Овчаро-кабларској клисури и њеној најближој околини // *Старинар*, N I, Београд, 1950.
- Вујић Ј.* Овчарско-кабларски манастири // *Овчарско-кабларски манастири*. Градац, N 98–99, Чачак, 1991.
- Деретић Ј.* Културна историја Срба: предавања. Београд, 2018.
- Дероко А.* Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, треће издање. Београд, 1985.
- Домазет М.* Црква Св. Николе под Кабларом // *Рашка баштина*, N 2, Краљево, 1980.
- Душанић С., Николић Р.* Манастири Сретење и Св. Троица под Овчаром // *Весник музејског и конзерваторског друштва НРС*, N 1–29, Београд, 1960.
- Душанић С., Николић Р.* Овчарско-кабларски манастири. Овчар Бања, 1978.
- Зиројевић О.* Цркве и манастири на подручју Пећке патриаршије до 1683. године. Београд, 1984.
- Илић М.* Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом са једним планом // *Гласник СУД*, N XLII, Београд, 1875.
- Караџић В.* Почетак описанија српски манастира // *Овчарско-кабларски манастири* // Градац, N 98–99, Чачак, 1991.
- Кнежевић Б.* Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године // *Саопштења*, N XXVII, XXVIII. Београд, 1995/1996, С. 203–212.
- Мальцева С.В.* Триконхи в сербской архитектуре Моравского периода: обзор основных проблем изучения // *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей*, №4. СПб, 2014. С. 131–143.
- Милутиновић Д.* Манастир Јовање под Кабларом // *Српске илустроване новине*, N 22 г., Нови Сад, 1889.
- Пејић С.* Св. Троица на Овчару, манастир // *Споменичке наслеђе Србије*. Београд, 1998.
- Петковић В.* Српски споменици XVI–XVIII века // *Старинар*. Београд, 1914, С. 165–203.
- Петковић В.* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Београд, 1950.
- Рајић Д.* Манастир Никоље – прилог познавању архитектуре и живописа цркве // *Зборник радова народног музеја*, N XXIX. Чачак, 1999. С.40–54.
- Рајић Д., Тимотијевић М.* Манастири Овчарско-кабларској клисури. Чачак, 2004.
- Рајић Д., Тимотијевић М.* Ризница прошлости: Овчарско-кабларска клисура и њени манастири. Чачак, 2005.
- Рајић Д., Тимотијевић М.* Манастир Св. Троица под Овчаром // *Зборник радова народног музеја*, N XXXV. Чачак, 2005, С. 51–64.
- Ранковић Д.* Манастир Никоље у Овчаро-кабларској клисури // Градац, 2. Чачак, 1964.

- Самарић Р.* Српска православна црква у XVI и XVII. Београд, 1995.
- Слијепчевић Б.* Историја српске православне цркве: од покрштавања срба до краја XVIII века. Београд, 2002.
- Станић Р.* Благовештење под Кабларом// Градац 1–2, Чачак, 1963.
- Храбовски О.* Конструктивно асанација и стабилизација цркве манастира Благовештење под Кабларом// Саопштења, N IX, Београд, 1970, С. 189–199.
- Чанак-Медић М.* Благовештење под Кабларом// Саопштење, N IX, Београд, 1970. С.199–223.
- Чанак-Медић М.* Манастир Троица под Овчаром // Рашка баштина, 1, Краљево, 1975. С. 81–94.
- Цамић В.* Место Свете Тројице под Овчаром у црквеној архитектури обновљене Пећке патријаршије. С. 279–300.
- Шупут М.* Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690. Београд, 1984.
- Шупут М.* Споменици српског градитељства XVI–XVII в. Београд, 1991.
- Ćurčić S.* Architecture in Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent. London, 2010.

Научное издание

ДОМИНАНТЫ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Материалы I научно-практической школы сербистики

Электронное издание сетевого распространения

Составитель *Е. И. Якушкина*

Верстка *А. М. Егоров*

Оригинал-макет подготовлен на филологическом факультете
МГУ имени М. В. Ломоносова

Формат 60×90/8. Уч.-изд. л. 3,75. Усл. печ. л. 18,75. Изд. № 11679.

